

**HEYDƏR ƏLİYEV
VƏ AZƏRBAYCANDA
GÖMRÜK SİSTEMİNİN
TƏKAMÜLÜ**

49(2A)
H 39

**БЕЈДӨР ӘЛИЈЕВ ВӘ
АЗӘРБАЈҶАНДА КӨМРҮК
СИСТЕМИНИН ТӘКАМУЛҮ**

019010

(Игтисади тәһлүкәсизлик концепсијасы үзрә)

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTAPXANASI

БАКЫ - 2000

К.Һејдәрөв. «Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчанда көмрүк системинин төкамүлү» (Игтисади төһлүкөсизлик консепсијасы үзрә). Бақы, «Озан», 2000, сәһ. 256.

Китабда Азәрбајчанын көмрүк хидмәти тарихиндән мө'тәбәр мәнбәәләр әсасында сөз ачылыр, Республика Президенти Һејдәр Әлијевин дәвләтчилијимизин мөһкәмләндирилмәсиндә, игтисади төһлүкөсизлијин тө'мин едилмәсиндә көстәрдији мисилсиз хидмәтләри елми истигамәтдә төһлил едилир, сон сәккиз иллик төчрүбә, көмрүк ишинин нанлијјәтләри вә проблемләри системли шәкилдә төдгигата чәлб олунур.

Әсәр көмрүк ишчиләри, игтисадчылар вә бу јөнүмдә төһсил алан төләбәләр үчүн нәзәрдә тутулушушдур.

h 0605010407
047-2000

Грифли нәшр

Әмин олдугуму билдирмәк истәјирәм ки, Азәрбајчанын көмрүк ишчиләри, Дәвләт Көмрүк Комитәси Азәрбајчан дәвләтчилијинин, мүстәгил Азәрбајчан дәвләтинин инкишаф етмәсинә өз хидмәтләрини бундан сонра да көстәрәчәкдир.

Бу шәрәfli вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә сизә уғурлар арзулајырам.

*Һејдәр Әлијев,
Азәрбајчан Республикасынын
Президенти*

МИЛЛИ ДӨВЛӘТЧИЛИК ВӘ АЗӘРБАЙҖАН ПРЕЗИДЕНТИ ҲЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ АМИЛИ

Азәрбајҗаның XXI әсрин астанасында мүстәғиллик әлдә әтмәси онун сәрһәдләринин мүәјҗәнләшмәси илә бағлыдыр. Доғрудан да, һәр шәј сәрһәддән башлајыр, сәрһәдлә дә гуртарыр. Америкалы алим Кен Чоутин фикринчә, «ленинизмни арадан галхмасы» вә бунула әлагәдар тоталитар режимләр системинин дағылмасы кеосијаси структуру гәти шәкилдә дәјишдирди. Һалбуки, бу структур чәрчивәсиндә мүәјҗән гүвәләр таразлыгы јаранмышды вә милли роцлар бөлүшдүрүлмүшдү. 1989-чу илдән башлајараг ленинчи режимләрин тәдричән јох олмасы дүнјаны һәрч-мәрчлик вә гејри-мүәјҗәнлик гаршысында гәјмүшдү. К.Чоутин гәнаәтинә корә бу күн дүнјаның гаршысында дуран әсас вәзифәләр Иланинин гаршылыгы низама салдыгы вахт гаршылашыдыгы мүшкүлләрә бәнзәјир. Булар һансылар иди: ад вермәк вә сәрһәдләри мүәјҗәнләшдирмәк.

Сабиғ ССРИ-дә зәнчирвари-нүвә реаксијасы кими аловланмыш дағдычы вә јарадычы процессләр лап әзәлдән јолун асан олмајачагыны көстәрирди. «Јенидәнгурма»нын ичрачылары бөлшевик ән'әнәләринә садиғ галараг ишә габагчадан һеч бир план тутмадан, тәһлил апармадан башладылар. Кечминш «мүтгәфиғ республикаларын» ајрылмасы вә кәләчәк мүстәғил дәвләтләрин јаранмасы кортәбни сурәтдә башлады. Мүстәмләкәчиликдән хиласолма гејри-мү-

тәшәккил сурәтдә кечир вә өзләрини демократ ашландырап, ашчағ бунун нә демәк олдуғундан хәбәрәнз олашлар тәрәфиндән идарә едилирди. Бәс дүнја биоғүблүкдән вә ејни заманда ики фәвғәлдәвләт гүвәләринин бәрәбәр ишәбәти нәтичәсиндә әлдә олунмуш дургун сабитликдән јаха гуртардыгы бир шәрәттә Азәрбајҗаны нә көзләјирди? Гүвәләрин миғјасына корә тектоник шитәләри јериндән торпәтмәклә мүгајисәјә кәләп милли һәрәкәтларын јүксәлиши дәврүндә республиканы нә кими перенективләр көзләјирди? Мәркәздәнгачма гүвәләр шәклинин ашман һәдсәләр бурулганы бизи һараја чәкирди? Чох күман ки, диби корүнмәјән, агибәти билинмәјән, сонсуз бир учурума. Әкәр гисмәтинә дәвләтин јарадычысы вә сәрһәдләрини тә'јинедичиси кими мүгәддәс бир вәзифә дүшмүш ишәсијәт олмасајды. Мәһз онун сәјәсиндә Азәрбајҗан Республикасында XX әсрин сон ониллијиндә баш верән сијаси, есоиал-иғтисади вә мә'нәви процессләр кетдикчә кениш јајылачағ, бәјүк Аврасија мәканына, јени-јени чоғрафи сәрһәдләри әһатә едәчәкдир.

Артығ Азәрбајҗаны гануни вә ганунауғун сурәтдә өзүнүн ајрылмәз һиссәси һесаб едән тәкчә Шәри јох, һәм дә Гәрб өзүнүн демократик прағматизм ән'әнәләри илә ССРИ-нин ағушундан гәпмүш јени, мүстәғил дәвләтин тәчрүбәсинә дигтәти артырыр вә артырачағдыр.

Сәһбәғ суверен Азәрбајҗан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевдән кедир. Јашыз бу бәјүк шәхсијәтин сәјәсиндә Азәрбајҗан сур'әтлә вә фәал ишәкилдә өзүнә јени-јени тәрәфлашлар чәлб етди, үмуми тарихин динамик кедишинин ахарында дирчәлишә ишил олду. Гәрбиәлијә бах ки, бир тәрәфдән кәскин мүнағишә-

ли, екстремал вәзијәтләрдә инсана өз нијјәтини бәјан етмәкдән өтрү зәрури олан идејаларын јени гејри-ән'әнәви васитәләрә еһтијач дүјүлүр, диқәр тәрәфдән исә дүңјадә нә гәдәр десән сијасәтлә пешәкарчасына мәшгул олан адамлар тапарсан, амма баша чатмағда олан әсрин биринчи јарысында олдуғу кими нәзәрә чарпан сәвијјәдә лидерләр чох аздыр.

Бу бахымдан әввәлләр фөвгәл бир дәвләтин рәһбәрләриндән бири кими, дурунлуг вәзијјәтиндә олан өлкәнин тез бир заманда инкишаф сүр'әтини тә'мин едә билмиш Азәрбајҗан Президенти Һејдәр Әлијев шәхсијјәти хүсуси марағ доғурур. Он илләр боју көк салмыш сәрт мәркәзчилик тәчрүбәсинә бахмајарағ о, «инкишаф етмиш социализм» өлкәсиндә гәтијјәтли ислаһатлар апармыш, нәһәнк бир өлкәнин али партија вә дәвләт органларында рәһбәр вәзифәләрдә чалышмыш јекәнә «мүсәлман» олмушдур. «Партија» сөзү она көрә биринчи чәкилир ки, һәмин дөврдә бүтүн мәсәләләр дәвләтдә јекәнә партија олан Коммунист Партијасынын һөкмранлығы вә диктәси илә һәлл едиллирди.

Һејдәр Әлијев Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун тәркибинә дахил олдуғдан сонра өз фәалијјәти дөврүндә һөкүмәт органларынын принцип е'тибарилә јени сәвијјәдә фәалијјәт көстәрмәси үчүн рәһбәрлији мұвафиг истигамәтлә тә'мин едә билмишди. Бу, тәчрүбәдә «партија-дөвләт» кими нәһәнк бир гурумда дәјишикликләр етмәјә вә һакимијјәтин тә'сир даирәсинин сивил бөлкүсүнә башламаға имкан верди. Артыг белә шәраитдә «вәтәндашлар вә дөвләт» системиндә партија низамнамәси јох, ганун башлыча рол ојнајачағды.

Әлбәттә, сабиғ ССРИ республикаларына мүстәғиллик чох баһа баша кәлмишдир. Јери кәлмишкән, ортаја бир суал чыхыр: әкәр Һејдәр Әлијев Москвада бөјүк һакимијјәтдән узағлашдырылмајыб, өз исте'дагы вә объектив вәзијјәтдә мұвафиг тарихин тәләби нәзәрә алынмағла өлкә рәһбәри сечилсәјди, бу һадисәләр баш верәрдими?! Тәбин ки, бу, риторика наминә верилән суалдыр. Бир дә ки, тарих, мә'лум олдуғу кими, фе'лин лазым формасына хошламир.

Кечмиш ССРИ-нин ән габагчыл республикаларындан бири кими бөјүк социал-истисади вә мәдәни инкишаф тәчрүбәси, үстәкәл Һејдәр Әлијевин дүңја сәвијјәли дәвләт рәһбәрләриндән бири кими газандығы дәвләт халими вә сијаси рәһбәр нүфузу бу күн мүстәғил Азәрбајҗанын тәшәккүлүнә јөнәлдиллир.

Һејдәр Әлијев президент олдуғу гыса мүддәт әрзиндә Азәрбајҗаны елә бир өлкәјә чевирибдир ки, әслиндә јеһи, мүстәғил дәвләтләрини әсас мәншәт мәсәләләри мәнз бурада өз һәллини тапыр.

Дөвләтимизин башчысы маһијјәт е'тибарилә Азәрбајҗанда һакимијјәтин сивил тә'сисәтларыны јаратмыш, халғын шууруна тарихи вә милли идрак анлајышлары јеритмиш, реал сијасәтин инсанларын азад олмағ вә азад өлкәдә јашамағ сә'јләринә сәјкәндијини сүбут етмишдир.

Лидерин рәһбәрлик дөврүнүн тарихи хронологиясы, үмумиликдә исә тәрчүмеји-һалы - тарих, һадисә вә ишлардан ибарәтдир ки, булар да тәкчә конкрет инсан һојатынын јох, өлкәнин тарихинин, онун халғынын дөңүш нөгтәси кими чыхыш едир. Чохлу һадисәләр баш вермиш вә баш вермәкдәдир вә булар ејни дәрәчәдә һәм әсрдән әсрә, бир минилликдән диқәринә мүрәккәб кечид дөврүнү

анламаг, һәм дә Азәрбајҗанын рәһбәри һејдәр Әлијевин сөзләри, фикирләри вә әмәлләрини дәрк етмәк, онун дәвләтимизини мүасир тарихиндә ролуну бүтүнлүклә баша дүшмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Икинчи миниллијин ахырлары республиканын мүстәғиллијини мөһкәмләндирилмәсинә, Ермәнистан-Азәрбајҗан мүнәғишәсини әдәләтли тәнзиминә, Хәзәрин нефт ләјиһәләрини инкишафына, трансконтинентал дәһлизләрин јарадылмасына јөнәдрилиши ишләрин, сон мәгсәди сүлһ тә’мин етмәк вә республиканы чичәкләнмиш дијара чевирмәк олан әзијјәтли, кәркин ишин давамы кини јаддашлары һәкк олуначагыр.

Һејдәр Әлијев ардычыл сурәтдә ачыг гапылар, тәһлүкә-сизлијә гаршылыгы тә’минатын е’тибарлы системини јаратмаг мәгсәдилә кениш һәрби-сијаси әмәкдашыг сијасәтини јеридир, республиканын сәнајесинә, кәнд тәсәрруфатына вә инфраструктура на харичи инвестисјаларын гејримәлдуд ахыныны тә’мин етмәк саһәсиндә кәркин әмәк сәрф едир. О, ардычыл сурәтдә халqlарын мүхтәлиф гоһумлуг вә охшарлыг әләмәтләринә көрә — истәр дил, дин, мәнәфе бирлији олсун, истәр сә дә итисәди, енержи вә кәосијаси марагларын үст-үстә дүшмәси, сијаси консепсјаларын јахыншыгы, јахуд Гәрбин демократик тәчрүбәсиндән кениш истифадә едилмәсинә сә’ј көстәрмә, ири дәвләтләрарасы сәнајә-тичарәт комплексләрини тәшкили вә ја јени трансмилли бору кәмәрләрини јарадылмасы олсун — јахынлашмасы идејасыны һәјата кецирир.

Республика Президенти дунјаны инандыра билмишдир ки, Азәрбајҗан, онун нефти, кеостратежи мөвгеји, сүлһ тәшәббүсләри дәвләтин вә Гафгаз халqlарынын гаршылыгы

гырғындан хиласынын, бөлкәнин сивил бејнәлхалг сијаси вә итисәди мүнәсибәтләр системинә интеграсијанын ән е’тибарлы тә’минатыдыр.

Һејдәр Әлијевин ән бөјүк хидмәтләриндән бири будур ки, о, бөјүк инсан тәләфатына сәбәб олмуш галлы Гарабаг мұһарибәсини дајандыра билмиш, бөлкәдә вәзијјәтин Косовоја бәизәр һалә чатмасына јол вермәмишдир. Мұһарибә аловуну сөндүрмәклә иш битмирдн, чәтнн, ләкин зәрури компромисә апаран јолу тапмаг, мұһарибәнин, сәршәтәсиз рәһбәрләрин, бир ичтиман гурулушдан дикәринә ке-чид дәврүнүн доғурдугу проблемләри арадан галдырыб, ја-радычы ишә башламасы ләзым иди.

Азәрбајҗан вә онун лидери үчүн агыр аилар башламышды. Һәлә ССРИ дәврүндә - 1987-чи илдә Һејдәр Әлијев ис-тә’фа вермәк мөчбуријјәтиндә галды. О, актив сијаси фә-алијјәтдән узаглашды.

Ермәниләр буицан истифадә етдиләр. Азәрбајҗан ССР Дағлыг Гарабаг Мухтар Виләјәти Халг Депутатлары Советини 20 феврал 1988-чи ил Сессијасы Азәрбајҗан вә Ер-мәнистан парламентләри гаршысында виләјәтин (ДГМВ — ред.) Ермәнистанла «бирләшдирилмәси» барәдә вәсәтәт галдырылмасы һагғында гәрар гәбул едир. Москва заһирән ермәни сепаратизмини мұдафиә етмирдн. Һәтта Сов.ИКП МК хүсуси гәрар да гәбул етмишди. Бурада дејилирди ки, ДГМВ-нин бир табечиликдән дикәринә кецирилмәси јол-верилмәздир вә әдәләт намини гәјд едилирди ки, бу, көз-ләнилмәз нәтичәләр верә биләр. Ләкин гәрар мөхфи ола-раг да галмышды, Дағлыг Гарабаг әтрафында исә сијаси еһтираслар гызышырды. Кеչмиш ССРИ-нин рәсми мөтбу-аты исә өзүнүн бүтүн чәзаландырычы-идеоложи дағдычы

гүввәсини Азәрбајчан вә онун шәксиз лидеринин үзәринә јөнәлтмишди. О илләрдә Азәрбајчан һагтында нә гәдәр гәрәзли мөгәләләр јазылмышды, кобуд вә һәјасыз һүчумлар едилмишди, онун өзү нә гәдәр әдаләтсиз, лајиг олмадығы иттиһамлар ешитмәли олмушду?! Тәәссүфләр олсун ки, һәјдәр Әлијев о илләрдә ермәни вә ермәнипәрәст сijasи даирәләрин сә'ји нәтичәсиндә сijasәт аләминдән там тәчрид олунмушду.

Дејирләр ки, тарих тәкрар олунур, ону дәјишмәк гејримүмкүндүр. Бу сөздә һәгигәт вардыр. Әввәлчә дәһшәтли Јанвар фачиәсинә, сонра Хочалы сојгырымына мә'руз галмыш Азәрбајчан халғы һакимијјәтә һәјдәр Әлијевин гајдышыны тәләб етди. Мәһз о, Азәрбајчан мүстәгиллијинин, Азәрбајчан дөвләтчилијинин јарадычысы олду. Азәрбајчан Президенти олмаздан габаг, Нахчывана рәһбәрлик етдији вахт мүстәгил дөвләтләр үчүн бир нөв мүстәгиллик нүмунәси көстәрди. һәјдәр Әлијев сабиг ССРИ-дә биринчи олараг сәрһәди артыг харичи сајылан сәрһәдчиләр континкентиндән тәмизләди, јүз илләрлә «дәмир пәрдә илә» ајрылмыш Нахчыван әһли илә Чәнуби Азәрбајчанда јашајан азәрбајчанлылар арасында үнсijјәтә имкан јаратды. Азәрбајчанла Түрkiјә арасында көрпү салды, онун тәнтәнәли ачылышына Сүләјман Дәмирәлин өзү кәлмишди. һәјдәр Әлијев ики ил – 1991-дән 1993-чү илә ки ми – Нахчыван Мухтар Республикасынын спикери вә ејни заманда Азәрбајчан Али Советинин сәдр мүавини вәзифәләрини тутурду. Түрkiјә вә Иранла мисли көрүнмәјән сүр'әтлә сijasи, итисади, тичарәт вә мөдәни әлагәләри инкишаф етдириди.

Узун илләрдән бәри Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанын әлагәләрини кәсмиш дөвләт сәрһәдини дағытмагла о, сәрһәддә јени гајда јаратмышды ки, бунун мә'насы гардашлыг, е'тимад вә гаршылыгы фајда иди. Бүтүн булар һәмин дөврләрдә артыг чәбһәјаны бөлкәјә чеврилмиш Нахчыванда блокаданын ағырлыгларыны јүнкүлләшдирмәјә, нормал һәјат тәрзини гајдаја салмага имкан вермишди. Чәтин дә олса — електрик енерјиси, истилик, гәзет, әрзаг чатышмырды — сабитлик, тәһлүкәсизлик, әмин-аманлыга тә'минат һисси нахчыванлыларга гүввә верир, мүһасирәнин кејфијјәтләриндән олан сојуглуг вә тәчрид синдромуну дәф етмәјә көмәк едириди.

Он илләр боју, бир әсрдән дә артыг тапалы мөкәнда јашамыш, сәрһәдин кечид гануналарыны билмәјән адамлар тәбиәт е'тибарилә гацагмалчылар инанырдылар ки, онлар вә онлары тә'гиб едәнләрин үстүндә Ганун һакимдир. Јәгин ки, онларда дөвләт, дил, мал, информасија, адәт-әһ'әнә сәрһәдләринин кечилмәсиндә гајда-ганун јарадачаг адама инам варды.

Лидерин илк чыгыр ачан кејфијјәти көк салмыш аглајышларын дағыдылмасында, јени-јени торпаг вә гитәләрин кәшфиндә, ән чәсарәтли идејаларын һәјата кечмәсиндә өзүнү көстәрди. һәјдәр Әлијев глобал лајиһәләрин мүәлфиридир. Булардан Бојук Ипәк јолунун дирчәлишини көстөрмәк кифајәтдир ки, инди о, нефт, газ, памбыг, тахыл вә с. јолу адландырыла биләр. Бу јол XXI әсрин сүһ јолуна чеврилир.

Тәсадүфи дејил ки, 1999-чу илдә Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијев Мустафа Камал Ататүрк адына сүһ мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. АБШ Президенти Билл

Клинтонун назырда Гәрб истигамәтиндә угурла фәалијјәт көстәрән Бақы-Супса нефт көмәринин тәнтәнәли ачылышынын иштиракчыларына көндәрдији мәктубда һејдәр Әлијевин јени бејнәлхал һәглијјат коммуникасијаларын инкишафында, Хәзәр һөвзәсинин сүлһ вә чичәкләнмә зонасына чеврилмәсиндә ролу хүсусилә гејд олунур.

Көзүмүз өңүшдән нә гәдәр рәһбәрләр кәлиб кечмишир. һамысы да демократијадан, мүстәғилликдән дәм вурду, лакин тикмәк вә гурмаг ажры-ажры мәсәләләрдир. Онлары мүгајисә етмәкдән өтрү илләрин вә һадисәләрин мүстәвисиндән өлкәннин тәкамүлүнү, халгын тәлејини мүәјјәнләшдирән тарихи шәраитә, амилләрә, мејлләрә, фәалијјәтләр мәчмусуна бахмаг лазымдыр. О заман һәгигәт там чылпагылыгы илә көзүмүз гаршысында чанланар: индики инкишаф вә јарадычылыг дөврү кәләчәјин јени-јени тәкамүл проселәринин јолларыны мүәјјәнләшдирмиш адамла бәрк-бәрк бағлыдыр.

Бүтүн булар бизә һагт верир дејек ки, һејдәр Әлијев әбәди олараг тарихдә галачагдыр.

Чүнки, онун иши өз миғјасы вә әһәмијјетинә көрә мүһүмдән мүһүм хүсусијјәт дашыыр, белә ки, дөврүн башлыча субъекти — халгын тәлејинә тә'сир көстәрир.

Сијаси тәрчүмеји-һалынын јени дөврүндә дөвләт мүстәғиллији вә игтисади тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк сәһәсиндә һејдәр Әлијевин фәалијјәти өлкәдә һәрч-мәрчлик вә дағынты шәраитиндә башлады. һакимијјәтдә сәриштәсиз рәһбәрләрин олмасы учбатындан Азәрбајчан сүр'әтлә диби көрүнмәјән учурума јуварланмаға башламышды. Башабәла рәһбәрләрин јүрүтлүкләри игтисади сијасәт дөвләт

фәалијјәтинин бу мәс'ул сәһәсиндә пародија ивәклини алмышды.

«Папагла говма» әһвал-руһијјәси, давакар бәјанатлар, бош бәјаннамәләр, бир тәрәфә кобуд һүчүмлар, диқкәр тәрәфә исә јалтагчасына реверанслар, игтисадијјат үчүн өлдүрүчү мәнтигсизлик стратәжи бахымдан мүһүм тәрәфдәшләрә мүнасибәтдә чидди чәтинликләрә кәтириб чыхармышды. һејдәр Әлијевин 1993-чү илин јайында Азәрбајчанда һакимијјәтә гајыдышы дөвләтчилик бинамызын, о чүмләдән игтисади сијасәтин өзүлүгәдәк дағылмасынын гаршысыны алды.

Күнләр, саатларла өлчүлән мүддәтдә Азәрбајчан лидеринин пешәкарлыгы һәм дөвләт, һәм дә игтисади сәрһөдләри бәрпа етди, онун сијасәти Азәрбајчан имичини тәрәптинин ән'әнәви дүшмән образы киши формалашмасындан хилас едир, һәјата кечирилән ислаһатларын динамизми, јениликләр өлкәни јени шәклә салараг, онун образыны бүтүн дүнја ичтимаијјәтинин көзүндә дәјишәрәк көһнәлик, мүһафизәкарлыг әталәтинин дәф едирди.

Азәрбајчанын игтисади мүстәғиллијини тә'мин етмәк наминә Президентин динамик фәалијјәти кетдикчә даһа чох ардычылыг, системлик вә мәнтиги сонлуғ кәсб едирди. Онун сөзләринин маһијјәти вә санбаллылыгы мүһүм әмәли аддымларла тәсбит олунурду.

Дүнја ичтимаијјәти һејдәр Әлијевин мүһүм игтисади, о чүмләдән ислаһатларын интенсификасијасы, мо'тәбәр рекионал сәнајә, тичарәт вә нәглијјат структурларынын јарадылмасы, јени дүнјәви игтисади стандартларын, «Гәрб-Шәрг» нәглијјат хәтти сәһәсиндә әмәкдашылыгын консепсијасыны ишләјиб-һазырламаг, Азәрбајчана инвестијја

пәнчәрәләринин ачылмасы, республиканын зәнкин хам- мал енержи потенциалындан истифадә кими мәсәләләрин һәллинә жөнәлдилмиш әзәмәтли фәалијјәтини һејранлыгла исләјир.

Һејдәр Әлијев дәвләтчилији бәрпа едәркән башлыча атрибутлар сырасында сәрһәдләри, һүгүги тә'минат кими ону горујачаг вә мүдафиә едөчөк шөхсләрин һүгүг вә вә- зифәләрини мүәјјәнләшдирди. .

Мүстәгил Азәрбајчанын дәвләт суверенлијинин мүһүм атрибутларындан бири олан көмрүк системинин әсасы сөккиз ил габаг гојулду. Сәрһәдләри мүһафизә системиндә көмрүк һәлледици рол ојнајыр. О, өлкәнин иғтисади вә малијјә дајагларынын мөһкөмләнмәсинә, һабелә дәвләтин сијаси сабитлијинин тә'мининә хидмәт едир. Көмрүк хид- мәти бејнәлмиләл марагларла бирликдә милли мараглары горумаг вәзифәсини јеринә јетирир вә өлкәнин иғтисади чәһәтдән горунамасы, Азәрбајчанын дүнјада ролунун арта- сына хидмәт едир.

Бу фактын өзү рәмзи сөчијә дашыјараг, ачыг-ајдын сү- бут едир ки, өлкә инамла мүстәгиллик јолуна гәдәм гој- мушдур. Өзүнүн милли марагларыны мүдафиә зәурәти там чылпагылыгы илә Азәрбајчанын гаршысында дурур. Бу мараглардан ән әсасы иғтисади мараглардыр ки, о да кеч- миш иттифаг базарынын әслиндә дағылмасы, сабиг мүттә- фиг республикалар тәрәфиндән биртәрәфли гајдада малла- рын һәрәкәтинә мөһудийјәтләр гојулмасы, гијмәт гары- шыгылыгы, дөјәрли хаммал вә сәнәје малларынын Азәрбај- чандан чыхарылмасы илә бағлыдыр.

Өз күндәлик фәалијјәтиндә көмрүк ишчиләри Прези- дент Һејдәр Әлијев тәрәфиндән ишләниб-һазырланмыш

иғтисади, енержи вә нәғлијјат стратегијасынын, ваһид мил- ләтләр аиләсинә интеграсија принципләрини, бир вахтлар Шәрг өлкәләрини үмуми сивилизасија сәрһәдләриндә бир- ләшдирмиш ән'әнәви коммуникасијаларын, о чүмләдән Бөјүк Илөк јолунун бәрпасыны, јени трапсмилли ләјнһә- ләрин, о чүмләдән нефт вә газ кәмәрләри ләјнһәләринин иғтисади төһлүкәсизлик стандартларынын тәтбиғини, бү- түн дәвләтләрин чичөкләнмәси принципләрини кениш вә фәал шәкилдә өјрәниб истифадә етмәјә чалышырлар.

Президент Һејдәр Әлијев дәвләтчилијимизи турмагла көмрүк структурана хүсуси дигтәт јетирир. Иғтисади төһ- лүкәсизлијин тә'мин едилмәси стратеги үмумдәвләт вәзи- фәсидир. Бу мүһүм мәсәлә илә әлағәдар чыхышыларында вә көмрүк хидмәти рәһбәрлији илә унутулмаз корүшләри за- маны дөфәләрлә гејд етмишдир ки, иғтисади төһлүкәсиз- лик Азәрбајчанын дахили вә харичи сијасәтинин тәркиб һиссәси кими сабит иғтисади гајда-гапунун тә'мин едилмәси кими баша дүшүлмәлидир.

Бу китаб сөккиз иллик тәчрүбә һаггында, иғтисади мү- дафиә сәһәсиндә наилијјәтләр вә проблемләр һаггында, көмрүк хидмәтләри әмәкдашларынын шәрәфли вә чәтти вәзифәләри, өзүнүн хидмәти борчлары — өлкәнин иғтиса- ди төһлүкәсизлији вә сијаси сабитлијини тә'мин етмәк һаггындадыр.

Республика өз мүстәгиллијини јенидән бәрна етмишдир, онун көмрүк хидмәти исә даһа чавандыр. Тәәччүблү дејил ки, охучуларә тәғдим етдијимиз китаб Азәрбајчан Дөвләт Көмрүк Комитәсинин тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк јо- лунда илк чөһд, илк ашдымыр.

Салим МҮСЛҮМОВ,
иғтисад едмәләри нағизәди

АЗƏРБАЈЧАН КӨМРҮК ХИДМƏТИНИН ТАРИХИНДƏН

Мүстəгил Азəрбајчанын көмрүк хидмəти фəалијəтинин сəккизинчи илини јашајыр. Лакин, башга чүр дə демək олар: Азəрбајчанда бу хидмəтин өмрү мин иллəрлə өлчүлүр.

Чүнки, Азəрбајчан һəмишə гəдим карван јолларынын говушугунда јерлəшмиш, Шимал вə Чəнуб, Шəрг вə Гəрб, ислам вə христианлыгы бирлəшдирən көрпү олмушдур. Сəјјаһлар вə тачирлəр, алимлəр вə сənəјечилəр, шаирлəр вə өвлијалар тез-тез бу өлкəнин гонагы олардылар. Гəдим салнамəлəрдə бу гəрибə өлкə барəдə хејли тəсвирлəр варадыр. Ахы, Одлар дијары дүнјаја кəзөл нар, гызылы атлар, миниатүрлəр, бəшəр тарихинин бүтүн нишанларыны вə əламəтлəрини өзүндə əкс етдирən халчалар, муғам бəхш етмишдир. Бу өлкə өзүнүн зəнкин сəрвəтлəри — нефт, ипək, памбыг, дəмир филизи, дуз јатаглары илə дүнјанын һər јериндə танынырды. Шəргин мəшһүр сəјјаһлары Һ.Гəзвини, Ј.Һəмави, Ө.Чəлəби Азəрбајчан шəһəрлəринин кəзəлији вə онун торпагынын мəһсулдарлыгына валеһ олмушдулар. Марко Поло Тəбризин дүкан-базарларыны кəзəркөн һејран галмышды. Санки дүнјанын бүтүн не'мəти бурала чəмлənмишди. Афанаси Никитин Азəрбајчана сəјаһəтдөн алдыгы тəəссуратлары рус вə түрк диллəрини гарышдырага гəјд едəрди. Көрүн, бу јыгчам сəтир-

лəр архасында нечə мəһтəшəм мəңгэрə ачылар: «Өбəди Одлар дијары Бақы».

Гəдим Ипək јолунун үстүндə, су вə пијадə јолларынын говушугунда јерлəшмиш, стратеги мөвгəјə вə зəнкин еһтијатлара малик Азəрбајчан та гəдим дөврлəрдөн тəкчə тачирлəр, сəјјаһлар вə алимлəрин јох, дикəр өлкəлəрин һөкмдарларынын да дигтəт мəркəзиндə олмушдур. Артыг XVIII əсрин əввəллəриндə Русија империјасы Азəрбајчана, өлөлхүсус нефтлə зəнкин Бақыја ачыг-ашкар мара кестəрмəјə башламышдыр. Бу марагы Иран да бүтүнлүккə бөлүшдүрүрдү. Һər ики дөвлəт там гəтијјəтлə нəјин баһасына олурса-олсун зəнкин еһтијатлара малик гошшуну гəсб етмəјə чалышырды. О вахтлар кичик ханлыглары парчаланмыш өлкə ики од арасында галмышды.

Русија империјасынын баниси I Пјотра хас чəһəтлəрдөн бири дə бу иди ки, һər ишдə вүс'əт вə кенишлик көрмək истəрди. О, нəинки Гафгазы əлə кечирмək, һəm дə Һинд океанына чыхышы тə'мин етмək планлары гурурду. 1721-чи илдə Исвечлə мұһарибəдə гəлəбəдөн сонра рус императору һəмин планлары һəјата кечирмəјə башлады вə артыг ики илдөн сонра рус гошунлары Бақыны ишгал етмишди. Сонрадан I Пјотрун варислəri бу əдалəтсиз ишə сəдагəтлəрини əјани шəкилдə нүмајиш етдирдилəр.

Русија вə Иранын империја нијјəтлəринин тогушмасы бир нечə мұһарибəјə кəтириб чыхарды. Нəтичəдə артыг XIX əсрин əввəллəриндə Азəрбајчан ханлыгларынын бир чоху асылы везијјəтə дүшдү. Азəрбајчанын ишгал едилмиш торпагларында тичарəтə нəзəрəти һəјата кечирмəkдөн өтрү көмрүк хидмəтини гəјдаја салмаг тəлəб олунурду. 1805-чи илин јайында Русија Һərби Командашлыгынын

сә'ләри илә Гарабаг, Көнчә (Желизаветпол), Шәки вә Ча-
вадда көмрүкханалар тәшкил олунмушду. Сонрадан һәмин
хидмәтләри әлагәләндирмәк үчүн Бақыда көмрүк идарә-
синин тәшкили барәдә Петербурга мүрачиәт көндөрилди.
Мәсәләжә 25 январ 1807-чи илдә бахылды. Сенат бу мә-
сәлә илә әлагәдар гәрар гәбул етди. Илк көмрүк идарәси
Һәштәрхан көмрүкханасынын тимсалында јарадылды. Она
рәһбәрлик Һәштәрхан көмрүкханасынын башчысы Ивано-
вун вә Гафгазда рус гошунларынын баш команданы Гудо-
вичин үзәринә гојулду.

Русија вә Иран арасында һәрби әмәлијатлар тәбии ки,
Азәрбајчан әразисиндән кечән тачирләрдән көмрүк рү-
сумларынын алынмасыны чәтинләшдирирди. Бу чәтинлик-
ләри дәф етмәк, тичарәт адамларынын Бақыја ахыныны
һәвәсләндирмәк үчүн рүсум алынаркөн бә'зи күзәшtlәр
тәтбиг едилмишди. Бу мәсәләжә Русија Харичи Ишләр на-
зири барон Будберг вә јухарыда адыны чәкдијимиз кене-
рал Гудович хусуси мараг көстәрирдиләр. Белә ки, импе-
раторун адына көндәрдији мә'луматда Будберг јазырды:
«Бақы әлверишли лиман шәһәридир. Бурадан Күрчүстан,
Иран, Шимали Дагыстан вә диқәр Шәрг өлкәләри илә
әлагәләр гурмаг сәрфәлидир. Бу әлагәләр империја хәзи-
нәсинә бәјүк рүсумлар кәтирәчәкдир. Он вә ја 20 ил әр-
зиндә шәһәри порто-франко е'лан етмәк лазым дејил. Бу
һалда Русија тичарәти, сијасәти бәјүк зәрәр чәкәчәкдир.
Русија удузачагыр. Авропа тачирләр гыса мүддәт әрзин-
дә Бақыда өз мөвгеләрини күчләндирә биләрләр. Иран вә
диқәр өлкәләр әлагәләр үчүн Русијадан гат-гат әлверишли
шәраит әлдә едәчәкләр». Бу, олдугча сәчијјәви сөнәддир

вә өз актуаллығыны индики «демократик» Русија үчүн дә
итирмәјибдир.

Лакин император сарајында башга погтеји-нәзәрләр дә
вар иди. Мәсәлән, малијјә назири Бақынын порто-франко
е'лан едилмәси үзәриндә исрар едир вә өз моншәсини бу-
нулла әсасландырырды ки, орада јарашылмыш көмрүк ида-
рәси бу һалда илдә чохимили рүсумлар верә биләр. Бу мү-
баһисәләрә чар фәрманы сон гојду. Орада көстәриширди
ки, маллара көрә рүсумлар Бақыја кәлән тачирләрдән
алынсын. Көмрүк рүсумунун алынмасы 1757-чи ил тарих-
ли Һәштәрхан мүғавиләсинә ујгун һәјата кечирилсин. Ру-
сијадан Бақыја кәлән тачирләр үчүн һәр чүр шәраит јара-
дылсын вә үзәрләринә рүсум гојулмасын. Беләликлә, рус
тачирләринин башгалары илә мүғажисәдә имтијазлы вәзиј-
јәти ачыг-ајдын иди.

Ејни заманда белә бир мүддәә тәтбиг едилди ки, она
әсасән Бақыдан Русијаја мал апаран тачирләр истәсәләр
өкәр көмрүк рүсумларыны Бақы јох, Һәштәрхан Көмрүк
Идарәсиндә өдәјә биләрдиләр. Тарифләр Һәштәрхан Көм-
рүк Идарәсинә мүвафиг мүәјјәнләшдирилирди вә үмумиј-
јәтлә, бу идарәјә хусуси сәләһијјәтләр верилимишди. Бақы
көмрүјү исә гәсддән асылы вәзијјәтдә иди. Гејд едәк ки,
чар фәрманына көрә көмрүкханаларын иши билаваситә
тичарәт назири вә Гафгаздакы гошунларын команданлығы-
нын сәрәнчамында олса да, илк вахтлар онун ичрасы чох-
сајлы чәтинликләрлә гәришләнмишди. Илк нонбәдә
проблем рүсумларын гызыл вә күмүш сиккәләрә өдәнил-
мәси илә бағлы јаранмышды. Мәсәлә ондадыр ки, Русија-
дан Азәрбајчана гызыл вә күмүш сиккәләрин идхалына га-
дага гојулмушду, тачирләрдән исә рүсуму мәһз бу нулләр-

ла өдөмөк төлөб олунурду. Белә вәзијјәт Бақы көмрүкханасынын ишинә мәнфи тә'сир кәстәрирди: тачирләрин чоху Салјандан кечмәјә үстүнлүк верирди. Чүнки, бурада төкчә гызыл вә күмүш пуллар јох, јерли сиккәләр дә сәрбәст ишләјирди. Салјан көмрүјү исә Бақыдан идарә олунурду. Сон нәтичәдә Русијадан гызыл вә күмүш пулларын идхалына ичәзә верилди.

Император I Александрын кәстәриши илә Бақы Көмрүк Идарәсиндә ашағыдакы штат чөдвәли тәтбиг едилмиши. Бизчә индинин өзүндә дә һәммин чөдвөл чох марағлыдыр:

- көмрүк идарәсинин директору — 500 руб.;
- директор мүавини — 300 руб.;
- дөфтәрхана мүдири — 130 руб.;
- дөфтәрхана мүдиринин көмәкчиси — 120 руб.;
- сурәт чыхаран — 80-100 руб.;
- мүфәттиш — 200 руб.;
- јүкләмә-бошалтмаја нәзарәтчиләр — 60-120 руб.;
- сәрһәд заставаларында нәзарәтчиләр — 150-450 руб.;
- 20 нәфәрдән ибарәт көмрүк хидмәти — 70-140 руб.;
- мирзәләр — 250 руб.;
- ики мүһафизәчи — 48 руб.;
- көмиләрин лимана јан алмасына мәс'ул — 400 руб.;
- лосманлар — 300 руб.

Бақы Көмрүк Идарәси ишчиләринин үмумиллик өмәкһагы бүдчәси 7.628 руб. тәшкил едирди. Бу, о дөвр үчүн аз пул дејилди.

Гаҗагмалчылыгга мүбаризә Гафгазда рус гошунлары команданынын үзәринә гојулмушду вә о, бу мөгсәдлә һәрби сәрһәд заставаларыны хејли күчләндирмиши. Бу заставаларда алынған русум Бақы Көмрүк Идарәсинә, орадан да хәзинәјә көндәрилирди. Гејд сдәк ки, русумдан әлдә олунған көлир чох чүзи иди. Бу исә илк нөвбәдә Русија илә Иран арасында мүһарибә шәраити илә изаһ олунурду. Белә ки, Азәрбајҗан ханлыгларынын бир һиссәси Русијаја, дикәри исә Ирана мејл кәстәрирди. Бундан савајы рус мә'мурларынын рүшвәтхорлуғуну вә бә'зи ханларын исә нә јолла олурса-олсун русум өдәмәкдән јајынмағ сә'јләрини нәзәрдән гачырмағ олмаз. һәм дә ајры-ајры, һәлдән зијадә мөгрупп ханлар нә императора, нә дә шаһа баш әјир вә һамьдан — истәр рус, истәрсә дә Иран тачирләри олсун — русум алыб, өз хәзинәләрини долдурурдулар. Белә вәзијјәт бөјүк зијан кәтирди.

Бүтүн булар Бақы көмрүјүнүн рәһбәрлијиндә нараһатлыг доғурдуғундан дөфәләрлә һөштәрханлы һәмкарларына мүрачият етмишдиләр. Полис архивиндән тапылмыш сәнәдләрдән ајдын көрүнүр ки, һөштәрхан Көмрүк Идарәсинин директору Н.Иванов 25 ијун 1809-чу илдә Гафгазда рус гошунларынын баш команданы кенерал Тормосова мәктубла мүрачият едиб мә'лумат верирди ки, Азәрбајҗан ханлыгларындан русум алмағ үчүн һеч бир шәраит јохдур, чүнки тачирләр гызыл сиккәләрлә јох, натура илә — ипәк вә памбыг парчаларла вә с. өдәмәји үстүн тутур ки, бу да өслиндә рүшвәтхорлуғун бир нөвүдүр. Мәктубда дигтәт буна јөнәлдилрди ки, ханлыгларын һүдудуида тичарәт һәр вәчһлә мөһдулашдырылып. Шүһәсиз ки, буна да сәбәб һакимијјәт органларынын јерли вә харичи тачирләр ахы-

ныны Бакыја жөнөлтмөлөри иди. Нөһажөт, бу проблеми һөлл өтмөк үчүн император ишә гарышмалы олду вә о, Бакы Көмрүк Идарәсинин мүстәгиллижинә тәрәфдар чыхды.

Сенатын дөвлөт башчысы, императорун фәрманы илә төсдиг едилмиш 8 август 1809-чу ил тарихли гәрарына әсәсэн Бакыда Мүстәгил Көмрүк Идарәси жарадылды. Бир даһа хатырлатмаг истәрдик ки, әввәлләр Бакы көмрүжүнә нәзарәти һәштәрхан лиманынын көмрүк идарәсинин рәиси Н.Иванов, Бакынын коменданты, Гафгазда рус гошунларынын баш команданы генерал-мајор А.Тормосов вә тичарәт назири Н.Румјантсев һәјата кечирирди. Мараглыдыр ки, Бакы көмрүжү рәсмән мүстәгил олса да, көстәриш вә төвсијәләр әввәлки кими һәштәрхандан кәлирди. Јалныз көмрүк ишчиләринин әмөкһаггы дәјишмишди:

- көмрүк идарәсинин директору — 700 руб.;
- директор мұавини — 500 руб.;
- катибә — 220 руб.;
- тәрчүмәчи — 100 руб.;
- мә'мур — 170 руб.;
- гејдијатчы — 135 руб.;
- нәзарәтчи — 270 руб.;
- лиман рәһбәри — 170 руб. вә с.

Јери кәлмишкән, мөвачиб күмүшлә өдәнилирди.

Губа, Дәрбәнд заставалары, Чавад-Салјан мөнтөгәси, Шуша, Кәнчә (Јелизаветпол) вә Ләнкәрән мөнтөгәләри Бакы Көмрүк Идарәсинә табе етдирилишди. Көмрүкдә нәзарәтчиләр, бир гајда олараг руслар вә ермөнилик иди, азәрбајчанлылар исә јалныз ашағы вәзифәләрдә чалышырдылар.

Бакы Көмрүк Идарәсиндә алынан рүсумларын мәбләги дә мараглыдыр:

- 1809-чу ил — 7,932 руб.;
- 1810-чу ил — 9,067 руб.;
- 1811-чи ил — 13,183 руб.;
- 1812-чи ил — 26,145 руб.;
- 1815-чи ил — 16,191 руб.;
- 1817-чи ил — 33,743 руб.;
- 1818-чи ил — 29,227 руб.;
- 1820-чи ил — 51,853 руб. вә с.

Көрүндүжү кими, бүтөвлүкдә көмрүк кәлирләринин динамикасы артан чөдвәл үзрә инкишаф едир. Көмрүк идарәсинин алдыгы рүсумлар император хәзинәсинә ахырды. 1 јанвар 1863-чү илдә идарә ики рекионал идарәјә — Бакы вә Чәбрајыл идарәләринә — бөлүндү, мәркәз Бакы сајылырды, онун ишинә Бакынын һәрби губернатору нәзарәт едилди: бу, даһа чох кәлир әлдә өтмәјә имкан верирди. Архив сөнөдләринә көрә Бакы Көмрүк Идарәси тәкчә 1864-чү илин нојабрында рекионал идарәләрлә бирликдә 54798 руб. мәбләгиндә рүсум топламышды.

Бу илләр Гафгаз чанишини кнјаз Орбелиани тәрәфиндән Бакы көмрүк хидмәтиндә бир сыра дәјишкликләр едилмишди. Бурада мәс'ул вәзифәләрә е'тибарлы шәхсләр тә'јин олунду. 29 март 1863-чү илдә көмрүжүн ишини чагландырмаг мөгсөдилә бөлмәләр лөгв едилди вә мүстәгил Бакы Карантин Идарәси жарадылды. Идарәнин әразисини вә онун табелијиндә олан јохлама мөнтөгәләрини Дон вә Терек казаклары мұһафизә едирдиләр.

Бу ғыса гејдләрден ајдын көрүнүр ки, вахт өтүкчө Багы Көмрүк Идарәсинин иши дигәти даһа чоһ чөлб етмә-жә башламышды. Биздә көмрүк һәм чар, һәм дә совет ре-жимләри дөврүндә узун он илликләр әрзиндә фәсиләсиз фәалијәт көстәрсә дә топланмыш вәсаитдән Азәрбајча-нын ештијачларына бир гара гәпик дә хәрчләнмәмишди — вәсаитин һамысы әввәлчә Русија, сонра совет империясы-нын хәзинәсинә ахырды. Бу, өлкәмиз үчүн бөјүк фәчиев иди.

Бизчә тарихә ғыса экскурс тәкчә кечмиши өјрәнмәк үчүн јох, һәм дә мүгајисә үчүн ибрәтамиздир.

Әкәр көмрүк системинин вәзијәтинә бизим күнләрдә нәзәр салсаг, о, ики чәһәтлә сәчијәләнир. Бир тәрәфдән бу, бөјүк мүасир структур — Дөвләт Көмрүк Комитәсидир (ДКК) ки, Нахчыван Көмрүк Комитәси, Багы Баш Көм-рүк Идарәси, 13 јерли көмрүк вә 34 көмрүк мәнтәгәси онун тәркибиндә фәалијәт көстәрир вә сәрһәдјаны јаша-јыш мәнтәгәләриндә, һавә вә дәниз лиманларында, һабелә мүһүм дөвләт мәркәзләриндә харичи иғтисади фәалијәтә нәзәрәти һәјата кечирир. ДКК-нын тәшкилатчылыг иши-нин башлыча истигамәти көмрүк нәзәрәтинин сивил сис-темини јаратмаг, ганунверичи базаны тәкмилләшдирмәк, көстәрилән хидмәтләрин сәвијәсини артырмагдыр.

Бу актив фәалијәт нәтичәсиндә 90-чы илләрин икинчи јарысында комитәнин ишиндә мүһүм ирәлиләјишләр баш вермиш, дөвләт бүдчәсинин мөдахил һиссәсинин тә'мин едилмәси саһәсиндә прогнозлар артыгламасы илә јеринә јетирилмишдир.

Комитәнин ишинин диқәр хүсусијјәти республика Пре-зиденти тәрәфиндән гејд едилмиш вәзијәтдир: өлкәнин иғтисади марағларынын мүдафиәсинин бөјүк потенсиа-лындан һалә там истифадә едилмәмишдир. Бу сәһбәт үч ил әввәл баш вермишди.

Дөвләт рәһбәринин сөјләдији идејалар көмрүк хидмәт-ләриндә, о чүмләдән онларын рәһбәр структурларында дә-рин тәһлил олунамыш вә там дәрк едиләрәк дәстәкләнмиш-дир.

Тәһлил иғтисади мүдафиәнин мүвафиг тәдбирләринин тәтбиғи вә һәјата кечирилмәсиндә кечикмәләрин, тәтбиғ олуан ганунверичи — норматив актларын нәтичәләринин лазыми дәрәчәдә гижмәтләндирилмәмәси кими мүәјјән гү-сурларын мөвчудлуғуну көстәримишдир. Гејд олунамышлар ки, мүрәккәб, зиддијәтли бәрпа просеси кедир ки, Азәр-бајчан иғтисадијјатында тәдричән јаранан јени мүнасибәт-ләрә ујғун кәлмәјән әввәлки көмрүк структурунун эле-ментләри вә чизкиләри мүшаһидә едилдији кими кејфиј-јәтчә јени хүсусијјәтләр дә формалашмагдыр.

Бүтүн көмрүкчүләрин јекдил рә'ји белә иди ки, Прези-дентин көстәришләри, ирадилары вә арзулары чоһ дүзкүн вә вахтында сөјләнилән фикирләрдир.

Көмрүк хидмәтләринин јенидәнғурма просесини сүр'өтләндирмәк, дөвләт сәрһәдләриндә с'тибарлы көм-рүк мүһафизәсини тә'мин етмәјә габил көмрүк нәзәрәти структурлары јаратмаг, бу саһәдә идарәетмәнин тәшкили-ни гәјдаја салмаг үчүн конкрет вәзифәләр гојулмушду.

Өлкәнин көмрүк системинин мүасир тарихи Азәрбај-чанын иғтисади марағларыны мүдафиә етмәјә габил ганун-веричи-норматив базанын јарадылмасы илә башланыр:

көмрүк-тариф мәсәләләри, көмрүк иши, ихрач-идхал әмәлијјатлары вә с. мәсәләләрә даир јени мүддәалар ишләниб һазыранмышдыр.

Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијевин идејаларыны әлдә рәһбәр тутараг өлкәнин көмрүк органлары бүтүн көмрүк ишинин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәси, бу сәһәдә ганун јарадычылығы мөгсәдилә сабит норматив база јаратмаг үчүн мүһүм ганунверичи актларын ишләниб-һазыранма зәрурәтини дәрк етмишдиләр.

Мүөјјән едилди ки, базар мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси, өлкәдә сијаси вә игтисади вәзијјәтин сабитләшмәси, Көмрүк Мөчәлләсинин гәбулу, көмрүк тарифи һаггында ганунун, дикәр һүгүги актларын гүввәјә минмәси вә онларын Азәрбајчан һәјата кечирилмәси илә мүасир шәраитә ујғун өлкәнин игтисади марагларынын мүдафиәси сәһәсиндә мувафиг потенсиалы олан јени көмрүк системи тәсдигләнәчәкдир.

Әкәр республиканын көмрүк хидмәтләринин фәалијјәтинин әсасларыны концептуал бахымдан әһәмийәтли дәрәчәдә мүөјјәнләшдириши 90-чы илләрин мүһүм тарихи һадисәләриндән сөһбәт ачаг, бу, шүбһәсиз ки, нефт мүгавиләләри, КУӨАМ јарадылмасы, тарихи Бөјүк Ипәк јолунун дирчәлиши илә бағлы Бақыда Бејнәлхалг Конфрансын кечирилмәси, Бақы-Тбилиси-Чейһан нефт көмәри ләјиһәсинин һәјата кечирилмәси илә бағлы мүгавиләнин имзаланмасы, һабелә ТАСИС вә ТРАСЕКА програмлары чәрчивәсиндә бејнәлхалг тәшкилатларла биркә һәјата кечирилмиш бир сыра тәдбирләрин адыны чөкә биләрик.

Бу тарихи гәрарларын ичрасы көмрүк өмәкдашларынын чийинә бөјүк мәс'улијјәт јүкү гојмушдур. Азәрбајчанын

зәнкин тәбии еһтијатлары онун бир сыра дүңја дөвләтләринин стратеги мараглары даирәсинә дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Мүһүм амилләрдән бири дә будур ки, Адриатик дәнизиндән тутмуш Сакит океана гәдәр узанан мөкәндә ән ири нәглијјәт дөһлизинин мүһүм сәһәси Азәрбајчандан кечир. Азәрбајчан әһәмийәтли коммуникасија — автомобил, дәмир јолу вә су јоллары, һабелә бејнәлхалг нефт көмәрләри говшагында јерләшир.

Азәрбајчанын апарычы дөвләтләрин тамһүгүглу игтисади төрәфдашына чеврилмәси просесинин әсасыны 1994-чү илин сентјабрында дүңјанын мө'тәбәр нефт ширкәтләри илә Бақыда имзаланмыш «Әсрин мүгавиләси» гојмушдур.

Азәрбајчан Бејнәлхалг Әмәлијјат Ширкәтинин (АБӘШ) үнванына дахил олан нефт аваданлығынын вахтында чатдырылмасыны, һабелә лазымы јүкләрин газма, кәшфијјәт вә с. јерләрә дашынмасыны тә'мин етмәк, бу сәһәләрдә бошдајанмалара јол вермәмәк үчүн дүңја стандартларынын төләбләринә ујғун көмрүк мөнтәгәләринин јарадылмасы чох фәјдалы олмушдур.

Президент һәјдәр Әлијевин гејд етдији кими, бу мүгавиләнин имзаланмасы бир даһа дүңјаја көстәрди ки, Азәрбајчан Республикасынын суверен һүгүглары бәрпа олунмуш, мүстәгил дөвләт кими өз сәрвәтинин ағасы онун өзүдүр. Азәрбајчан игтисадијјатынын дүңја игтисадијјатына интеграсијасы үчүн әсас јарадылмышдыр.

Јени нефт стратегијасы дүңјанын 14 өлкәсиндән 33 ширкәтин иштиракы илә 19 нефт мүгавиләсинин бағланмасыны тә'мин етмишдир. Бүтүн бунлар өлкәмизә мүасир технолокијанын кәтирилмәси, нефт сәнәјесинин инфраструктурунун јенидән гурулмасы, јүксәк ихтисаслы милли

кадрларын hazырланмасы, нефт сәнәјеси илә бағлы дикәр сәһәләрин инкишафы үчүн кениш имканлар ачмышдыр. Тәкчә «Әсрин мугавиләси»нин һәјата кечирилмәси илә бағлы апарылан ишләр чәрчивәсиндә Азәрбајчана 2,5 мил- јард АБШ доллары мәбләгиндә инвестисија гојулмушдур.

«Әсрин мугавиләси»нин вә дикәр имзаланмыш мугави- ләләрин Азәрбајчана нә кими кәлир кәтирәчәјини рес- публиканын көмрүк хидмәти јахшы баша дүшүр, конкрет рәғәмләри тәһлил едирди. Онлар белә бир факты да дәрк едирдиләр ки, бу тәдбирләрин уғур газана чағына һеч дә һама инанмырды вә һәтта тәхрибат һаллары да олмушду. Азәрбајчан Президенти Һәјдәр Әлијевин «биз бүтүн сына- лардан чыхдыг, бүтүн чәтинликләри арадан галдырдыг, би- зә көстәрилән мугавимәтә дөздүк вә вердијимиз сөзүн үс- тündә дурараг 1997-чи илдә илкин нефтин һасилатына башладыг» сөзләриндә көмрүк хидмәтләри өзләринин си- јаси вә вәтәндаш борчларыны — өлкәмиз үчүн бу мүһүм тәдбирләрин ишләмәсиндән өтрү һәр чүр шәраити тө'мин етмәк борчуну көрдүләр.

Көмрүк системиндә Азәрбајчанда һәјата кечирилән де- мократик гуручулуг проселәринин маһијјәти һагғында бө- јүк заһәдичи иш апарылырды ки, бунун да әсасыны өлкә- нин бүтүн дүнјанын үзүнә ачыг олмасы, ичтимай-сијаси вә- зијјәтин тәдричән нормаллашдырылмасы вә сабитләшди- римләси, өлкәни игтисади чәһәтчә инкишаф етмиш дија- ра чевирмәк сә'јләри тәшкил едирди.

Республикада ичтимай-сијаси вәзијјәтин сабитлијинә јөнәлдилмиш сә'јләри белә бир факт да сүбут едир ки, Азәрбајчанда инфлјасија тәһлүкәси 1994-чү илдә 1600

фаиз тәшкил етдији һалда, 3 ил әрзиндә о, сифра ендирил- мишди.

Президент тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш нефт ст- ратекијасынын уғурла һәјата кечмәси өлкәмизин көмрүк ишчиләри үчүн бир нүмунә олмушдур.

Көмрүк хидмәтләринин фәалијјәти үчүн мугафиг әлвә- ришли шәраит јарадан дикәр амил Президент Һәјдәр Әли- јевин 1997-чи илдә Күрчүстан, Украјна, Азәрбајчан вә Молдова илә КУАМ адландырылан дәвләтләрарасы мәш- вәрәтчи иттифагын јарадылмасына даир интегрәсија тә- шәббүсүдүр. Бу иттифаг она даһил олан өлкәләрин игти- сади әмәкдашлығы мәгсәдилә чографи принцип әсасында гурулмушдур. Мугавиләжә үјгүн олараг Азәрбајчан нефти- нин Күрчүстан васитәсилә әввәл Украјна вә Молдоваја, орадан исә танкерләрлә Гара дәниз лиманларына көндә- римләси мүһүм стимул иди. Ејни заманда нефтин Руси- јадан јан кечмәклә Шәрги вә Мәркәзи Авропа базарлары- на чыхышы, һабелә Трансгафаз нәглијјат макистральныи гајдаја салмаг нәзәрдә тугулуруду.

КУАМ блоку јарадылдан дәрһал сонра республика- нын көмрүк хидмәтләри Трансгафаз макистральнын вә Гәрб-Шәрг, Шәрг-Гәрб маршрутунун игтисади кооперәси- ја хүсусијјәтләрини өјрәнмәжә башладылар.

Бир нечә ил әрзиндә имзаланмыш икитәрәfli вә чо- х- тәрәfli мугавилә — һүгуги сәнәдләр дәрин тәһлил еди- лир, тичарәт-игтисади мүнәсибәтләрин инкишафы вә дә- ринләшмәси проселәринин хүсусијјәтләри, һабелә өтән- ләрдә мөвчуд олмуш кооперәсија әлағәләри нәзәрә алы- нырды. Башга сөзлә десәк, бөјүк һазырлыг ишләри кедир- ди вә онун әсасында КУАМ үзләри нәглијјат, рабитә,

енергетика, машынгайырма, көнд төсөррүфаты сәһәләриндә һәртәрәфли әмәкдашылығын, иғтисадијјат, гуманитар әмәкдашылығ, туризм вә мәдәнијјәт сәһәләриндә гаршылығлы фәалијјәтин зәрурилији барәдә нәтичә чыхармышдылар.

Көмрүк хидмәтләри нәглијјат дәһлизинин јарадылмасы вә фәалијјәти илә бағлы әмәли тәдбирләрдә иштирака хүсуси дигтәт јетиридиләр. Чүнки глобал әһәмијјәт дашыјан бу ләјиһәјә блок өлкәләринин һәртәрәфли инкишафынын мүһүм амили кими бахылырды.

Бурада Азәрбајчан шелфинә мөхсус јатағларын мәнимсәнилмәси ләјиһәсинин там миғјасда һәјәтә кечирилмәсинә мансә олан проблемләрин кәскилији нәзәрә алынырды. «Әсрин мүғавиләси»нин һәјәтә кечмәси сүн'и шәкилдә јарадылмыш проблемлә гаршылашмышды. Бу проблем нәдән ибарәт иди: әсас ихрач бору көмәри Русијанын Новороссијск лиманы истигамәтиндә чәкилмәлидир, јохса Түркіјәнин Чейһан лиманы истигамәтиндә?

Бу ләјиһәдә иштирак стратегијасы һазырланаркән көмрүк хидмәтләри Бақы-Супс нефт көмәрләринә стратеги әһәмијјәт вермиш иғтисади конјунтурада дәјишикликләри дә нәзәрә алмышдылар. Бурахылыш күчү илдә 5,1 милјон тон олмагла һәмнин көмәрин 17 апрел 1999-чу илдә уғурла ишә салынмасы бир даһа Азәрбајчанын әсас ихрач нефт көмәри олан Бақы-Чейһан хәттинин тикинтиси илә бағлы планлары инкишаф етдирмәк нијјәтини тәсдигләмишидир. Азәрбајчан көмрүкчүләринин гаршысында дуран вәзифәләрин артмасы вә мүрәккәбләшмәсини сүбүт едән фактлардан бири дә — 24 апрел 1999-чу илдә Вашингтон саммитиндә Өзбәкистанын да рекионал блока гошулма-

сыдыр. Бундан сонра КУАМ абривиатурасына даһа бир һәрф — «Ө» һәрфи дә әләвә едилди.

Бөјүк бир әразини әһатә едән КУОАМ өлкәләри кетдикчә даһа чидди иғтисади бирлији чеврилмәкдәдир. Буну кенишләnmә, рекионал бешлијин фәалијјәтинин даһа сых әләгәләндирмәк мәғсәдилә катиблијин јаранмасы һағгында гаршылығлы разылашма, әмтәә мүбадиләсини јүнкүлләшидрән норматив-һүғуги әсасын тәшккили сүбүт едир. Онларын арасында сәрһәдләр даһа шәффаф олмалы вә ејни заманда мүдафиә гүдрәти артмалыдыр.

Бу вәзијјәт Азәрбајчан Дөвләт Көмрүк Комитәси (АДКК) гаршысында дөвләт, сијаси вә сүлһјаратма сәһәләриндә, о чүмләдән тарихи Ипәк јолуну бәрпа едән Авропа-Гағраз-Асија нәглијјат дәһлизинин инкишафы илә әләгәдар бир сыра конкрет мөвгеләр әсасында Авроатлантик Тәрәфдашылығ Шурасы вә «Сүлһ һәмнинә тәрәфдашылығ» НАТО програмы чәрчивәсиндә гаршылығлы фәалијјәт көстәрмәклә мүстәғил дөвләтләрин иғтисади вә енержи әмәкдашылығында фәал иштирак етмәклә бағлы јени проблемләр гојмушду.

Вахты илә үмүмгәбул едилмиш мә'нада сәрһәдләр, әлөлхүсус да көмрүк мансәләри јох иди. Мә'лумдур ки, бунларсыз һәр һансы дөвләтин һәјәти бу күн ағласығмаздыр. Лакин үнсәјјәт вә ишкүзар мәғсәдәүјүғулүг һөгтејинәзәриндән Бөјүк Ипәк јолу ән азы ики мин ил әрзиндә иғтисади вә мәдәни мүнасибәтләрин инкишафында, Чин, Орта Асија, Чәнуби Гағраз, о чүмләдән Азәрбајчан вә Аралығ дәнизи халғларынын бөјүк елми вә техника наилијјәтләринин јәјылмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Дәјнәдә ки, онун бәрпасы идәјасы чоһдан бәрдидр ки, ән

мө'төбөр сijasәтчиләри, дүңјада танымыш игтисадчылары вә бизнесменләри нараһат етмишдир, там әсасла өләвә едә биләрик ки, көмрүкчүләри дә. Буну сөйләмәклә гәтијјөн сәһв етмәрик. Ахы, бу сәһвнин мүтәхәссисләри бејнәлхалг макистралларын бу көк салмыш формаларындан әлдә едилән кәлирин бөјүк, саякәлмәз олдугуну көзәл дәрк едирләр. Бу һалда дәвләтләрин хәзинәсинә бөјүк малијјә ахыны јөнәләчәкдир.

Ваһид Авропа-Асија нәглијјат системиндә мүһүм мөвгеләрдән бирини тутан мәһз Азәрбајчан вә онун көмрүк хидмәти 1993-чү илин мајында «Авропа-Гафгаз-Асија» (ТРАСЕКА) нәглијјат дәһлизинин јарадылмасы илә бағлы ТАСИС програмы чәрчивәсиндә Авропа Иттифагынын һимәјәси алтында кечирилмиш Брүссел бејнәлхалг конфрансынын иштиракчы өлкәләринин имзаладығы бәјаннамәни биринчи мүдафиә етмишдир.

Президент һәдәр Әлијевин әмәкдашлыг сәрһәдләрини кенишләндирмәјә јөнәдилмиш кәркин фәалијјәти бүтүн көмрүк ишчиләри үчүн бөјүк вә әјани дәрс олмушдур. Мәһз бу кәркин ишин нәтичәсидир ки, Азәрбајчан пајтахтында «Тарихи Ипәк јолу» мөвзусунда бејнәлхалг конфранс кечирилди. 32 дәвләт нүмајәндә һеј'әтини тогламыш бу форумун гәрары республика көмрүк структурларында дигтәтлә өјрәнилмишдир. Бақы бәјаннамәси вә «Бејнәлхалг нәглијјат һагтында әсас чохтәрәфли сазиш» онлар үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Республика көмрүк структурлары рәһбәрләри бу сәнәдләрин мүзакирәси заманы өз чыхышларында гејд етмишләр ки, һәмнин сәнәдләр ТРАСЕКА нәглијјат дәһлизи әтрафында интегрәсија просәсләринә күчлү тәһан верәчәкдир. Илкин мә'луматлары вә бу

лајиһәнин һәјата кечирилмәси илә бағлы фәалијјәт истигамәтләрини тәһлил едәркән вургуланмышдыр ки, лајиһә тәкчә Хәзәрјаны өлкәләр үчүн дејил, Болгарыстан, Молдова, Румынија, Түркијә вә Украјна үчүн дә мүвафиғ тәдбирләр програмыдыр.

ТРАСЕКА планынын һәјата кечирилмәси һәм Азәрбајчан, һәм дә лајиһәдә иштирак едән бүтүн өлкәләр үчүн өз игтисадијјатларынын инкишафында кениш имкаплар ачыр. Бу ишдә көмрүк хидмәтләринин бөјүк ролуну тәсәввүр етмәк чәтин дејил.

АДЖК-нын вә онун бөлмәләринин һәр бир рәһбәри вә сырави үзвү гаршысында, һәтта онларын билаваситә тәчрүбәси һүдудларындан кәнара чыхан мәгсәдләр гојулмуш вә әсасландырылмышдыр.

Сәнбәт ондан кедир ки, КУӨАМ өлкәләрини игтисади марағлар бирләшдирсә дә, онларын лидерләрини ән әввәл, сијаси сәчијјәли принципал мәсәләләрин әксәријјәтиндә охшар мөвгеләр јахынлашдырыр. Бу өлкәләрин мүхтәлиф хидмәтләринин вә ән әввәл, көмрүк хидмәтләринин гаршылыгы мүнәсибәтләри һәмнин әсасда гурулмалыдыр.

Сијаси бахымдан Азәрбајчан көмрүкчүләри гаршысында КУӨАМ-ын дағдычы јох, јарадычы потенциал дашыдығы вә дәвләтләрарасы әлағәләрин мөһкәмләндирилмәсинә јөнәдилдијини дәриндән дәрк етмәк вәзифәси гојулмушдур.

Бундан чыхыш едәрәк Азәрбајчан көмрүк хидмәтләри КУӨАМ-ын јарандығы елә илк күнләрдән онда МДБ-нин дағылма әләмәтини јох, онун аморф вәзијјәтиндән структур бирлијә кечидинин үмидверичи әләмәтини көрдүләр. Гаршыларында дуран пешә вәзифәләрини ајдынлашдыр-

магла жанашы, онлар өзләринин вәтәндаш, вәтәнпәрвәрлик борчларынын ичрасы зәрурәтини дәрк едир вә баша дүшүрдүләр ки, бә'зи Шәрғи Европа өлкәләринин дә дахил олмаг истәдикләри бу јени рекионал гурум Мәркәзи Асијадан вә Гафгаздан тутмуш Балканларадәк бөјүк бир мөкәнда сабитлији мөһкәмләндирмәјин реал имканыдыр.

Азәрбајчан ДКК-нын забитләр корпусу бу руһда тәрбијә едилер ки, дәвләтләрин КУӨАМ чәрчивәсиндә гаршылыгы мүнәсибәтләри онларын һәр бири үчүн өн планда дурмалыдыр. Блокда тәмсил олуна һәр бир өлкәнин бөјүк тәбии, малијјә вә инсан еһтијатлары потенснәлиәна малик олмаларыны дәрк етмәк көмрүк хидмәтләринә һәм пешәкар сәвијјәдә, һәм дә сырф инсани бахымдан бир-биринә арха олдуғларыны һисс етмәјә, өзүнү спесифик нәзәрәт хидмәтинин ваһид аиләсиндә һесаб етмәјә көмәк едир. Бу, чох вачиб вә дәјәрлидир, чүнки Русијадан асылы олан МДБ-дән фәрғли олараг КУӨАМ-ын һәр бир өлкәси коллектив вәзифәләрин һәллиндән савајы, һәм дә өзүнүн шөхси мөгсәдләрини, милли програмлары һәјата кечирмәк имканы әлдә етмишдир.

Биз бурада сијаси мүстәғиллијин енержетика мүстәғиллији илә тәбии вә ганунаујун бағлылығыны көрүрүк. Сијаси контекстдә мүнағишәләрин бөлкәдә, илк нөвбәдә Чәһунуби Гафгазда тәнзимләнмәсинин реал имканлары мөвчудур.

Азәрбајчанын енержи еһтијатлары бүтүн Гафгазы дәјишдирмәјә, ону мұһарибә вә мұнағишәләр мејданындан чичәкләнән дијара чевирмәјә гадирдир. Трансмили макстралларла кечәчәк Азәрбајчан нефти нәинки тәбии карбоһидрокен, һәм дә гаршылыгы инсан мүнәсибәтлә-

ринин истилик мәнбәји, башга сөзлә десәк, лајиһәнин иштиракчысы олан бүтүн өлкәләр үчүн күч мәнбәји олачагдыр.

Бир тәрәфдән тәчридләшдирмә јолунда вә дикәр тәрәфдән һамы үзәриндә биринин һөкманлығына мансәнин, бәрәбәрһүтуғлу вә бәрәбәр марағлы тәрәфләрин бирлијинин динч истигамәтинин јекәнә формасы, бах, елә будур.

Һәјдәр Әлијев идејаларынын күчү чәмпијәтин инкншафынын тарихән габағчадан мүүјәйләшмәсиндәдир. Әсл һәтигәтдә дә КУӨАМ тимсәлиндә чох ајдын көрүнүр ки, бурада әмәкдашлыг даһа сәмәрәли вә фајдалыдыр вә о, һеч дә МДБ-јә гаршы јөнәлмәјибдир. Чүнки бу әмәкдашлыг игтисади проблемләрдән савајы, мүхтәлиф аләмләрин говушугунда јерләшән торәмәләрә хас зидијјәтләрлә долу мөкәнда марағлар таразлығыны тә'мин етмәјә гадирдир.

Азәрбајчан дәвләти, о чүмләдән дә онун көмрүк хидмәти бөлкәдә сијаси һөкманлыг иддиәсинда дејил. Тә'сир даирәсинә бөлүнмәни планлашдырмајан КУӨАМ бирлији идејасы чох чәтин бир дөврдә јашама вәситәсидир, һәм дә јени әсрә бир көршү кими дүзкүн олараг истигамәтләнмишдир.

Өлкәмизин көмрүк структурларынын сәккиз ил әрзиндә кечдији тыса јолун да ән мұһүм вә әһәмпијәтли мәрһәләси һәләлик беләдир.

**ИГТИСАДИ МҮСТӘГИЛЛИЖИН
КОНСЕПСИЯСЫ:
АЗӘРБАЙҖАН МАРАГЛАРЫ
ВӘ ЈЕНИ ДӨВРҮН ТӘЛӘБЛӘРИ**

Фәлсәфә вә сijasәт

Милли көмрүк системинин jарадылмасы вә фәалиjјәти илк нөвбәдә Азәрбајчанын мүстәгиллик әлдә етмәси илә бағлыдыр вә һеч шүбһәсиз ки, дәвләт суверенлијинин газанылмасы Президент һејдәр Әлијевин кәркин әмәјинин нәтичәси кими гijмәтләндирилмәлидир.

Дәвләт мүстәгиллији вә көмрүк системинин мөһкәмләnmәси бир-бири илә сых бағлы олан ики мәфһумдыр. Азәрбајчанын игтисади марагларынын горунмасында көмрүк органларынын мүстәсна рол оjnaдығы көз габагындадыр. Әлбәттә, дәвләт мүстәгиллији олмасайды, дәвләтин әсас атрибутларындан бири сајылан милли көмрүк система дә jарадыла билмәзди.

Индики дөврдә инамла дејә биләрик ки, көмрүк сijasәти Азәрбајчан дәвләтчилијинин јалныз әсас игтисади дајагларындан биринә јох, ејни заманда онун стратеги тәһлүкәсизлијинин тә'минатчысына чеврилмишдир. һејдәр Әлијевин дәвләт сәвијјәсиндә фәал вә ардычыл сурәтдә

һәјата кечирдији ислаһатлар бүтөвлүкдә көмрүк сijasәтинә дә сирајәт етмишдир.

Әз фәалијјәтини Президентин јүрүтдјү дахили вә харичи сijasәтә ујгулашдырмаға чалышан көмрүк органларынын ишчиләри дәвләт башчымызын гајгысыны јүксәк гijмәтләндириләр. Инкар едилмәз бир фактдыр ки, мәһз республика рәһбәрлијинин тәшәббүсү илә көмрүк системинин мадди-техника базасы күчләниш, көмрүк ишинин тәкмилләшмәси үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Нәтичәдә о, дүнја стандартларынын тәләбләринә ујгулашдырылмышдыр. Көмрүк хидмәтинин әмәкдашлары бир даһа јәгинлик һасил етмишләр ки, өлкәнин милли вә игтисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин олунмасы үчүн һакимијјәт сүканы архасында мәһз дәвләт сijasәтинин јүксәк сәвијјәдә һәјата кечирән, перспективләри көрә билән, аналитик тәфәккүрә малик бир шәхсијјәтин олмасы чох вачибдир. һәтта өлкәнин милли сijasәтинин мудафиә етмәк габилијјәтинә малик олан формалашмыш стратегијанын мөвчудлуғу белә әксәр һалларда дәвләт мүстәгиллијинин горунмасы үчүн јетәрли дејил.

Мәһз милли тәһлүкәсизлик бахымындан тактики кедишләри илә бу стратегијаны һәјата кечирә билән рәһбәр лазымдыр. Елә бир шәхсијјәт, елә бир рәһбәр ки, дүнја сijasәтинин ојун гајдаларыны, мүасир чәмијјәтин хүсусијјәтләрини, үстәлик супердәвләтләрин марагларынын тоғушдуғу бир мәмләкәтдә вәзијјәти көтүр-тој етсин вә дәвләт тә'сисатларыны бејнәлхал ичтиман системә ујгулашдыра билсин. Белә бир үмуммилли рәһбәр мәһз һејдәр Әлијевдир.

Игтисадијатын стратеги мөгсәдләри јени глобал тенденсияларла мүүјәйләшдириллр ки, бунун да әсасында капиталын вә малијәнин тәмәркүзләшдирилмәси, мөһсулларын кејфијәтинин жүксәдилмәси саһәсиндә рәғабәт, жүксәк кејфијәтли вә екологи бахымдан тәмиз технологијанын јарадылмасы, бир сөzlә, совет империясынын вә социалист дүшәркәсинин харабалылары үзәриндә гурулан кәнч, мүстәгил дәвләтин үзләшдији мүүвәтәги чәтнликләр, хусуси мүлкијәтин инкишаф мәсәләләри дајаныр. Үстәлик бүтүн булар бирбаша сепаратизмин вә милләтчилијин дағдычы нәтичәләринин арадан галдырылмасы илә, наркобизнесин вә гачагмалчылығын мејдан суладыгы бир дөврә тәсәдүф едирди. Неч шүбһәсиз ки, өлкәнин милли тәһлүкәсизлијинин тә'минаты ики истигамәтдә керчәкләшдириллр:

а) сijasәт саһәсиндә;

б) һәрби вә игтисади тәһлүкәсизлик стратегијасы саһәсиндә.

Милли тәһлүкәсизлијин фәлсәфи, сijasи, әмәли вә өзүнәмәхсус стратегијасы ишләниб һазырланаркән һәр бир өлкә вә онун көмрүк структурлары һөкмән һәмин өлкәнин бејнәлхалг аләмдә тутдуғу јери, потенциал имканлары, чографи бахымдан јерләшдији әразини вә с. нәзәрә алмалыдыр. Дүнјанын супердәвләтләринин тәчрүбәсиндә һәрби тәһлүкәсизлик әввәлки кими апарычы рол ојнајыр. Лакин јеничә мүстәгиллик газанан дәвләтләрдә, о чүмләдән Азәрбајҗанда, игтисади тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасы хусуси әһәмијјәтә маликдир. Мәһз бу вәзијјәт сijasәтдә апарычы амилә чевриллр.

Тәбини ки, сәһбәт тәкчә мұһарибә шәраитиндә олан Азәрбајҗан Республикасынын индики вәзијјәтиндән кетмир. Бүтүн булар мүүвәтәтидир. Лакин һәр бир өлкәнин мүүјән һәрби гүдрәтә малик олмасы да лабүддүр.

Чүнки көзләнилмәз һадисәләр фовигал'адә гәрарлар гәбул етмәји тәләб едир вә онларын һәллинә үмуми тәһлүкәсизлик стратегијасындан кәнәрда бахмаг лазымдыр.

Бә'зи өлкәләрин, о чүмләдән Азәрбајҗанын игтисади тәһлүкәсизлијинин биринчи дәрәчәли вәзифә олмасы барәдә фикир жүрүдәркән бир мәсәләни һөкмән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бүгүвлүкдә кичик дәвләтләрин һәрби тәһлүкәсизлијинин тә'минаты тәкчә онларын өзүндән асылы дејил. Ираг-Күвәјт мұһарибәсинин тәчрүбәси кәстәрир ки, кичик дәвләтләр бејнәлхалг ичтиманјјәтин көмәји олмадан ири дәвләтләрин тәчавүзүнә таб кәтирә билмир. Мәһз бу сәбәбдән һәмин кичик дәвләтләр күчлү вә нүфузлү бејнәлхалг тәшкилатлара дахил олур, јахын вә узак өлкәләрдә һәрби әмәкдашлыг барәдә мұгавиләләр баглајырлар. Үст-үстә көтүрүләндә бүтүн бу әлверилли амилләр өлкәнин һәрби тәһлүкәсизлијинә шәраит јарадыр. Индики дөврдә, харици сijasәт стереотипләринин дәјишиклијә уградыгы вә үстәлик дүнја дәвләтләринин илләр узуну бу гајдаја әмәл етдији вахта һәрби гаршыдурмадан чох супердәвләтләрлә гаршылыгылы әмәкдашлыг етмәјә даһа чох үстүлүк вериллр.

Һәр бир өлкәнин, о чүмләдән Азәрбајҗанын, милли тәһлүкәсизлијинин әсас вәситәләриндән бири глобал вә рекионал тәһлүкәсизлик системинин јарадылмасы илә бағлыдыр. Авропа вә МДБ тәһлүкәсизлик структурлары мәсәләјә мәһз бу мөгвәдән јанашмалыдырлар. Неч шүбһәсиз

ки, онларын фəалијјəтинин сəмərəлилији вə бəтүн марағлы дəвлəтлəрин мəнафеји бахымындан гаршыја чыхан мəсəлəлəрин хəлли јоллары башга проблемин мəвзусудур.

Сижасəт вə игтисади тəһлүкəсизлик стратегијасы уни-версал əсас үзəриндə гурулуру, лəкин ејни заманда хəмин өлкə бəјнəлхалг алəмдə тутдуғу јери, игтисади интеграсија системиндə ојнадығы ролу, өзүнүн кеосијасы вəзијјəтини, ештијат вə имканларыны хəкмən нəзэрə алмалыдыр.

Əкəр дүнјанын супердəвлəтлəри үчүн хəрби тəһлүкə-сизлик биринчи дərəчəли əһмијјəт кəсб едирсə, Азəрбај-чан кими кичик дəвлəтлəр үчүн илк нөвбədə игтисади тəһ-лүкəсизлијин тə'мин олунмасы əсас вəзифəдир.

Мүасир дөврдə бир суал хусуси актуаллыг кəсб едир: планетин ештијатларындан сəмərəли шəкилдə нечə исти-фадə етмəли? Көрүнүр, чагдаш бəјнəлхалг һугугун инки-шафы мəһз бу мəсəлəнин хəллиндən чох асылыдыр. Онун хəлли о гэдэр дə асан дејил, чүнки бурада ики принцип — дəвлəт мустəгиллији вə үмүмбəшəri варислик принциплə-ри гаршы-гаршыја кəлир.

Дəниз һугугунун мүəјјəнлəширилмəsi, о чүмлэдən Хə-зэр дənизинин статусу барədə мүбаһисэлэр кəстəрир ки, үмүмбəшəri варислик вə мəс'улијјəт идејаларыны хəјата кечирмөк нечə дə чəтиндир! Белə бир мисалы нəзəрдən кечирөк: дүнја океанынын үчдə бири отуз беш дəвлəтин, əкəр белə демək мүмкүнсə, игтисади зонасына дахилдир. Дəниз һугугу вə Игтисади Ганунверичилик Конвенсисы хəмин зонаны 200 милл гэдэр кенишлəндириб. Белəлик-лə, үмүмбəшəri варислик принципинə јер үзүнүн бөјүк бир сəһəсиндə өмөл олунмур. Бундан башга, хəмин үмүм-бəшəri варислик принципи маһијјəт е'тибары илə ајры-ај-

ры дəвлəтлəрə, илк нөвбədə хəрби вə игтисади чəхəтдən күчлү олан өлкөлэрə варланмаг имканы јарадыр.

Белə бир зиддијјəт 12 декабр 1974-чү илдə БМТ Баш Мəчлиси тэрəфиндən гəбул едилмиш Дəвлəтлəрин Игтисади һугуглары вə Вəзифəлəri Хартисында да нəзэрə чарпыр. Хəмин сənəддə бəтүн тəфсилаты илə кəстəрилир ки, е'тибарлылыг əсасən инкишаф етмиш өлкөлэр үчүн мөгсədəујгүндур, чүнки бу онларын бəјнəлхалг алəмдə һү-фузунун вə һугугларынын артмасына кəмək едир.

Белəликлə, биз бир-бири илə дабан-дабана зидд олан ики тələб гаршысында галмышыг. Биринчиси, бəтүн дəвлəтлəр өз тəбии ештијатларынын там саһибидир. Бə'зи һү-гүгшүнаслар буну хəддини ашан тələб кими гиймəтлəнди-рир, дикəрлəri «мустəгилликдən баш кичəллənməsi» хə-саб едирлэр.

Онлар «коллектив игтисади тəһлүкəсизлик» вə үмүмбə-шəri варислик идејасыны əсас кəтүрүрлэр. Лəкин бир чохларынын фикринчə, хəмин идејалар дəвлəтлəрин мустəгиллик һугугуна гаршы јөнəлдилən тələб кими ортаја атылмышдыр. Одур ки, инкишаф етмөкдə олан бə'зи өл-көлэр бу тələбə олдуғча ештијатла јанашырлар.

Инкишаф етмөкдə олан өлкөлэрə — онлара мөхсус тə-бии ештијатлара (һалбуки буна бəтүн дүнјанын ештијачы вар) көрə һугуги мəс'улијјəт дашыдыгылары барədə фикир ашыламагдан өнчə е'тираф етмək лəзымдыр ки, хəмин ештијатлар үзəриндə мəһз онларын нəзэрəт етмəsi гануни тələбдир. Ајдындыр ки, ејни заманда хəм əдалəтə, хəм дə расионализмə əсасланан Үмүмдүнја Хəмрə'лийк Тəшкила-ты инкишаф етмөкдə олан өлкөлəрин игтисади мустəгил-лијини вə суверенлијини, хəбелə бəтүн өлкөлəрин фəрди

вə коллектив өһдәликләри јеринә јетирмәјә һазыр олдуғу еһтива едир. Буллар бејнәлхалг миғјасда үмуми марағларын һејири наминә гәбул олунамалыдыр.

Бүтүн дүнјанын һејат фәалијјәтинин асылы олдуғу мадди сәрвәтләрин бирләшмиш концепсијада һәмнин еһтијатлар үзәриндә үмуми нәзарәтин олмасында, һабелә онларын саһиби олан дәвләтләрин тәбии сәрвәтләрдән нечә истифадә етмәси барәдә бејнәлхалг ичтимаијјет гаршысында һесабаг вермәсиндә гејри-ади һеч нә јохдур. Амма бу мәсәләјә һөкмән дар милли марағлара сөјкәнән бүтүн егоист төфәккүр тәрзини силиб атдыгдан сонра Јер күрәсинин еһтијатларыны вә сәрвәтләрини һәмрә'лијә әсасланағ бирләшдирмәк контекстиндә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Белә бир рә'ј јаранмамалыдыр ки, үмуми варислик вә игтисади төһлүкәсизлик концепсијасы илә бағлы өһдәликләрин јүкүнү дашымағ мөһз инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин бојнуна дүшәчәк. Башга сөзлә десәк, тутак ки, биз әкәр бүтүн планетин оксикен мәнбәји кими Амазонка һөвзәсиндәки чәнкәликләрин горунуб сахланмасыны бир өһдәлик кими Бразилијанын бојнуна гојруғса, инкишаф етмиш өлкәләри ифрат дәрәчәдә аерозол, дахилијанма мүнәрикләриндән вә с. истифадә етмәк јолу илә атмосферин озон гатыны дағытмагдан чәкиндирумәлијик.

Белә нәтичә чыхармағ мүмкүндүр ки, һөкмән дәвләтләрин һүгүг вә вәзифәләринин әдаләтли бөлкүсүнә наил олмағ лазымдыр. Әкәр нефти үмуми мирасын бир һиссәси һесаб едириксә, ону һарада тапылмасындан асылы олмајағ бәшәријјәтин үмуми сәрвәти кими дөјөрлөндирмәлијик. Јә'ни Америка, Британија, Норвеч нефти дә Хәзәрин

вә Фарс көрфәзинин нефти кими һамынын үмуми сәрвәти һесаб олунамалыдыр.

Дүнја ичтимаијјәти һалә үмуми варислик вә бәшәријјәтин төһлүкәсизлик концепсијасыны бәрабәрһүгүгү шәкилдә һејата кечирә биләчәк стандартларын вә тә'сисатларын ишләниб һазырланмасыны, һабелә игтисади төһлүкәсизлијин вә онун тәркиб һиссәси кими еколожи төһлүкәсизлијин тә'мин олунамасы үсулларыны керчәкләшдирмәлидир. Тәбии ки, нефт һасилаты тәбии вә технокен характерли мөјјән рискләрлә мүшаһидә олуғур. Нефт сызмасы вә дәнизин диқәр формада чиркләндирилмәси төһлүкәси артыг чоғдан бәри јетирилдикдән сонра чидди вә зифәсинин бејнәлхалг һүгүгүн әсас принципләриндән бири кими танынмасыны тәләб едир.

Коллектив игтисади төһлүкәсизлик идејасы ејни дәрәчәдә бүтүн дәвләтләрә вә бүтүн еһтијатлара тәтбиғ едилмәлидир. Бу концепсијанын имканлары јалғыз о заман керчәклијә чеврилә биләр ки, онун универсал вә һәр шеји әһатә едән характери һамы тәрәфиндән е'тираф олуғун. Бу шәртләр јеринә јетирилдикдән сонра чидди вә әһәмијјәтли импульслар нифағ, е'тимадсызлығ дүнјасындан һармоник вә кениш тәрәфдашлығ дүнјасына кечмәк имканы јарадачағ.

Надир енержи еһтијатларына малик олан Азәрбајчан мөһз интегрәсијанын бу чүр формасына чан атыр. Доғрудур, Азәрбајчан бу күн Ермәнистанын төчәвүзкар сијасәти нәтичәсиндә мүнәрибәннин төрәтдији дәшәтләри јашамаға мөчбурдур. Һамыја мө'лумдур ки, Азәрбајчанын әразисинин 20 фаизи зәбт олуғуб, бир милјондан чоғ гачғын чадыр шәһәрчикләриндә ағыр шәраитдә јашајыр. Амма

бунлар мۈвәтәти чәтинликләрдир вә инвестисија процесләринин инкишафына мане олмур. Дүнја базары артыг чохдан кәнч мۈстәгил дәвләтин итгисади потенциалына бәләдир. 1994-чү илин сентјабрында Бақыда «Әсрин мۈгавиләси» имзаландыгдан сонра дүнјанын бир чох нәһәнк нефт ширкәтләри Хәзәр дөнизиндә ишә киришдиләр. Бақы-Тбилиси-Чейжан бору кәмәринин тикинтиси мәсәләси гәти шәкилдә һәлл едилиб.

Гәрб вә Шәрг өлкәләринин дүнјанын карбоһидроген еhtiјатларынын јени «нәслинә» — Хәзәр нефтинә бөјүк марагы илк нөвбәдә онунла изаһ олунур ки, һәммин еhtiјатларын һәчми вә нәглетмә имканлары дүнја базарында рәғабәти көклү сурәтдә дәјишә биләр. Мүтәхәссисләрин фикринчә, нефтин гүжәтинин дәјишмәсинә бахмајараг, Хәзәр нефтинин јахшы перспективләри вар. Онларын һесабламаларына кәрә Хәзәр нефтинин һасилатына вә е'малына чәсарәтлә сәрмајә гојмаг мүмкүндүр. Азәрбајчанын, Газахыстанын вә Мәркәзи Асијанын нефтинин дүнја базарына һансы маршрутларла нәгли мәсәләсинә кәлинчә, бу, артыг риторик суалдыр.

Азәрбајчан Президентини һәјдәр Әлијевин сөзләријлә десәк, нефт кәмәри нә гәдәр чох олса, о гәдәр јахшыдыр. Нефти нәглетмә вариантларынын һәр биринин керчәк-ләшмә имканы вар.

Әлбәттә, рекионда сијаси вәзијјәт мүрәккәб олараг галмагдадыр. Гафгаздакы вә Балканлардакы етник мұнагишәләр мүасир итгисадијјатын бүтүн концептуал гуручулуг планларыны алт-үст етмишдир. Итгисади, сијаси мәгсәдләрин, һабелә онлара јахын олан бејнәлхалг һүгүг, еколокија, сосиолокија вә с. кими сәһәләрин мәгсәдләринин

аһәнкдарлығы мәсәләси индики гәдәр һеч вахт актуал олмајыб. Башга сөзлә десәк, һамы үчүн итгисади вә сосиал-сијаси тә'минат верә биләчәк јени бејнәлхалг стандартларын ишләниб һазырланмасы еhtiјачы мејдана чыхыб.

Нефтин дүнја базарына нәгли мәсәләсинә тохунудга гејд етмәк лазымдыр ки, маршрутун истигамәтнинин сечилмәсиндә трансрекионал бору кәмәринин итгисади чәһәтдән мәгсәдә үјгүн кәлмәси, е'тибарлығы вә тәһлүкәсизлији әсас ме'јар һесаб олунур. Бу исә өз нөвбәсиндә нефт кәмәри һансы дәвләтләрин әразисиндән кечирсә, онларын арасында мұвафиг сәзишләрин әлдә олунмасыны тәләб едир. Әкәр бүтүн мараглы тәрәфләр нефт вә газ кәмәрләринин тәһлүкәсизлији вә е'тибарлығы принципләринә әмәл етсә, Хәзәрин нефт вә газ һасилатына гојулан инвестисијанын риск дәрәчәси минимума ендирилмиш олар. Ејни заманда бору кәмәри сијаси шантаж вә итгисади тәзјиг әләтинә чеврилә билмәз. Истеһсалчыларла истеһлакчылар арасында гаршылығы мәс'улијјәт әлдә олунмалыдыр. Чүнки енержи еhtiјатлары бүтүн бәһәријјәтә мәхсусдур вә олур ки, бүтүн өлкәләр онлардан сәмәрәли вә ағыллы шәкилдә истифадә етмәјә ејни дәрәчәдә мараглыдырлар.

Итгисади тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасына кәлинчә, о, бүтөвлүкдә өлкәнин өзүндән асылыдыр вә мۈстәгил шәкилдә формалашдырылыр. Она кәрә дә бу мәсәләләри нәзәрдән кечирәндә, илк нөвбәдә, биз һеч дә ајрылыгдә онларын һамысынын үзәриндә јох, әсас мәсәләләрин үзәриндә дајанмалыјыг.

Бу тәһлүкәсизлијин асылы олдугу әсас амилләри мۈәј-јәнләшдирәк. Һәр шејдән әввәл, дәвләтин сијаси-итгисади

стратекијасы, онун иктисади чәһәтдән «ачыглыг» дәрәчәси, иктисади вә интеллектуал потенциалынын дәгиг һесабыны, онун реал кеосијасы вәзијјәтинин мүәјјәнләшмәси, малијјә-кредит сијасәтинин нормал сәвијјәси кими аспектләрә дигтәт јетирмәк лазымдыр.

Көмрүк органлары хүсуси мүлкијјәт, харичи вә дахили инвестисија гојулушу, һабелә өзәлләшдирмә һаггында ганунларда иктисади тәһлүкәсизлик дәрәчәсини нәзәрә алмалы, милли сәрвәтләрин истифадә олунмасынын орта сәвијјәсини дигтәтдә сахламалы, интеллектуал мүлкијјәти горујуб сахламалы вә артырмалы, мүасир чәмијјәтин еколожи вәзијјәтини билмәлидир. Бунула јанашы, өлкә дахилиндә сијасы вәзијјәтин мүтәмади тәһлилини апармаг, даһа әһәмијјәтли сәһәләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүмкүн олан риск вә мүнәгншәләрин азалдылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк, елми технолокијанын, истеһсалын, интеграсијанын вәзијјәтини гижмәтләндирмәк вачибдир.

Бу амилләр һеч дә сабит дејил вә заман кечдикчә мүәјјән дүзәлишләрә мәрүз галыр. Тәбии ки, бу, ганунаујгун һалдыр. Кечид дөврүнүн тәләбләрини нәзәрә алараг гејд едилмәлидир ки, мәрһз бу вәзијјәт бүкүнкү Азәрбајчан үчүн хүсуси мәрһна кәсб едир.

Бизим өлкәнин көмрүк хидмәтинин фәалијјәти кечид дөврүндә өлкәнин иктисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин олунмасына јөнәлдилиб. Чүнки бу тәһлүкәсизлик, әсасән, һәмин тәһлүкәни билаваситә јарадан амилләрин ашкарланмасындан, арадан галдырылмасындан чоһ асылдыр. Кечид дөврү илк вахтлар өзүнүн јарадычы хүсусијјәтләриндән даһа чоһ дағдычы маһијјәти илә сечилир. Бир тәрәфдән дәвләт дахилиндә группашмалар һалында милли

егоизм һаллары мүшаһидә едилир, диқкәр тәрәфдән исә харичи сәрмајәнин вә кредитләрин күчлү тәзјиги олур. Үсәтәлик кечмиш гурулушда өзүнү бүрүзә вермәјә имкан тапмајан милли-етник наразылыглар да баш галдырыр. Көһнә ганунлар ишләмир, јени ганунлар объектив сәһвләр учбатындан кечиқир. Санки ганунсузлуг шәраити һөкм сүрүр. Беләликлә, инсана мәрхус олан ачкөзлүк, тамаһкарлыг, шөһрәтпәрәстлик кими хүсусијјәтләрин үзә чыхмасы үчүн әлверишли мүһит јараныр. Белә бир шәраитдә өлкәнин сәрвәтини горујуб сахламаға чалышан азлыг һәмин сәрвәтләри мәнимсәмәјә чалышан чоһлуғла бачара билмир. Бунун нәтичәсиндә нәинки истеһсал сәвијјәси дәһшәтли дәрәчәдә ашағы дүшүр, үсәтәлик бунлар азымыш кими өлкәнин вар-дөвләти талан едилир. Бу процесин узун мүддәт давам етмәсинин гаршысыны алмаг үчүн өлкә дахилиндә сабитлијин бәргәрар едилмәси тәләб олунур. Бу исә өз-өзлүјүндә јаранан процес дејил. Һөкүмәт сабитлик әлдә олунмасы үчүн көтүр-гој едилмиш сијасы програмы өн плана чәкир. Һәмин програмын әсасыны исә кери чәкилмәк истәмәјән социал группарын мүтавимәтинин һөкүмәт тәрәфиндән дәф олунмасы тәшкил едир. Јә'ни узунмүддәтли сабитлик лајиһәсини керчәкләшдирмәјә гадир олан сијасы режимин бүгөвлүкдә сијасы синасы јалпыз күч һесабына идарәетмәни јоһ, ејни заманда инсәбәтән харичи тә'сирләрә мәрүз галан ичра һакимијјәтинин зәиф асылылыгы илә мүәјјәнләшдирилир. Кечид дөврүнүн ағырлығыны вахты илә өз үзәриндә һисс етмиш бир чоһ дүңја өлкәләринин тәчрүбәси көстәрир ки, тоталитар, јарытоталитар вә демократик режимләрдә дә уғур газанмаг мүмкүндүр. Елә өлкәләр вар ки, мәрәлән, Чили, иктисади сәһәдә ин-

кишафа жалныз һәрби режим гурулдугдан сонра наил олмушдур. Экспертләрнин мугајисәли төһлили көстәрир ки, һеч бир нәтичә аксиом кими гәбул едилә билмәз. Сабитлијин демократик төчрүбәсини үмумиләшдирәрәк белә нәтичә чыхармаг олар ки, бир гәјда олараг сабитлик програмы сечкиләрдә угур газанараг һакимијјәтә кәлән гүввәләрин күүү илә һәјата кечириллир. Мәһз бу вәзијјәт Азәрбајчанын көмрүк органларынын инкишаф концепсијасында һәлледици рол ојнајыр.

Үмумијјәтлә, бөһран аңларында сабитлик програмынын угура һәјата кечирилмәси үчүн популист гүввәләрин, хүсусилә нүфузлу партијаларын вә һәмкарлар төшкилатларынын нејтраллашдырылмасы әсас шәртдир. Мәһз һәмин төшкилатларын нүфузлу лидерләринин, билаваситә иштираки илә көрүләчәк төдбирләрин һәјата кечирилмәсини идеал адландырмаг олар.

Мәсәлән, һәмкарлар төшкилаты илә бағлы олан Перунун күчлү партија лидери Менен ән'әнәви олараг ислаһатларын әлејһинә гаршы чыханлары нејтраллашдыра билмишдир. Јахуд Боливија президенти Естенсфер фәһлә һәрәкәтә дөврүндә гәзандыгы сијаси капитал һесабына мәһз һәмкарлар төшкилатынын өзүнә гаршы сәрт мөвге тута билмишдир.

Колумбијада исә итисади јүксәлишин башга үсулундан истифадә олунмушдур. 1984-90-чы илләрдә Бетанкурун һакимијјәти дөврүндә күзәштләрә вә диалоглара үстүнлүк вериләрәк сабитлик әлдә олунмушдур. Мүхалифәти нејтраллашдырмаг үчүн о, бир тәрәфдән әзтә'минатлы аилләрә јардым көстәрир, диқәр тәрәфдән исә фәһлә һәрәкәтанын лидерини әмәк назири тө'јин едир. Беләликлә, һә-

күмәт өлкәдә сәрт итисади програм јеритмәк үчүн һәмкарлар төшкилатынын разлылығыны әлдә етмин олды.

Сијаси сабитлијин мүвәффәғијјәти ислаһатчынын төрәфдашлары илә коалисијаја кирмәк бачарығындан чоҳ асылыдыр. Бу, команда үзвәлиринин дүзкүн сечилмәсини вә һәјата кечирилән төдбирләрин ардычыл олмасыны тәләб едир. Бир сыра өлкәләрин, о чүмләдән, Латин Америкасынын төчрүбәси көстәрир ки, ислаһатлары вә ја ағыр төдбирләри һәјата кечирәркән чалышмаг лазымдыр ки, онлар ејни вахтда бир нечә социал грунун мәнәфејинә зидд етмәсин. Хүсусилә һәрбчиләрин вурдугу зијаны компенсација етмәк үчүн төдбирләр көрмәк лазымдыр. Чүнки онларын һәрәкәтләри даһа төһлүкәли һесаб олуноур. Бу мөгсәдлә ардычыл олараг әмәкһағыны галдырмаг, инфраструктурларын вә ја јашајыш биналарынын тикинтисинә мөгсәдли инвестисијалар гојмаг, күзәштли верки сијасәти вә с. һәјата кечирмәк мүмкүндүр. Үстәлик чалышмаг лазымдыр ки, имкан дахилиндә бу чүр күзәштләр әһалинин диқәр төбәгәләриндән мөһфи сахланылсын.

Чидди ислаһатлар һәјата кечирәркән, нечә дејәрләр, таразлашдырма принципинә риәјәт етмәк дә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едә биләр. Мәсәлән, Аркентинада ислаһатларын кедишиндә әһалинин әзтә'минатлы группаларынын еһтијачы варлы төбәгәдән тутулан веркиләрин артирылмасы һесабына өдөнилди. Экспертләрин фикричә, әһалинин касыб төбәгәсинин тө'минатына јөнәлдилән мөгсәдли капитал һәмин адамларын ислаһатлара гаршы мүғавимәтини зәифләдә биләр. Амма мәсәлә бурасындадыр ки, өлкәдә сабитлијин горуноуб сахланылмасына гаршы әһалинин ән касыб төбәгәсинин нүмәјәндәләри јоҳ, касыблыг һәддин-

дөн бир гэдэр жахшы јашајанлар чыхырлар. Бу, ири шәһәрләрдә өзүнү даһа чох бүрүзә верир. Одур ки, өдәнишләри һиссә-һиссә һәјата кечирәркән елә сijasәт ишләниб һазырланыр ки, о, мүәјјән мә'нада әһалинин бу тәбәгәсини дә әһатә етсин.

Нәһәјәт, ән вачиб бир амили дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Демократија шәраитиндә әһали тәрәфиндән популяр игтисади ислаһатларын гәбул едилмәси мүәјјән мә'нада чәмијјәттә һөкм сүрән проблемә мүнәсибәтдән вә инфлјасијаја гаршы мүбаризә үсулларыннан асылыдыр. Сабитлијин горунамасы үчүн чидди өлчүләр јалныз мөвчуд игтисади вәзијјәт әһалинин әкскәријјәти үчүн дөзүлмәз хала чатдығы шәраитдә һәјата кечирилә биәр.

Сабитлик сijasәти она сәтһи јанашмаға имкан вермир, әксинә, конкрет социал-игтисади вә сijasи вәзијјәти нәзәрә алмагла бүтүн мүмкүн васитәләрдән истифадә етмәји тәләб едир.

Көстәрилән үсуллардан һансынын тәтбиг едилмәсиндән асылы олмајаараг өлкәдә сабитлик бәргәрар олдугдан сонра дөвләт гәти вә дәгиг шәкилдә игтисади сijasәтини мүәјјәнләшдирир вә һәјата кечирир. Мүасир дөвр өлкәдә ачыг игтисади сijasәт јеритмәјин зәурилијини диктә едир. Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, гапалы игтисади сijasәт өлкәни ифлич вәзијјәтинә салыр, дөвләти мөһвә сүрүкләјир. Амма ачыг игтисади сijasәт нәзарәтдән кәнарда гала билмәз. Әсас мәсәлә ачыг сijasәт јеритмәјин оптимал вариантыны тапмагдан ибарәтдир.

Ачыг игтисади сijasәт истәнилән өлкәни тәчрид олунамагдан горуумаг вә онун дүнја тәсәррүфатына ујғунлашма-сыны тә'мин етмәк үчүн әсас шәртләрдән биридир. Бунун-

ла јанашы, ачыг сijasәт јеритмәнин һәдди һәммин өлкәнин марагларына ујғун олаараг мүәјјәнләшдирилир вә илк нөвбәдә стратежи саһәләрин дәгигләшдирилмәси илә мүшаһидә олунар.

Ачыг сijasәт јүрүдән өлкә, һеч шүбһәсиз ки, дүнја игтисадијјатына интеграсија етмәк, һабелә өз игтисадијјатына вә инфраструктурунун мүхтәлиф саһәләринә харичи капитал чәлб етмәк арзусунда олдугуну нүмајиш етдирир. Әкәр өлкә ағыр игтисади вәзијјәтдәдирсә вә ја бөһран кечирирсә, әксәр һалларда игтисадијјата харичи капитал чәлб едәркән әсәбилик, тәләскәнлик, сәриштәсизлик мүшаһидә олунар.

Азәрбајчанда Халг Чөбһәсинин һакимијјәти дөврүндә әсаслы тәһлил апармадан игтисади ганунлар гәбул едилир вә әксәр һалларда онларын һансы тәһлүкәли нәтичәләр вәсә биләчәји нәзәрдән јайынырды. Бу чүр тәләскәнлик хусусилә инвестисијалар, дөвләт мүлkiјјәтинин өзәлләшдирилмәси, харичи кредитләр, веркиләр, көмрүк хидмәтинин инкишафында ганунверичилик актларынын гәбул едилмәси просеси хусусилә ләнкидир, ачыначаглы нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Одур ки, чатышмазлыглары минимум сәвијјәә ендирмәк үчүн һәммин ганунлара дәјишикликләр едилмәси вачибдир.

Кредит мәсәләләриндә «орта сәвијјә» принципинә әмәл олунамасы әсас вәзифәләрдән бири сажылыр. Чүнки бу принципин позулмасы истәр-истәмәз өлкәни харичи капиталдан асылы вәзијјәтә салыр. Ән јени тарихдән мә'лумдур ки, әсасән, Америка һөкүмәтинин капиталына архаланан Дүнја Банкынын, Бејнәлхалг Валјуга Фондунун ајырдығы кредитләр кәнардан һәр һансы бир өлкәјә узун

мүддәт диктә етмәк үчүн күчлү бир васитәдир. «Орта сәвијјә» принципинә әмәл олунамасы, һәтта игтисади бәһран кеңирән өлкәләрин дирчәлмәси үчүн дә әсас шәртдир.

Харичи сәрмајә гојулушуна кәлиничә, Азәрбајҗан кими кичик дәвләтләр үчүн өлкәјә аз сәрмајә гојмај гоју илә кетмәк, биркә фирма вә мүүссисәләр јаратмај, бирбаша сәрмајә гојулушуну харичи лисензија алмај тәчрүбәси илә әвәз етмәк, јени технолокијаны сәмәрәлиләшдирмәк, һабелә милли технолокија јаратмај гоју илә кетмәк мөгсәдәүјүндүр. Тәбии ки, өлкәдә вәзијјәт мүрәккәб олдугча харичи инвесторларын өз шәртләрини диктә етмәк, өлкәни хаммал базасына чевирумәк тәһлүкәси дә артыр.

Харичи сәрмајәнин һансы сәһәләрә гојулмасыны вә онлардан мөһз һансынын өлкәнин кәләчәк инкишаф истига-мәтиндә приоритет рол ојнадығыны дәгиг мүүјјәнләшдир-мәк үчүн дүнја тәчрүбәсиндә харичи инвестисияны чәлб етмәјин бир чоһ үсуллары мөвчуддур. Бир сыра өлкәләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, истеһсалын стратежи сәһәләри-нин инкишафына харичи капитал чәлб едәркән хүсусилә еһтијатлы олмај лазымдыр. Бу мө'нада даһили еһтијатлар ахтарыб тапмај, милли фирмалар вә истеһсал сәһәләри јаратмај мөгсәдәүјүндүр.

90-чы илләрин икинчи јарысында һәјата кеңирлән өзәлләшдирмә програмыны тәдгиг едәрәк республиканын көмрүк органлары онун икили хүсусијјәтә малик олмасы нәтичәсинә кәлдиләр. О, бир тәрәфдән өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијини күчләндирир, дикәр тәрәфдән исә онун тә'мин олунамасына мәнфи тә'сир кәстәрир. Чүнки шәхси мүлкијјәт саһиби башгаларындан даһа чоһ өз мүлкијјәти-

нин горунуб сахланмасынын гајғысына галыр, бу мөгсәдлә бүтүн имканлара әл атыр, мүхтәлиф јоллар арајыр.

Дикәр тәрәфдән бејнаһкаг тәчрүбә кәстәрир ки, игтисади чәтиликләр мәнкәнәсиндә сыхылан вә јохсуллуғ һәддини ашан шәхсләрин әксәријјәти өз торпағыны, мүл-кијјәтини вә мүлк пајыны дәјәр-дәјмәзинә сатмај тәһлүкә-си гаршысында гала биләр.

Дәвләт Көмрүк Комитәси (ДКК) өз фәәлијјәтини план-лашдыраркән белә бир факты нәзәрә чаридырды ки, вәтәндашларын әксәр һиссәси бу торпағы, мүлкијјәти вә мүлк пајыны сатын алмај имканында дејил. Одур ки, бу сәрвәтләрин јад әлләрә кечмәси имканы керчәкләшир вә бу да өз нөвбәсиндә кенишмигјаслы тәһлүкәнин јаранма-сына кәтириб чыхардыр.

Игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан ири дәвләт әһ-мијјәтли мүүссисәләрин акционер чәмијјәтә чевирилмәси просесиндә мө'лум олдугу кими һәмми аксијяларын харичи вәтәндашлара мөхсус олмасы мөсәләсиндә мүүјјән гај-данын гојулмасы хүсуси әһмијјәт кәсб едир. Үмумијјәтлә, белә бир фикир мөвчуддур ки, һәмми аксија пакетләринин 40-45 фаизиндән чоһуна харичи вәтәндашларын саһиб ол-масы мөгсәдәүјүгүн дејил. Әкс һалда, онлар һеч дә һәммишә өлкәнин марағларына үјгүн кәләмәјән шәртләри диктә ет-мөјә имкан газана биләрләр.

Одур ки, хүсуси мүлкијјәтин, илк нөвбәдә, истеһсалјон-лү хүсуси мүүссисәләрин јарадылмасынын инкишафына дәвләт гајғысынын артырылмасы игтисади тәһлүкәсизли-јин тә'мин едилмәсинә лајигли төһфәдир.

Дәвләт органларынын, о чүмләдән көмрүк органлары-нын гаршысында рәгабәт апармаға гадир олан мөһсул ис-

теһсал едәрәк ону дунја базарына чыхармағы бачаран хүсуси мүәссисәләрә җаҗгы көстәрмәк башлыча вәзифә кими җоулмушдур. Тәчрүбә көстәрир ки, бу мәҗсәдә наил олмағ үчүн мүхтәлиф үсуллар (җардым, ссуда, веркиләрден азадәдилмә вә ја веркиләрин азалдылмасы, јени технолокијанын алынмасына вә кәтирилмәсинә җардым вә с.) мөвчуддур. Үстәлик, истеһсалчыларың мөһсулларының ихрач етмәсинә дә мүәјјән күзәштли имканлар җаратмағ лазым җаҗа.

Көнд тәсәррүфаты саһәсиндә һансы тәсәррүфат формасының үстүңлүк тәшкил етмәсиндән асылы олмаҗарағ дөвләт әрзағ програмының мөвчудлуғу вә онун һәјата кечирилмәси үчүн чидди нәзарәтин олмасы да өлкөнин игтисади тәһлүкәсизлијинин горунмасында хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Азәрбајҗан Президенти дөвләт структурларының фәалијјәтини мүмкүн гәдәр харичи әрзағ идхалындан аз асылы олмаға јөнәлдир. Инкишаф етмиш өлкәләрдә, о чүмләдән АБШ-да саһибкарларың тохум, күбрә вә имкан дахилиндә технолокија илә тә'мин олунмасы, адәтән, көнд тәсәррүфаты назирликләринин сәләһијјәтләринә верилир.

Өлкөнин игтисади тәһлүкәсизлијинин, һабелә бүтөвлүкдә милли тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасында елм вә тәһсилиң мәҗсәдјөнлү тәшкили илә јанашы, дөвләтин бејнаһалғ нормалара ујғун кәлән интеллектуал мүлкијјәт җануңларының горунмасы да олдуғча вачибдир.

Елми шәкилдә јүксәк мөһсулдарлыға малик әмөјин тәшкили, јени вә ән јени техниканың җарадылмасы вә тәтбиғ едилмәси билаваситә бу амилләрдән асылыдыр. Интеллектуал мүлкијјәтин горунмасы бир тәрәфдән рәҗабәтә давам кәтирә билән истеһсал саһәләринин, мөһсул истеһса-

лының җарадылмасына җардым едир, дикәр тәрәфдән исә «бејин ахыны» кими тәһлүкәли бир просесин җаршысыны алыр.

Игтисадијјатың интегрәсијасының вә игтисади тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасының икили хүсусијјәт дашымасы бир-бирилә җаршылығлы шәкилдә бағлы проблемдир. Интегрәсија заманы истилик, енеркетика, рабитә, нәглијјат кими саһәләр хүсуси дигтәт тәләб едир.

Ғәј олундуғу кими, кечид дөврүндә милли, о чүмләдән игтисади тәһлүкәсизлик үчүн риск җарадан амилләрдән бири бу просесин групплар тәрәфиндән милли еҗоизмлә мүшаһидә олунмасы илә бағлыдыр. Кечид дөврүнүн чәтиликләриндән вә һәрч-мәрчлијиндән, мүкәммәл җануңларың жохлуғундан истифадә едән мүәјјән тәбәғәләр вә групплар өз еҗоист вә тамаһкар мәҗсәдләринә чатмағ истәјирләр. Нәтичәдә һәм сијаси, һәм дә игтисади сабитлик позулур, хаос јараныр, өлкөнин сәрвәтләри талан едилир. Бә'зән бу, социал групплар арасында чидди җаршыдырмаја вә мұнағишәләрин јаранмасына кәтириб чыхарыр. Әкәр бу вәзијјәт узун мүддәт давам едирсә, өлкә нәинки игтисади тәһлүкәсизлијини итирир, һәтта әксәр һалларда сијаси чәһәтдән асылы вәзијјәтә дүшүр, харичи борчлар дурмадан артыр вә беләликлә, һеч заман малијјә бөһранындан јаха гуртара билмир.

Бүтүн бунлар өлкөнин игтисадијјатының тәһлүкәсизлијинин тә'мин олунмасы, онун вәтәндашларының сијаси, игтисади, һүғуғи мәдәнијјәт сәвијјәсинин, һабелә көмрүк органларының фәалијјәтинин кејфијјәт сәвијјәсинин вачиб рол ојнадығыны тәсдиғләмәјә әсас верир.

Башга бир амилә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Кечид доврүнүн мәһрумийјәтләринә дүчар олан адамлар чох заман еколокијанын вә тәбии еһтијатларын мүдафиәсинә истеһза илә јанашырлар. Көһнә гурулушун дағылмасы, ха-осун мејдан суламасы вә гануилардакы бошлуг нәтичәсиндә истеһсал кетдикчә ашағы дүшүр. Сөһбәт ондан сәдир ки, һәинки јүксәк технолокијага малик истеһсал сәһәләри јарадылып, һәтта көһнә сәнајә мүәссисәләри дә нормал фәалијјәт көстәрә билмир. Чүнки бир гәјда олараг јүксәк кәлир кәтирән сәһәләрин интенсив инкишафына үстүнлүк верилир, тәбии еһтијатларын — һаванын, сујун, мешәләрин мүһафизәси исә арха плана чәкилир. Өлкәнин кәләчәји һә күндә бир тикә чәрәк пулу газананлары, һә дә ки, һәрч-мәрчликдән истифадә едәрәк газ вуруб газан долду-ранлары марагландырыр.

Белә бир шәраитдә еколокијага көрә чәримәләр вә ја дикәр һүгути нормалар истәнилән нәтичәни вермир. Бу мәсәләнин һәллиә өлкәнин стратежи иғтисади сijasәти чәрчивәсиндә комплекс шәклиндә јанашмаг лазымдыр.

Експертләрин јекдил фикринә көрә, иғтисади чәһәттән керидә галан өлкә һәмишә јохсуллуғ шәраитиндә јашајыр, бәшәр сивилизасијасындан кәнарда галыр, онун дағдыл-мыш еколокијасы исә үмүмбәшәри дәјәрләр системиндә јер тута билмир.

Америка алими Фред Ли Смит әдаләтли олараг гејд едир ки, бүтөвлүкдә еколокијанын иғтисади системә ин-теграсија едә биләчәк ваһид модели һәлә јарадылмајыб-дыр.

Еколокија мәсәләләри бир тәрәфдән бејнәлхалғ проб-лемдир, дикәр тәрәфдән исә һәр бир өлкәнин иғтисадиј-

јатынын инкишафы програмыдыр. Кәләчәк нәсилләр үчүн о, «олум, ја өлүм» суалыны һәли етмәјә бәрәбәрдир.

Кечид доврүнү мүвәфғәтијлә архала гәјмага, иғтиса-ди төһлүкәсизлији тә'мин етмәјә, кәләчәк нәсилләр үчүн азад һәјат шәраити јаратмага чалышан һәр бир өлкә ән әв-вәл өз тәбии еһтијатларынын һәртәрәфли характеристика-сыны әһатә едән дәгиг информасијага малик олмагы гар-шыја мәгсәд гәјур. Белә бир информасијага малик олмадан өзәлләшдирмә програмынын, инвистисија гәјулушунун, иримиғјаслы әлағәләрин өлкәнин марақлары бахымындан көзләнилән нәтичәләр вермәсинә әмин олмаг мүмкүн де-јилдир.

Әкәр проблемин һәллиә өлкәнин үмуми иғтисади төһ-лүкәсизлик стратегијасы системи чәрчивәсиндә бахы-лмырса, онда техниканын вә технолокијанын инкишафы үчүн мәс'ул оланларга сосиал төһлүкәсизлик үчүн мәс'ул оланлар арасында әбәди мүбәһисә башлашыр. Биринчиләр өлкә үчүн јени технолокијанын иғтисади вә еколожи төһ-лүкәсизлијинин даһа вачиб олдуғуну сүбүт етмәјә чалы-шыр вә јахүд әксинә. Нәтичәдә, онлардан һеч бири чәмиј-јәтә хејир вермир.

Ајдындыр ки, һә мүвәғгәти инкишаф намиһә «учуз» техники лајиһәләри, һә дә ки, тәбиәти вә тәбии еһтијат-лары илаһиләшдирмәк лазым дејил. Чүнки бојүк сәрвәтә малик көзәл, тәмиз тәбиәтин гәјнуңда ач јашамаг дүзкүн дејил, дикәр тәрәфдән исә тәбиәтин вердији болдуғларга өјүнәрәк отурдуғун ағачын булағаны да көсмәк ағылсыз-лығдыр.

Базар иғтисадијјатынын кечид доврүнү јашајан өлкәләр-дә бир гәјда олараг һәр ики теңденсijanнн тәрәфдарлары

вар вә бә'зән икинчиләр үстүнлүк газанырлар. Тәбии ки, «хүсуси мүлкијјәт», «бизнесмен» кими сөзләрин узун илләр бөјү тәһгирамиз сөз кими гәләмә верилдији бир мөкәндә бирдән-бир дөјәрләрин јенидән гимәтләндирилмәси баш верди, шәхси марағлар ичтимаи марағлары үстәләди. Дикәр тәрәфдән јени саһибкарлар өз шәхси марағларыны ичтимаи марағларла ја узлашдыра билмир, ја да ки, буна чәһд етмирләр. Мәһз бу амил тәһлүкәсизлик амилинә чидди диггәт јетирилмәсини тәләб едир.

Бу чүр тәсәррүфатчылыг системиндә, һәлә шәхси секторун лазыми сәвијјәдә формалашмадығы бир вахтда мүәјјән саһәләр үзәриндә дөвләт нәзарәтинин сахланмасы тәбиидир. Торпағын, мешәләрин, су һөвзәләринин, нефтин вә с. бир һиссәси бу чүр дөвләт нәзарәти алтында олан объектләрдән сајылыр. Тәсадуфи дејилдир ки, базар итисадијјатына илһамверичи һесаб едилән АБШ-да торпағын үчдә бири дөвләт нәзарәти алтындадыр. Үстәлик, бүтүн тәбии объектләр һөкүмәтин мүлкијјәти сајылыр.

Тәбии еһтијатларын өлкәнин үмуми сәрвәти олдуғуну нәзәрә алараг онларын өзәлләшдирилмәсиндә итисади тәһлүкәсизлик контекстиндә еколокија проблемләринин һәлли мәсәләләри диггәт мәркәзиндә дајанмалыдыр. Даһа дөһиг десәк, әтраф мүһитин мүһафизәси бу мәсәләјә јададычы шәкилдә јанашмағы тәләб едир. Индики дөврдә дунјада бу мәсәләнин һәлли илә бағлы бир нечә тәклиф ирәли сүрүлүр. Мәсәлән, тәбии еһтијатларын мүһафизәсини шәхси бөлмә өз үзәринә көтүрүрсә, дөвләт һеч бир вәсаит хәрчләмир. Еколокија проблемини әрази сәвијјәсиндә һәлл етмәк лазымдыр. Бу исә о демәкдир ки, өһалинин марағлы групплары өз әразиләриндә ишләри гајдасына салма-

льдырлар. Еколожи вә итисади мәсәләләрин сечими һәр бир рајонун там сәрбәстлик, биркә тәсәррүфат фәәлијјәти илә вурулан еколожи зијанын гаршылыгылы сурәтдә әләгәли олдуғуну баша дүшмәји тәләб едир. Вәтәндашылыг объектләринин сәнәдләрини мүәјјәнләшдирмәк, буиларын тохунулмазылығыны тә'мин етмәк үчүн техника вәсаитәләрин ишләниб һазырланмасы вә тәтбиғ олунамасы сағлам итисади мүһитин јададылмасына көмәк едә биләр.

Азәрбајчандә итисади тәһлүкәсизлијин вә милли тәһлүкәсизлијин тә'мин олунамасы кечид дөврүндә чәтин шәраитдә јүрүдүлән дөвләт сијасәтиндән вә республиканын стратеги марағларындан асылыдыр. Нисбәтән јалныз о өлкә өзүнүн милли вә итисади тәһлүкәсизлијини лајигинчә горуја биләр ки, онун дөвләтчилијинин башында, бөјүк Нәсирәддин Тусинин сөзләри илә десәк, «өлкә хәстә оларкән, ону мүәличә етмәјә гадир олан лоғман дурсун». Тәәссүфләр олсун ки, 1987-93-чү илләрдә һакимијјәт башында лоғманлар јох, сәриштәсиз, дајаз дүшүнчәли адамлар олмушлар вә бу күнүн чәтинликләри, ағырлығлары, мөһрумийјәтләри мөһз онларын ајағына јазылмалыдыр.

Амма јадда сахламағ лазымдыр ки, Азәрбајчанын јашадығы индики дөвр тәкчә бизим республика үчүн мүстәсна характер дашымыр, кечмиш советләр өлкәсинин бүтүн республикаларында итисадијјатын мүхтәлиф саһәләри дә дахил олмагла бүтөвлүкдә социалист системинин јенидәнурулма просеси кедир. Чәтинликләр кеч-тез арадан галдырылачағ вә дунја базарында һөкмән Азәрбајчанын итисади вә енержи еһтијатларына еһтијач дујулачағ. Өлкәнин көмрүк органлары буна индидән һазырлашырлар.

Кечид доврүнүн төчрүбәсини нәзәрә алараг сабитлик кижасәти програмынын ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси мүнһүм әһәмийјәт дашыјыр. Бу кижаси програмы керчәкләшдирмәдән, јә'ни өлкәдә сабитлик јаратмадан нә итисади төһлүкәсизлијин тө'мин олунамасы, нә дә итисади кижасәт програмынын сәмәрәли шәкилдә ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси мүмкүндүр. Бу ну мүстәһил Азәрбајчан Республикасынын төчрүбәси дә көстәрир.

Һеч шүбһәсиз ки, инди вә кәләчәкдә һәр бир өлкәнин итисади инкишафы онун ачыг итисади кижасәт јүрүтмәсиндән чоһ асылдыр. Азәрбајчан мәһз белә бир итисади кижасәт јүрүтдүјүнү бүтүн дунјаја бәјан етминшир. Республика Президентги һәјләр Әлијев буну Бирләшмиш Милләтләр Тәшкيلاتында, дунјанын апарычы дәвләтләринин сәләһијәтли нүмәјәндәләри илә кечирилән чоһсајлы көрүшләрдә һүсусилә тејл етминшир.

Амма тејл олуңдугу киими, ачыг итисади кижасәт јүрүтмәк һеч дә системсизлијин вә нәзарәтсизлијин апархијасы демәк дејилдир. Әкинә, о, өлкәнин мадди етијатларыны бүтөвлүкдә нәзәрә алан мүнһүм таһуиларын јарадылмасыны тәләб едир. Үстәлик, милли марагларын мөвгеји мүәјјәнләшдирилмәли, онлардан һансынын өлкә даһилиндә галмасы вә һансынын ихрач олунамасы ајдынлашдырылмалы, һабелә һансы шәртләрлә харичи саһибкарлара ичәрјә верилмәси мәсәләси дәғилләшдирилмәлидир.

Итисади бөһран кечирән дәвләттин инкишафында бејнәлхалг тәшкيلاتлардан харичи дәвләтләрдән алынған кредитләр вә харичи инвестисиялар нә гәдәр мүсбәт рол ојнаса да, харичи инвестисиялар аймаға алудә олмаг сон

нәтичәдә өлкәни даим асылы вәзијәтдә сахламаға, бә'һән дә мүстәһилијин итирилмәсинә кәтириб чыхарир. Итисади интеграсия истиһамәтидә вә өкәләндирмә програмынын керчәкләшдирилмәси процесиндә мүәјјән адымлар атаркән һөкмән таразыг сахлаһылмаһылдыр. Онуи кәләчәк нәтичәләри табагчадан прогностандырылмалыдыр.

Итисади ишләшдирманнын мүрәкәблији, үстәлик глобал характер даһымасы ондан ибарәтдир ки, һөмин ләјһәләрини мүәлифләри кечминдә газанылмаһын төчрүбә вә биликләрә әсәләһярлар. Одур ки, кечмин таһуауујунлуларын вә структур кәфијәтләринин јешиңјә тәлбиһи бә'зи көзқанимәз сәһиләрә мүнәјјәт олуңур. Узуңмүддәтли стратеги планлар һәјата кечириләркән нәтичәдә керчәкликлә чидди ајрылмалар үзә чыхыр.

Керчәклијин әкинә оларә кәләчәјин идијјәтсиз олдуғуну прогностандыран аһимкәри развәлаһма тејримүмкүндүр. Оһлар белә һесаб едирләр ки, социал гарыһадурмалар, һабелә мүнәрибәләр јоһ дәрәҗәјә едирилчәк, мадди тө'минатларын одәһилмәси һесабына мүнәсибәтләр аһәнкдар ахара дүнәчәк вә һәјат сәвијјәси јүкәләчәк. Ола билсин ки, бу вәзијәт бәһәријјәтә өз тө'сирини көстәрсин, амма кәләчәјин мүнәһиһәсиз олачағыны тәсәввүр етмәк керчәклијә јоһ, кижаси вә ја идеолоји ишүвјатара әсәсланан мүхтәлиф режимләрини стратеги сәһиләрини тәқрар етмәкдир.

Гарыһадурманнын күчләнмәси, милләтләрарасы мүнәсибәтләрини, итисади, социал-кијаси бөһранларын кәскинләшмәси гарыһадан кәләп проблемләрини керчәклијә ујун шәкилдә һәл олунамасы зәрүрәтини ортаја атыр.

Азәрбајҗан халгы минилликләр әрзиндә өз ичиндә чоҗ сајда мүхтәлиф етник вә мә'нәви дәјәрләри чәмләшдирмиш, мәнимсәмиш, мүхтәлиф бахышлары вә тәсәввүрләри, һабелә демәк олар ки, бүтүн дунја динләрини өз һәјат тәрзинә ујғулашдырмышдыр. Нәтичәдә дунјанын керчәклијинә һәртәрәфли мүнәсибәти илә фәргләнән өзүнәмәхсус Азәрбајҗан тәсәввүрү формалашмышдыр. Одур ки, кәләчәјин чағырышына сәс вермәк үчүн Азәрбајҗан шәрәфли кечмишини, өзүнүн милли вә етник көкләрини хатырламалыдыр. Бир сөзлә, Азәрбајҗан мә'нәвијатынын мәғзиндә ирсән әтраф дунја илә гаршылыгы алағәјә кирмәјин мүхтәлиф вариантлары мөвчуддур вә халгын узунмүддәтли стратегијасыны ишләјиб һазырлајаркән бу тәфәккүр тәрзинин зәнкинлијиндән, азәрбајҗанлыларын дунјанын мүхтәлифлијинә өзүнәмәхсус шәкилдә реаксија вермәк габилитәтиндән һөкмән истифадә олунмалыдыр. Ријаз шәкилдә буну сонсуз тәнлик кими тәсәввүр етмәк мүмкүндүр. Онлардан һәр бири өзлүјүндә мүәјјән конкрет вәзијәтләрин үнсүрләрини еһтива едир. һәр бир тәнлијин һәлли өзлүјүндә һәмин мәсәләләрин маһијәтиндән асылдыр. Даим дәјишән һәјат һаггында мүәјјән Азәрбајҗан тәсәввүрү вар. Бу чоһлуғлар арасында вәзијәтә даһа чоһ ујғун кәлән вариантлары вә даһа дүзкүн чаваблары сечиб тапмағ мүмкүндүр. Бу чүр тәфәккүр тәрзи дәјишән керчәкликләрә даһа чевик јанашмағ вә ујғулашмағ үчүн шәраит јарадыр. Азәрбајҗан үчүн узунмүддәтли стратегија јаниһә олдуғча вачибдир.

Бу күн АБШ, Русија, Чин кими нәһәнк дәвләтләр белә изолјасија (тәчридолунма) сијасәти јүрүтмәкдән чәкинирләр. Азәрбајҗан үчүн дунја бирлијинә говушмағ һава вә су

кими лазымдыр. Гаршылыгы алағәләрин кенишләнмәси јүксәлән хәтлә кедир вә тәрәфдашлыгын стратегијасыны тәшкил едир.

Әлағәләрин даими вә динамик кенишләнмә фәлсәфәси Азәрбајҗанын мүстәмләкә керилијиндән вә изолјасијадан чыхмасына имкан јарадыр. Узун илләр боју өлкәнин дунја илә иғтисади әлағәләри фактики оларағ Москва вәситәсилә һәјата кечирилмишдир. Совет режиминдән сонрақы дөврдә мүстәгил Азәрбајҗан дәвләтчилијинин әлағәләри хејли кенишләнмиш вә инкишаф етмишдир.

Беләликлә, әлағәләрин бирхәтли инкишафы мүстәгиллик әлдә олундуғдан сонра чоһшахәлиликлә әвәз олунду. Мүнәсибәтләрин даими инкишафы нәтичәсиндә марағ даирәсинә тәкчә гоһшу өлкәләр јоһ, һәм дә гүдрәтли дәвләтләр даһил олду. Азәрбајҗан илк нөвбәдә мәһз онларын вәситәсилә дунјаја ачылды вә бу чүр әлағәләрин кәләчәк механизмләри ишләниб һазырланды.

Стратеји бахымдан әлағәләр кенишләндикчә Азәрбајҗан Республикасы Аврасија мөканында иғтисади интеграсија үзрә бәрәбәрһүғулу бејнәлхалғ тәшкилатын јаранмасыны (дәвләт суверенлијини вә онларын һәрби гүввәләринин мүстәгиллијини сахламағ шәртилә) алғышлады. Бу чүр тәшкилат Аврасија дәвләтләринин әлағәләринин күчләнмәсинә јардым едир. О, Аврасија мөканына даһил олан дәвләтләрә Атлантик вә Саһит океан сивилизасијасынын интеграсија олунмасында надир иғтисади көрпү ролуну ојнамағ имканы верир.

Нефт консорсиумунун фәалијәти контекстиндә Гәрб истигамәтинин кенишләнмәси варианты мәғсәдәујғуидүр. Бу иғтисади әмәкдашлығ програмына кениш миғјасда ма-

раглы олан Аврасија өлкөлөрүнүн бир hissәси тошула биләр.

Бу чүр кеосијаси истигамәтин имканларыны нәзәрә алараг Азәрбајчан хусуси объект кими инвестисијанын һәм Гәрбдән, һәм дә Атлантик вә Сакит океан рекиону тәрәфиндән алынмасы үчүн инновасија фәалијәтини фәаллашдырмаға чалышыр. О, коллектив сә'јләрә наил олмаг үчүн вә өзүнүн узунмүдәтли мараглары наминә Аврасија вә МДБ дәвләтләри илә һәм икитәрәфли, һәм дә һәртәрәфли коммуникасија, игтисади, гуманитар әлағәләрин күчләндирилмәсинә мараг көстәрир.

Бу идејанын әсасында Аврасија мөканында Европа Иттифагы тишли мүкәмәл гурулуша малик бир гурумун јарадылмасы керчәкләшә биләр. Узунмүдәтли глобал мараглар бахымындан төһлүкәсизлик саһәсиндә хусуси Аврасија төһлүкәсизлик системинин јарадылмасы да мүмкүндүр. Бурада Русијанын иштиракы илә јанашы Азәрбајчан үчүн јени күч мәркәзләринин — Јапонијанын вә Чинин дә иштиракы вачибдир.

Русијанын вә Азәрбајчанын гаршылыгы стратеги мараглары тарихи мөрһөләләр боју давам едән сијаси, игтисади вә мөдәни әлағәләр илә сәчијәләндирилир. Јерли әһалинин бир hissәси кечмиш иттифаг халглары илә бирликдә бизә рус мөдәнијәти васитәсилә дахил олан Гәрб дәјәрләрини бөлүшүр. Бир сыра кеосијаси, һәр шејдән өнчә, игтисади вә гуманитар амилләр Азәрбајчанла Русија арасындакы әлағәләрин (үмуми сәрһәд, нәглијат әлағәләри, базар вә с. контекстиндә) гурулмасына јардым едә биләр. Бунула јанашы, кечмиш онилликләр әрзиндә «Авропа-рекионлары», «Русија рекионлары-Азәрбајчан» кон-

сепсијасындан чыхыш едәрәк јени рекионал сијасәт јаратмагын зәрурилији илә баглы фикир формаланмышдыр. Реал имканлардан вә вәзијәтләрдән асылы оларат игтисади өмәкдашлыгын диқәр комбинасијалары да индәләмишир. Бу база әсасында икитәрәфли вә рекионал игтисади әлағәләрин кенишләнмәси тендәсисијасында кичик бизнесин гурулушунун инкишафы мөсәләләри нәзәрдән кечирилмишир.

Лухарыда дејиләниләр мүасир дүнја мөканына гүјмәтләндирмәјә әсас верир вә бу бахымдан артыг формаланмыш олан игтисади төһлүкәсизлик консепсијасында Азәрбајчанын марагларыны ашкарламаг вә мүәјјәнләндирмәк мүмкүндүр.

Бу заман нәзәри, фәләсәфи вә сијаси проблемләрин илкин шәртләрини дә кәнара атмаг олмаз, чүнки комрүк кими бир систем инсан зәкасынын мүхтәлиф саһәләриндә дәриндән көк салымышдыр. Дүнјанын игтисади мөканы динамик шәкилдә инкишаф едән гурулушларын гануулары әсасында фәалијәт көстәрир. Мишли игтисадијатын дүнјанын игтисади мөканына үгүшланмасы бир-бири илә гаршылыгы шәкилдә шәртләндирилән вә әлағәләндирилән үч саһәни нәзәрә алмаг төләб едир:

1. Дүнја тәсәррүфат системи: онун дахили игтисади регламенти.
2. Харичи игтисади моделин јарадылмасы: мишли игтисадијатын харичи мүһитлә әлағәләр системинин кәлеси.
3. Харичи игтисади доктрина вә ону керчәкләндирмәјин стратеги имканлары (дүнја тәсәррүфаты системиндә фәалијәт технолокијасы).

Дејиләнләр кечид дөврүндә иғтисади ислаһатларын си-
јаси тә'минаты илә бағлы ашағыдакы нәтичәләри чыхар-
маға имкан верир. Бу мәрһәләдә ән актуал мәсәлә пешә-
кар рәһбәрлик сәләһијјәтләри әсасында күчлү һакимијјәт
гурулушу формалашдырмагдан, шағули истигамәтдә јерли
органларын бир-бириндән асылылығыны тә'мин етмәкдән,
бәләдијјә үстүнлүкләрини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт-
дир. Үстәлик, әләвә етмәк лазымдыр ки, тәсәррүфатын
идарә олунмасы бир чох мүмкүн өлчүләрдән истифадә
олунмасы тактикасыны нәзәрдә тутур. Ону да нәзәрә ал-
маг лазымдыр ки, кечид дөврүнүн тәсәррүфат механизми-
нин әсасыны тәсәррүфатын базара чан атдығы шәраитдә
истеһсалын мәркәзи планлашдырылмасы вә сәнајенин ба-
за сәһәләриндә (енеркетика, нәғлијјат вә рабитә) әлми-
техноложии инкишаф тәшкил едир.

Кечид дөврүндә бу сәһәләри идарәетмәнин әсас функси-
јасы идентификасија јолунда техники сәвијјенин фасиләсиз
олағартмасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Мәркәзләш-
дирилмиш гәјдада мадди вә малијјә еһтијатларыны бөлмәк,
гаршыја конкрет инкишаф вәзифәләри гојмаг, мүвафиг дө-
јәр, верки, инвестисија вә с. шәраити јаратмаг вачибдир.

Идеја бахымындан вахт кечдикчә бу идарәетмә системи
үстүнлүк тәшкил едәчәк вә бүтөвлүкдә систем базар иғти-
салијјатына хас олан хүсусијјәтләр газаначаг.

Иғтисади тәһлүкәсизлијин бә'зи үсуллары вә бизим өл-
кәдә тәһлүкәсизлијин јарадылмасынын әсас шәртләри
бундан ибарәтдир.

АЗӘРБАЈҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ КӨМРҮК СИСТЕМИ ИНКИШАФЫНЫН ГАНУНВЕРИЧИЛИК ӘСАСЛАРЫ

Республика Президенти Һејдәр Әлијев бу стратеги-
програмы һәјата кечирмәк мөгсәдилә АзәрбајҶанда 90-чы
илләрдә көмрүк структурларынын инкишафы, онларын
мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси, тәшки-
латчылыг сәвијјәсинин вә сәмәрәлилијин артырылмасы
һағгында бир сыра фәрман вә сәрәнчамлар вермишдир.
Сәнәдләрин хроноложии чәрчивәси дәвләтимизин башчы-
сынын республиканын иғтисади тәһлүкәсизлик мәсәләлә-
ринә артан дигтәт вә гајғысыны көстәрир. Гәбул едилән
сәнәдләрин һәм характери, һәм ардычылығы, һәм дә са-
јы буна субтудур. Бунлар даһа әлванлығы вә интенсивлији
илә фәргләнир. Хүсусилә бу сәнәдләр даһа чох 90-чы ил-
ләрин ахырларында артмаға башламышдыр.

Әлбәттә, дәвләт башчысынын көмрүк тәшкилатына
дигтәтини көстәрән мүһүм сәнәдләр сырасында 1998-чи
ил 27 октјабр тарихиндә онун имзаладығы «АзәрбајҶан
Республикасы Дәвләт Көмрүк Комитәси структурунун вә
Әсаснамәсинин тәсдиг едилмәси һағгында» сәрәнчамы
көстәрмәк олар. Бурада көмрүк структурларынын
фәалијјәт механизмини һәрәкәтә кәтирән бүтүн элемент-
ләр әтрафлы нәзәрдән кечирилмишдир. Әсаснамәдә бу

тәшкилатларын фәалијәтинин һүгүги атрибутлары вә башлычасы исә дәвләтин итисади тәһлүкәсизлијинин үмуми тәшкили системиндә онларын јери һәртәрәфли вә мүфәссәл шәкилдә гејд едилмишдир.

Олдуғча конкрет вә ишкүзар сәчијә дашыјан бу сәнәд демәк олар ки, 1997-чи илин январында көмрүк органлары әмәкдашларынын пешә бајрамы күнү тә'сис олунмасы һаггында гәбул едилмиш сәрәнчамла чох бағлыдыр. 1997-чи илдә бу системин Азәрбајчанда јаранмасынын илк беш или гејд едилди. Президент һејдәр Әлијевин Азәрбајчан Дәвләт Көмрүк Комитәси һаггында тарихи әһәмијет кәсб едән фәрманы мәнз бу илдә өрсәјә кәлмишдир.

Көмрүк ишиндә мејдана чыхмыш вә ја инкишаф етмәкдә олан әсас мејлләри, һәтта, сәнәдләрин ады илә изләмәк мүмкүндүр. Бунларын сырасына өлкәмиздә харичи тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси һаггында фәрманлары да аид етмәк олар. Бунлардан бири 1997-чи илин ијунунда «Идхал-ихрач әмәлијатларынын тәнзимләнмәси һаггында» сәчијәви әләвә илә, икинчиси, бир илдән сонра — 1998-чи илин ијунунда «Тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси һаггында» Азәрбајчан Президентинин 1992-чи ил 13 август тарихли фәрманына дәјишликләр гәбул едилмишдир. һәтта бу сәнәдләрин илк бахышдан мүгајисәси тичарәт сәһәсинин ән мүһүм мәсәләләриндән биринә дигтәтин артдығыны көстәрир вә бу, она һәр һансы дәвләт һәјатынын ән башлыча сәһәсиндә — итисадијатда демократикләшмәнин чидди амилли кими бахмаға имкан верир.

Тичарәт мүнәсибәтләринин бејнәлхалг аспектләри илә бағлы гәбул едилмиш сәнәдләрин мәзмуну вә маһијәти

даһа мүасир сәчијә алмышдыр. Бурада сәһбәт мәсәләнин чоғрафијасынын кенишләнмәсиндән, она, һәтта, јахын кәчмишдә мөвчуд олмајан јени элементләрни чәлб едилмәсиндән кедир.

Бу сәнәдләрә мисал оларағ өлкә рәһбәринин сәрәнчамы илә 1997-чи илин ахырларында гәбул едилмиш Азәрбајчан Республикасы һөкүмәти вә Бојүк Британија, Шимали Ирландија Бирләшмиш Краљлыгы һөкүмәти арасында көмрүк органларынын гаршылыгы инзибати јардым һаггында Меморандумуну көстәрмәк мүмкүндүр. Даһа бир нүмунә кими Азәрбајчан Президентинин Күрчүстан вә Азәрбајчан дәвләтләри арасында гачағмалчылығ вә көмрүк гәјдаларынын позулмасы илә мүбаризә һаггында сазишин һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси мәсәләләри илә бағлы 1996-чы ил 15 ијун тарихли сәрәнчамыны мисал чөкмәк олар.

Дәвләт башчысынын 1996-чы илин август вә сентјабр ајларында Азәрбајчанда харичи тичарәти низама салмағ зәрурәти илә бағлы гәбул едилмиш ики фәрманыны да хатырлатмағ јеринә дүшәрди. Елә бураја өз мөвзу вә мәзмунуна көрә «Азәрбајчан Республикасында харичи тичарәтин тәнзимләнмәси һаггында» 6 август 1996-чы ил вә 24 ијун 1997-чи илдә гәбул едилмиш «Азәрбајчан Республикасында идхал-ихрач әмәлијатларынын тәнзимләнмәси гәјдалары» сәнәдинин дәјишилмәси вә конкретләшдирилмәси илә бағлы 30 март 1998-чи ил фәрманыны да аид етмәк олар.

Көмрүк органларынын дәвләтин итисади тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәклә бағлы мүһүм фәалијет сәһәләриндән бири дә наркобизнесин јайылмасы вә онун

фәалиyyət даирәсинин кенишләнмәси илә мубаризәдир. Бу бахымдан Президент һејдәр Әлијевин «Наркотик васитәләрин гејри-гануни дөвријјәси вә наркоманијанын гаршысынын алынмасы үзрә тәдбирләр һаггында» 26 август 1996-чы ил тарихли фәрманы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Бир гәдәр сонра гәбул едилмиш «Алкохоллу ичкиләр, етил (гејинти) спирти вә түтүн мә'мулаты истәһсалынын, сахланмасынын, идхалынын вә сатышынын тәнзимләнмәси һаггында» фәрман мәзмунуна кәрә дөвләт башчысынын өз өлкәсинин итгисади тәһлүкәсизлијини позанларын гејри-гануни һәрәкәтләринин гаршысыны алмаг саһәсиндә гәтијјәтини вә һеч бир күзөштә кетмәјөчәјини сүбут едир.

Президентин јухарыда адлары чөкилмиш сәрәнчәм вә фәрманлары илә јанашы, онун тәшәббүсү илә дахили сәчијјәли бир сыра сәнәдләр дә гәбул едилмишдир. Бунлардан 1997-1998-чи илләрдә дөвләт һудудлары дахилиндә бејнәлхалг јүкдашыма гәјдаларынын хүсуси китабчасындан истифадә мәсәләләри, хүсуси сазыш (лисензија) тәләб едән фәалијјәт саһәләри сијаһысынын тәсдиги илә бағлы кәмрүк конвенсијаларынын тәтбигинә даир сәрәнчәм вә фәрманлары, нәһәјәт, бизим фикримизчә, ән мүһүмү Азәрбајчан вәтәндашларынын өлкә өразисинә кәтирдикләри вә јахуд онларын үнванына кәндөрилән маллара веркиләрин тәтбиги һаггында 1992-чи ил 15 сентјабр тарихли сәрәнчәманын тә'сиринин дајандырылмасы һаггында 1998-чи илин апрелиндә гәбул едилмиш гәрары кәстәрмәк олар.

Гејд едәк ки, сонунчу сәнәд ади адлар кәстәрәчиси дејил, онун јухарыда алыны чөкдијимиз 1992-чи ил сәнәди илә мүгајисәси вә тугушдурулмасы бир сыра шәксиз

үстүнлүкләрини кәстәрир. Ән вачиби дә будур ки, һәммин мөвгеләр итгисади бахымдан әсасландырылыбыдыр. Белә ки, дөвләтимизин мүстәғиллији, онун бејнәлхалг сәвијјәдә нүфузу, сакинләринин вәтәндашлыг вә һүгүги мәс'улијјәти артмыш, өзләрини сәрт, лакин әдаләтли ганунилар гәбул едән суверен дөвләт шәраитиндә јашајан адамлар кими һисс етмәјә башламышлар. Бу, ејни заманда, даһа чох азадлыг вә даһа бөјүк мәс'улијјәт әлдә етмиш кәмрүк тәшкилатларынын тәкчә статусунун јох, һәм дә имканларынын артдығына дәләләт едир.

Азәрбајчанын кәмрүк структурларынын мөһкәмләндирилмәси вә инкишафы илә бағлы Президент һејдәр Әлијевин гәрарлары вә көрүлән тәдбирләр өз ифадәсини тәкчә бизим јухарыда адларыны чөкдијимиз фәрман вә сәрәнчәмлары илә битмир. Сөһбәт, һәм дә бунула әлагәдар дөвләт башчысынын тәшәббүсү илә республиканын али ганунверичи органы тәрәфиндән гәбул едилмиш дөвләт ганунларындан кедир. Мә'лумдур ки, һәлә 1996-чы илин мартында Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси бејнәлхалг јүкдашымалары үзрә кәмрүк конвенсијасыны (китабчасы) тәсдиг етмиш, һабелә әлилләрин социал мүдафиәси һаггында республика ганунуна дәјишикликләр барәсиндә мүһүм сәнәдләр гәбул етмишдир. Елә һәммин илин октјабрында Милли Мәчлиси керми ихрач гәјдалары вә бунула әлагәдар мүвафиг разылыгларын верилмәси һаггында да сазыши тәсдигләмишдир.

Парламент 1998-чи илин ијул вә декабр ајларында кәмрүк гурумларынын тариф структурунда дәјишикликләр, ихрач-идхал мәнсубијјәтли бир сыра малларын кәмрүк рүсуму вә веркитутмадан там вә ја гисмән азад едилмәси ки-

ми фəалијјэт сահəлəриндə иши низама салан вə хəјли дєрəчədə демократиклəшдирən даһа ики ганун гəбул етмишдир.

Азəрбајчан Назирлєр Кабинети вə ѳлкəнин Дєвлэт Кємрүк Комитəсинин гаршылыгы мүнəсибэтлєринин хронологи чərчивəsi 90-чы иллєрин ахырларында онларын интенсивлијинин хəјли артмасындан хəбər верир.

Һəгигэтən дə кємрүк тəшкилатларынын инфраструктурунун ролунун артмасына вə кємрүк ишинин бütүн һəлгєлєринин һəјата кечирилмєсинə гојулан тєлєблєр жүксєлən хəтт үзрə инкишаф едир.

Бу гəрарлары тəһлил едөркөн (нисбэтən вачиблєри һагында ашагыда сəһбэт ачачагыг) биз идарəетмəнин форма вə үсуллары, онун ганунларыны билмək, идарəетмə принциплєрини əмəли фəалијјэтдə һəјата кечирмək бачарыгы, онун функцијаларынын ганунаујунлуғуну баша дүшмək кими анлајышларын өн плана чыхдыгыны көрүрүк.

Президентин тəшəббүсү илə кємрүк органлары системиндə идарəетмə структурунун тəкмиллəшмєсинə јөнəлдилмиш тəдбирлєри системлəшдирəркөн идарəетмə мүнəсибэтлєринин мүхтəлиф нөвлєринин вə онларын тəшкилати структурларынын мөһкөмлөнмəsi вə инкишафыны, онлара тєлєблєрин артмасыны көрүрүк.

Буну һəм дə Назирлєр Кабинетинин 1996-1998-чи иллəрдə физики шəхслєр тərəфиндən истəһсал вə коммерсија фəалијјəтиндə истифадəsi нєзəрдə тутулмајан малларын өлкəмизə кəтирилмəsi һагында əввəллєр верилмиш сəрəнчамлара лазымы дəјишикликлєр вə əлавөлєрин едилмəsi кими тəчрүбəнин өзүндən доған мəsəlөлєр үзрə бир сыра гəрар вə гəтнамəлєри гəбул етмəsi дə сүбүт едир.

Дəјишикликлєр узаг харичдən идхал едилən маллар вə бунула əлагəдər һəмин малларын аксизлєрə чəлбι едилмəsi мəsəlөлєринə дə тохунмушдур. Буна, һəмчинин нефт мөһсулларынын аксиз веркилєринə чəлбι дə аиддир. Садаладығымыз бу гəрарлар 1996-чы илин декабрында гəбул олунмушдур. 1997-чи илин мартында исə МДБ өлкəлєринин һудудлары кəнарындан кəтирилən автомобиллєрə аксизин тəтбиги һагында гəрар гəбул едилмишидир.

Бütүн бу һөрəкəтлєр кємрүк нəзəрəтнин мајнјјоти вə мəзмунундан истифадə етмək, маллары мүасир сəвијјэдə гəјдијјатдан кечирмək, һабелə нəзəрəт вə гəјдијјатын тəшкилинин əсас истигамəтлєриндən бəһрлəнмək арзуундан хəбər верир.

Јери кəлмишкən, верки вə тариф сијасəти үзəриндə дə дајанмаг истəрдик. Бу сահədə гəбул едилмиш гəрарлары тəһлил едөркөн биз, мүвафиг тəшкилатларын веркигүтма системиндə тəтбиг едилən принциплєрə бирбаша əлагəли шəкилдə верки сијасəтинин сəмərəсини артырмаг чəһдлєрини көрүрүк. Сənəдлєрин мəзмунундан көрүцүјү кими, игтисади фəјдаја мејл кəз габагындадыр.

Назирлєр Кабинетинин «Азəрбајчан Республикасы дєвлэт сəрһəдинин бурахылыш-кечид мəнтəгөлєриндə сəрһəдјаны базарларын јарəдылмасы вə фəалијјəти гəјдалары һагында» 1995-чи илин феврал сəрəнчамына зəрури əлавə кими 15 ијул 1996-чы ил тарихли сəрəнчамы да бундан хəбər верир.

1996-чы илин ијулуида Назирлєр Кабинетинин 11 нөјабр 1994-чү ил тарихли «Рүсумсуз тичарət магазалары вə онларын фəалијјэт јерлєри һагында» мүвəтəти «Əсаснамəјə дəјишикликлєр вə əлавөлєр һагында» сəрəн-

чам гəбул едилмишдир. Жарым илдөн сонра 1997-чи илин январында «Азэрбајчан Республикасынын Дəвлət Жол Фондуна веркилєрин дахил олмасынын тєнзимлєнмєси хаггында» 17 декабр 1996-чы ил тарихли гєрарынын биринчи бєндинин ичрасыны тє'мин етмєк бэрэдє сєрєнчам гəбул едилмишдир.

Биз артыг гєјд етдик ки, бир сыра гєрарлар «дєјишиклик наминє» гəбул едилмишдир ки, бу да мєһз адлары чєкилєн мєсєлєлєрин дєгиглєшдирилмєсинє бєјүк дигтєтдєн хєбэр верир.

Бу вє ја дикєр гєрарлары єјрєнєркєн «мєгсєдєујунлуг» ислахаты алтында буну нєзєрдє тутуруг ки, веркилєрин тєтбиги дєвлєтин ону алмаг үчүн хєрчлєјє билчєји минимум вєсантлє бирликдє мєнфи нєтичєлєрє кєтириб чыхармамалыдыр.

Конкрет верки системинин тєтбиги заманы дєвлєт игтисадијатынын сєвијјєси вє вєзијјєти, мєвчуд милли э'н'єнэлєр, ичтимаи психолокијанын вєзијјєти вє верки топланмасы илє баглы реал имканлар нєзєрє алынмалы иди.

Бу бахымдан «Азэрбајчан кємрүк хидмєтлєринин топладыгы вєсантдєн истифадє хаггында» 16 декабр 1996-чы ил тарихли сєрєнчам, һабелє веркигојма базасынын кєнишлєндијини нєзєрє алараг вє онун потенциал имканларындан даһа долгун истифадє етмєк мєгсєдилє мувафиг тєдбирлєрин кєрүлмєси хаггында 13 август 1997-чи ил тарихли сєрєнчам сєчијјєвидир. 1998-чи илин январында исє Азэрбајчан кємрүк мєканындан идхал-ихрач едилєн малларын гижмєтлєндирилмєси гаждасы вє ја дєгиг

десєк, гижмєтлєндирмє системи өз эксини тапмыш нєвбєти сєрєнчам верилди.

Идхал-ихрач эмєлијјатлары заманы тутулан кємрүк русумлары мєсєлєлєри һєкүмєтин 22 апрел 1998-чи вє 27 феврал 1999-чу иллєрдє гəбул етдији сєрєнчамларда («Назирлєр Кабинетинин 22 апрел 1998-чи ил тарихли «Ихрач-идхал эмєлијјатлары заманы кємрүк русумларынын дєрєчєлєри хаггында» гєрарына дєјишикликлєр вє єлавлєлєр») өз эксини тапмышдыр. Кєрүндүјү кими, бу мєсєлє єсас јєрлєрдєн бирини тутурду. О, єлкэмизин кємрүк структурларынын фєалијјєти илє баглы һєкүмєт гєрарларынын ана хєттини тєшкил едирди.

Һєм дє гєјд едєк ки, Азэрбајчанда вє онун єтрафында Гарабагын даглыг һиссєси илє баглы јаранмыш конкрет ағыр вєзијјєти нєзєрє алараг веркилєр системи Азэрбајчанда һєм о вахт, һєм дє инди игтисадијјата вє кєлирлєрин тєшкилинє (һалбуки, игтисади бахымдан инкишаф етмиш һєр һансы дєвлєтдє бу тє'сир долајысы јолла һєјата кечириллєрди) һеч дє долајысы јолла јох, һалбуки, игтисади бахымдан инкишаф етмиш һєр һансы дєвлєт мєһз белє едєрди, билаваситє тє'сир кєстєрирди.

Кємрүк структурлары үстүн игтисади амил олараг гамагдадыр. Онун игтисадијјата тє'сирини јахын кєлчєкдє гижмєтлєндирмєк мүмкүн дєјил.

Бу мєсєлєдє јениликдєн данышаркєн сєчијјєви вєзијјєт кими, һєкүмєтин 10 апрел 1997-чи ил тарихли сєрєнчамыны мисал кєтирмєк олар. Бурада дєјири ки, бүтүн малијјє эмєлијјатлары бєјнєлхалг јүкдашымалары хаггында Əсаснамє нєзєрє алынмагла һєјата кечирилмєлидир. Она ујгун шєкилдє «Абада» Бєјнєлхалг Јүкдашыма Ассосиаси-

жасы жаратылды. Бу гурум харичи тәрәфдашларла бүтүн һе-саблашмалары бејнәлхалг јукдашымалары конвенсиялара-рына мұвафиг сурәтдә һәјата кечирирди.

Сөһбәт бу һалда дәрәчәләрә ајырманын күчләндирил-мәсиндән, даһа доғрусу, она даһа дәгиг функция вә бөлүшдүрүчү хәтләр верилмәсиндән кедә биләр. Амма сөһбәт ондан кедир ки, дүнја тәчрүбәсиндә малларын јер-дәјишмә истигамәтинә мұвафиг сурәтдә көмрүк рүсумла-ры идхал, ихрач вә транзит, — дејд бөлүнүр.

Тәәссүф ки, артыг јухарыда гејд етдијимиз кими, кеоси-јаси шәраитдән асылы олараг ихрач-идхал-транзит систе-минин башлыча функционал проблемләрини бүтүнлүклә јеринә јетирмәк мүмкүн олмайыбдыр. Биз, мисал үчүн, милли истехсалчыларын харичи рәгабәтин хошақәлмәз нәтичәләриндән мұдафиәсиндә, өдәнч вә тичарәт балан-сларынын тәләбләри мөвгејиндән ихрач вә идхал арасында нисбәтин мұнасиб һала салынамасында, һабелә идхал ст-руктурунун тәкмилләшмәсиндә, истехсал вә истехлак ст-руктурларынын јахшылашдырылмасы үчүн шәраит јара-дылмасында идхал рүсумларынын ролуну нәзәрдә тутуруг.

Ихрач әмәлијатларына кәлдикдә исә бурада да, тәәс-сүфләр олсун ки, ишә пәл вуран амилләр аз дејилдир. Мә-сәлән, милли игтисадијатын инкишафы, хаммалын вә ил-кин е'мал мөһсулларынын ихрачы мејлинин азалдылмасы вә јүксәк технологи малларын ихрачынын һөвәсләнди-рилмәси үчүн әрури олан малларын өлкөнин һүдудларындан чыхарылмасынын мөһдулашдырылмасы барәдә мөсә-лә галдырмаг һәләлик чәтиндир.

Азәрбајчанын чоғрафи, стратеги вәзијјәти нәзәрә алынмагла, онун транзит имканларындан һеч олмаса дөв-

ләтин малијјә базасыны мөһкәмләндирирмәк үчүн истифадә етмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу баһымдан һөкүмәтин 28 апрел 1998-чи ил тарихиндә гәбул етдији «Азәрбајчан Республикасынын милли валјугасынын, милли валјугала гижмәтли кағызларын вә диқәр валјуга сәрвәтләринин көм-рүк сәрһәдиндән кечирилмәси гајдалары һагтыннда» гәрарын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лумдур ки, базар игтисадијаты шәраитиндә харичи игтисади фәалијјәт, һәр шејдән әввәл өлкөнин тәһлүкә-сизлијинин тә'мини вә онун марағларынын мұдафиәси үчүн тәнзим олунур. Бу, бир мөгсәдә хидмәт едән ики вә-зифәдир: бир тәрәфдән о, бүтүн дүнјада һәлл олунур, ди-қәр тәрәфдән онун тәтбиғ формалары вә истифадә үсул-лары, һабелә конкрет вәзифәләри вә мөгсәдләри олдуғча фәрди характер дашыјыр, һабелә ајрыча көтүрүлмүш һәр бир һалда һәмин дөвләтин конкрет имканлары вә онун да-хилиндәки вәзијјәт илә мүәјјәнләшир.

Харичи игтисади фәалијјәтин тәнзими системиндә сөз-сүз ки, көмрүк рүсумларынын конкрет функциялары нә-зәрә алынмагла онун игтисади тәбиәти барәдә мөсәлә мәркәзи јер tutur. Тәчрүбә көстәрир ки, базар игтисади-јаты шәраитиндә вә харичи игтисади фәалијјәтин сәрбәст-ләшдирилмәси просесиндә онун әсас тәнзимчиси мөһз көмрүк рүсумларыдыр. Лазыми номенклатураја малик мал-ларынын ихрач вә ја идхалы, мөһдудижјәт, јахуд әксинә, изинли сәрһәдләр сәвијјәси, јерли истехсалчылар вә ја ха-ричи рәгибләр гаршысында гојулмуш шәртләрин мүгајисә-ли характеристикасы — бүтүн бунлар көмрүк рүсумлары-нын ичра сijasәтинин маһијјәтиндә өз әксини тапмыш-дыр. Бундан башга, онларын тәнзими харичи игтисади фә-

алијјет сaһәсиндә мүүјјән игтисади, елми-техники, еколожи, валјута-малијјә сijaсәти апармаға имкан верир, онун субъектләринин ишини дәвләтин марағларынын мөчрасына јөнәлдир.

Һөкүмәтин «Азәрбајчан Республикасында ихрач вә идхал әмәлијјатлары үзрә көмрүк рүсумларынын дәрәчәләри һаггында» 24 апрел 1995-чи ил 90 сажлы гәрарына дәјишикликләр едилмәси барәдә» 16 декабр 1996-чы ил тарихли гәрарына мәнз бу мүстәвидән бахмаг лазымдыр.

Тамамлама сәчијјәли бу сәрәнчaм фикримизчә, сонрлар гәбул едилмиш сәнәдләрлә дахилән бағлыдыр: 16 ијун 1997-чи ил тарихли «Узаг харичдән идхал малларынын сijaһысы һаггында» вә елә һәмин күн гәбул едилмиш «Идхал-ихрач әмәлијјатларынын һәјата кечирилмәсинин көмрүк рүсумларынын дәрәчәләри һаггында», һабелә 15 ијун 1997-чи ил тарихли «Азәрбајчан әразисиндә ихрач-идхал әмәлијјатларынын кечирилмәси һаггында».

Бу мәсәлә илә әлағәдәр Көмрүк Мөчәлләсинин вә республика көмрүк тарифләри һаггында ганунун мүддәаларынын һәјата кечирмәк сaһәсиндә ишләрин ичрасы вә сөмәрәсинин артырылмасына јөнәлдилмиш 5 мај 1998-чи ил тарихли сәрәнчaм бир нөв аралыг јекун сәнәдидир.

Умумијјәтлә, көмрүк рүсумларынын милли игтисадијјатын сәмәрәлилијинә, истеһсалын вәзијјәтинә тә'сириндән, дәвләт мөдахилләри вә дахили гijмәтләрдән данышаркән харичи игтисади әлағәләрин чөмијјәтин социал-игтисади тәрәптисинә нә дәрәчәдә күчлү тә'сир етдијини көрүрүк. Бу тә'сир о гәдәр бөјүкдүр ки, һәмин тәрәгтини сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә биләр.

Әлбәттә, инди игтисадијјатын Дағлыг Гарабаг процесси шәраитиндә, атәшкәс олса да, һәрби чәтинликләр, мүрәккәбләшмәләр көзләнилдији бир шәраитдә тәшкили вә јенидән гурулмасынын идеал шәраитиндән данышмаг чәтиндир, даһа доғрусу, гејри-мүмкүндүр. Мәсәлән, белә бир фикир мөвчуддүр ки, харичи игтисади әлағәләр милли игтисадијјатын вәзијјәти вә онун сәмәрәлилији илә бағлыдыр. Бунлара о заман мүсбәт тә'сир көстәрилик ки, ихрач истеһсалы вә елмтутумлу, табагчыл технолокијяларын тәтбиги әсасында өлкә игтисадијјатынын структур јенидәнгурулмасы үчүн зәрури олан мал вә технолокијяларын идхалы тә'мин едилер, хаммалын е'малы мөһсул истеһсалыны вә онун ихрачынын тәрәгтисини стимуллашдырыр. Анчаг бу фикир реаллашмағы тәләб едир. Бураја ејни заманда өлкәнин вә онун әһалисинин нөвбәдәнкәнар һәјати әһәмијјәтли еһтијачларынын тә'мини илә бағлы мәсәләләр дә дахилдир. Бу, еколожи чәһәтдән тәһлүкәли, сағламлыг үчүн зәрәрли малларын, көһнәлмиш техниканын вә бүгөвлүкдә чөмијјәтин мә'нәви дајағларыны позан мөһсулларын идхалына гадаға гојулмасы илә һәјата кечирилмәдидир.

Бизчә, бу чүр јанашма вә гijмәтләндирмәнин фәлсәфәси өлкәмизин көмрүк тәшкилатлары үчүн олдугча вачиб 12 август 1997-чи ил һөкүмәт сәрәнчaмында кифајәт гәдәр дәрин ифадәсини тапмышдыр. һәмин сәрәнчaмда Президент һейдәр Әлијевин «Азәрбајчан Республикасы Көмрүк Мөчәлләсинин тәтбиг едилмәси барәдә» 25 ијул 1997-чи ил тарихли сәрәнчaмынын ичра механизми вә консепсија-сы өз әксини тапмышдыр.

Лухарыда ады чөкилмиш сәнәд Азәрбајчан Президенти тәрәфиндән өлкәдә игтисади вәзијјәтин мүрәккәбликләри вә проблемләринин дәриндән баша дүшүлмәсинин, бу процесдә көмрүк тәшкилатларынын ролуна вә јеринә јүк-сәк гижмәт верилмәсинин парлаг нумунәсидир.

Азәрбајчан Президентинин имзаладыгы сәнәддә Көмрүк Мәчәлләси структурауна систем јарадан амил кими комплекс јанашманын зәрурилији идејасы бир даһа сәсләнмишдир. Онын бүтүн элементләри индики шәраитә ујгун олараг, гаршылыгы фәалијјәтлә төмин олунмалыдыр.

Сөһбәт харичи игтисади фәалијјәтин ајры-ајры субъектләринин коммерсија мараглары үзәриндә дәвләт мәгсәдә ујгунлугунун үстүнлүк тәшкил етмәсиндән кедир.

Лакин бүтүн бунлар әлбәттә, кәләчәјин ишидир вә Азәрбајчанын көмрүк системи тәзәчә бу јола гөдәм гојмушдур. Белә ки, артыг 1996-чы илин јазында «Азәрбајчан Республикасы әразисинә кәтирилән Мүстәгил Дәвләтләр Бирилији үзвү олан дәвләтләрин һудудларындан кәнарда истәһсал едилмиш әләвә дәјәр веркисиндән азад олунан малларын сијаһысы һаггында» 6 апрел 1999-чу ил тарихли сәрәнчама дәјишикликләр вә әләвәләр һаггында» һөкүмәт сәнәди вә 1998-чи илдә даһа ики сәрәнчам гәбул едилмишдир ки, бунлар да ашагыдакылардыр: «Азәрбајчан Республикасынын көмрүк әразисиндә рүсумсуз тичарәт мағазаларынын јарадылмасына хүсуси разылыг (лисензија) верилмәси гәјдаларынын тәсдиг едилмәси һаггында» (8 ијун), «Азәрбајчан Республикасы дәвләт сәрһәдинин бурахылыш-кечид мәнәтгәләриндә сәрһәдјаны базарларын јарадылмасы вә фәалијјәти гәјдалары һаггында» 13 феврал

1995-чи ил тарихли Назирләр Кабинетинин гәрарына дәјишикликләр вә әләвәләр һаггында» (31 ијул).

Дәриндән дүшүнсәк, бураја 1998-чи илин апрелиндә гәбул едилмиш «Азәрбајчан Республикасында көмрүк анбарлары вә мүвәггәти сахланч анбарларынын төсис едилмәсинә хүсуси разылыг (лисензија) һаггында» Әсаснамин тәсдиги барасиндә заһирән муһафизәкар, лакин мүһүм гәрарын верилмәси гәјдаларынын тәсдиг едилмәсини дә әләвә етмәк олар.

Тәбии ки, мүвәггәти сәчијјә дашыјан бу гәрарлар дәвләтин өзүнүн игтисади вәзијјәтинин сабитлијини төмин етмәк үчүн идеалдан чоһ-чоһ узаг нә кими шәраитдә фәалијјәт кәстәрдијинә бир сүбүтдур. «Сүканы белә сахла» — көмрүк органларынын бизим күнләрдә фәалијјәтинин хүсусијјәтләрини бу чүр мәчәзи мәнада етмәк олар. Игтисади бахымдан енержи еһтијатлары вә спиртли мәмулатлар саһәсиндә республика бүдчәси үчүн чәлбедичи олан көмрүк мөвгеләринә дүзкүн јанашманын тәтбиг едилмәси зәрурәти дә бурадан доғур.

Бунунла әләгәдар, сон дәврүн гәрарларыны да хатырлатмаг истәрдик: 10 ијул 1998-чи ил — «Нефт мәһсулларынын аксиз дәрәчәләринә дәјишиклик едилмәси һаггында», 4 март 1999-чу ил — «Азәрбајчан Республикасы әразисиндә етил (јейинти) спиртинин, алкоғоллу ичкиләрин вә түтүн мәмулатынын истәһсалы, идхалы, сатышы үчүн лисензија верилмәси, онларын сатышы, аксиз маркаларын һазырланмасына даир сифариш верилмәси, сатышы вә учотунун апарылмасы вә күндәлик дәвләт нәзәрәтинин апарылмасы гәјдалары һаггында».

Дежилэнлэрдэн белэ нэгичэ чыхармаг олар ки, ССРИ дағылдыгдан сонра Президент Ёејдэр Әлијевин рөһбәрлији илэ өлкәмизин һакимијјет органларынын харичи-игтисади әлагәләринин үстүн сәчијјә алмасына јөнәдилмиш фәалијјети олдугча вачибди.

Гәбул едилмиш гәрарларын мәзmunунун өзү, һәлә көмрүк органлары гаршысында дуран конкрет вәзифәләр вә онларын мәзmunундан данышмырыг — белә бир нәтичәни тәсдигләјир ки, әввәлләр биз бејнәлхалг мүбадиләјә јалныз вә јалныз бејнәлхалг базара чыхыш үчүн мәркәзә лазым олан бу вә ја дикәр хаммал еһтијатларына малик олдуғумуз үчүн чәлб едилмишдик. Зәнкин тәбии еһтијатлары олан өлкәмиз харичи тичарәт үзәриндә дөвләт инһисарынын мөвчуд олдуғу шәраитдә дунја базарына мәркәздән јән өтмәклә сәрбәст чыхышдан бүтүнлүклә мәһрум иди. Мәкәр о илләрдә дејәк ки, «Азәрбајчанын көмрүк-бурахылыш мәнтәгәләриндән физики шәхсләр тәрәфиндән истеһсалат вә ја коммерсија фәалијјети үчүн нәзәрдә тутулмајан малларын кечилрмәсинин гәјдалары һаггында» һөкүмәт сәрәнчамы гәбул етмәк олардымы?! Әлбәттә јох. Үмумијјәтлә, сөзүн сивил мә'насында көмрүк дә јох иди. Әсл һәгигәтдә дә кечмиш иттифаг республикаларынын дахили базарлары бир тәрәфдән бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрин инкишаф сүр'әтинин артмасына, јахуд онун ләнкимәсинә һеч бир нәзәрәчарпачаг тә'сир кәстәрмирди, дикәр тәрәфдән әзләри дә аз-чоһ дәрәчәдә онларын тә'сиринә мә'руз галырды ки, бу да мәркәз вәситәсилә һәјата кечилирди.

Беләликлә, харичи игтисади әлагәләрин әһәмијјети һәм Азәрбајчан, һәм дә кечмиш иттифаг республикалары үчүн

мүстәгиллик бахымындан бөјүк дејилди, ләкин потенциал чәһәтчә коммунист империјасы тәрәфиндән «планлы сурәтдә» бејнәлхалг мүбадиләнин мөһдудлашдырылмыш ролу дунја базарларына сәрбәст чыхыш кими бөјүк бир арзуну өзүндә сахламышды. Нә кизләдәк, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, елми-техники тәрәгги илә гаршылыгы мүбадилә саһәси даһа да даралырды. Мәркәзин әјаләтләри, јә'ни сабиг ССРИ республикалары тәбии милли еһтијатлардан јарымфабрикатларын истеһсалында, мәркәз үчүн еколожи бахымдан зијанлы истеһсал саһәләриндә ихтисаслашырды. Буна мисал олараг Сумгајыт шәһәринин долашыг истеһсалыны кәстәрмәк олар. Мәркәзин кечмиш республикаларында империја амбисијалары буна кәтириб чыхармышды ки, әјаләтләр узун он илләр әрзиндә харичи базарда кениш чешиддән јалныз минимум мигдарда мал, хидмәт вә техники јениликләри тәклиф едә биләрдиләр.

Мүстәгиллик е'лан едилмәсилә Азәрбајчан Республикасы бејнәлхалг аләмдә сәрбәст харичи игтисади субъектә чевилмишдир. Харичи дөвләтләрарасы мүнәсибәтләр өлкәнин инкишафында ән мүһүм игтисади блоклардан бири олмушдур. Јени шәраитдә Азәрбајчан чидди чәтинликләрдә гаршылашмышдыр. Мә'лумдур ки, әввәлләр иттифагын әјрылмаз бир һиссәси олан, мәркәзләшдирилмиш планлашдырманын принцип вә тәләбләринә мұвафиг сурәтдә ишләјән республикада сәнәјә әзәлдән елә тәшкил едилмишди ки, сәнәјә мөһсулунун 75-80 фанзи республикадан иттифага кәндәрилмәли иди. Игтисади әлагәләрин гырылмасы илә әслиндә Азәрбајчан сатыш базарындан мөһрум олду. Мә'лумдур ки, мүрәккәб структур, керидә галмыш техноложи база, мөһсулун ашағы кејфијјети бә-

жүк базара чыхмага имкан вермир. Республика олдугча мүрәккәб бир вәзифәни — јени, өјрәнилмәмиш, намә'лум иғтисади структура дахил олмағ вәзифәсини һәлл етмәли олмушдур.

Азәрбајҗанда башланмыш көклү иғтисади ислаһатлар просеси республиканын харичи иғтисади әләгәләрини дә бүтүнлүклә әһатә етмишдир. Өлкәдә старт көтүрмүш базар мүнәсибәтләринин тәшкили просеси назирлик, комитә, ширкәт, бирлик, ассосиасија вә фирмалара манеәсиз оларағ харичи иғтисади фәалијјәтлә мөшғул олмага имкан верирди. Бу мәсәләдә биркә мүәссисәләрин, харичи дөвләтләр вә бејнәлхалғ тәшкилатларын әмлакынын һүғути статусуну мүәјјәнләшдирмиш бир сыра дөвләт ганунларынын, норматив актларын вә сәнәдләрин, хүсусилә дә «Азәрбајҗан Республикасында мүлқијјәт һағгында» ганунун гәбул едилмәси бөјүк рол ојнамышдыр. Һәмин гануна әсәсән республикада бөјүк дөвләт тә'минатлары нәзәрдә тутулмуш, харичи вәтәндашларын һүғу вә марағларынын горунмасына зәмин јарадылмышдыр. Харичи фәалијјәтдә биләваситә аидијјаты олан дикәр ганунлар вә сәнәдләр топлусу да гәбул едилмишдир ки, булардан валјута әмәлијјатларынын тәнзимләнмәси мәсәләләри, веркитутма, көмрүк фәалијјәти һағгында, ихрач вә идхалын гејри-тариф тәнзимләнмәси һағгында, елми-техники әмәкдашлығ һағгында вә с. ганунлары көстәрмәк олар. Бу мүһүм просесин һүғути тә'минаты Азәрбајҗанын имканлары дахилдә әләгәләринин кенишләнмәсинә вә харичи иғтисади мүнәсибәтләрин дәринләшмәсинә сәбәб олмушдур. Харичи иғтисади әләгәләрә башлыча амил — мүстәғиллик әлдә едилмиш илләрдә харичи тичарәт әмәлијјатлары база

сында бахылмасы бөјүк марағ доғурур. 1993-чү ил үчүн ихрач вә идхалын тичарәт дөвријјәсинин структуруну тәһлил едәркән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, ихрачын дөјөринин идхалын дөјәриндән үстүнлүк тәшкил етмәси һәлә мүсбәт көстәричидән хәбәр вермир. Милли ихрач бүтүнлүклә хаммал, идхал исә халғ истеһлакы үчүн әмтәә вә әрзагла тәмсил олунмушдур. Бундан башға, истеһсал-техники тә'јинатлы мәһсулларын идхал структурунда демәк олар ки, харичи технолокијаларын вә милли ихрачын структуруну тәзәләмәк үчүн зәрури олан ән јени технолоки истеһсалларын идхалы јох дәрәчәсиндә иди.

Милли иғтисадијјатын инкишафынын бүтүн бу вә дикәр объектив, субъектив сәбәбләри базар мүнәсибәтләринин јаранмасынын илкин мәрһәләсиндә консентуал харичи иғтисади сијасәт әсасында јерли истеһсалын јениләшмәси механизминин ишләниб һазырланмасына тәләб едирди.

1995-чи илдән башланмыш иғтисади ислаһатлар республиканын харичи өлкәләрлә иғтисади әләгәләринин чанланмасы вә инкишафы проблеминин тәдричән һәллинә көтириб чыхарырды.

Азәрбајҗан Республикасы бөјүк иғтисади вә елми-техники потенциала малик олса да, дахили базары мөһлуд иди. Бу һал онун дүңја базарында иғтисади фәалијјәтинин нәтичәләрини һәјата кечирмәји зәрури едир. Буна көрә республика идхал-ихрач әмәлијјатларыны дүңја мөканында Мүстәғил Дөвләтләр Бирлији, Авропа Иттифағы өлкәләри, Иғтисади Јардым вә Инкишаф Тәшкилаты, Асија-Сакит Океан Иғтисади Әмәкдашлығ Тәшкилаты, Нефт Ихрач Едән Өлкәләр Тәшкилаты, Авропа Сәрбәст Тичарәт Ассосиасијасы вә с. илә һәјата кечирир. Азәрбајҗан

Республикасы 1995-чи илдә дүнјанын 70 өлкәси илә харичи итгисади әлагәләр сахладығы һалда, 1999-чу илдә бу рәгәм 127-јә чатмышдыр.

1999-чу илдә 1993-чү иллә мугајисәдә Азәрбајчанын харичи тичарәт дөвријјәси 12,5 дәфә артмыш вә бу заман онун 73 фаизи узаг харичи өлкәләрин пайына дүшүр. Лакин ихрач-идхал һәчминин динамик артымы шәраитиндә ихрачын артым сүр'әти вә һәчми идхалдан хејли кери галырды. Белә ки, 1992-чи илдә 1993-чү иллә мугајисәдә ихрач һәчми 10,4 дәфә, идхал исә 15,1 дәфә артмышдыр. Идхал вә ихрачын артым сүр'әтинин гејри-таразлығы нәтичәсиндә өлкәнин тичарәт балансындакы кәсир артмышдыр. Әкәр 1995-чи илдә салдо 76,9 милјон доллар тәшкил едирдисә, 1999-чу илдә 109,4 милјон доллара бәрабәр олмуш, јә'ни 1,4 дәфә артмышдыр.

Идхал һәчминә кәрә республиканын әсас тәрәфдашлары бунлардыр: ИЈИТ, МДБ вә АИ. 1998-чи илдә МДБ өлкәләринин пайына идхалын 23,2 фаизи, АИ — 20,0 фаиз, ОПЕК — 6,0 фаиз, АСИӨ — 6,2 фаиз, НИӨТ — 39,7 фаиз, Мәркәзи вә Шәрги Европа — 2,1 фаиз дүшүбдүр. Балтик вә АСТА өлкәләринин пайы чох чүзи иди. Статистик мә'луматлардан көрүндүјү кими, өлкәнин харичи тичарәт дөвријјәсиндә ИЈИТ, МДБ вә АИ апарычы бөлкә олараг галыр ки, бу да ганунаујгун бир просессдир. Малларын ихрачы илә баглы вәзијјәт дә беләдир. ИЈИТ, МДБ вә АИ өлкәләринин пайына республиканын ихрач етдији малларын 86,1 фаизи дүшүр.

1997-чи иллә мугајисәдә 1998-чи илдә Европа, Асија өлкәләринин ихрач һәчми азалмыш, Африка, Америка, Австралија вә Оксанија өлкәләри үзрә артмышдыр. Мүва-

фиг сурәтдә һәмин дөврдә Европа, Асија, Африка, Австралија вә Оксанија өлкәләриндән малларын идхалы чохалмыш, Америкаја кәлдикдә исә идхал чүзи дәрәчәдә азалмышдыр. Буну ашағыдакы чәдвәлдән ајдын көрмәк олар.

	Ихрач		Идхал		Салдо	
	1997	1998	1997	1998	1997	1998
Авропа	330730,2	278349,9	498054,4	674980,0	-167324,2	-396630,1
Асија	436829,7	296832,3	453186,7	468138,9	-16357,0	-171306,7
Африка	271,1	1538,5	1126,2	1866,6	-855,2	-328,1
Америка	5165,8	15132,1	86362,2	86069,4	81196,5	-70937,3
Австралија, Оксанија	0,8	141,3	145,8	473,3	-145,1	-332,0

Азәрбајчан Республикасынын 1997-1998-чи илләрдә харичи тичарәт дөвријјәси
(мин АБШ доллары илә)

Мал дөвријјәси һәчми хејли кенишләнмиш, Русија, Түркијә, Украина, Бөјүк Британија, БӘӘ, Иран, Алманија, Газакыстан, Түркмәнистан, АБШ, Нидерланд, Исвеч, Польша, Белчика, Беларус, Јүрчүстан, Молдова вә с. илә харичи тичарәт әлагәләри саһәсиндә бөјүк ирәлиләјишләр баш вермишир. Сон 7 ил әзиндә МДБ өлкәләри, БӘӘ, Түркијә, Иран, Алманија, Бөјүк Британија вә АБШ-ы Азәрбајчанын әсас тәрәфдашлары сајмаг олар. Үмуми харичи тичарәт дөвријјәсинин бөјүк бир һиссәси бу өлкәләрин пайына дүшүр.

Харичи тичарәт дөвријјәсинин структурлары — харичи өлкәләрлә идхал вә ихрачын тәһлили нәтичәсиндә ајдын

олур ки, 1998-чи илдә Азәрбајчан МДБ вә узаг харичи өлкәләрдән әсасән һејвандарлыг вә битки мәншәли мәнсуллар, јејинти, минерал вә кимјәви маллар, пластмас, резин мә'мулаты, тахта-шалбан, кағыз, тохучулуг мә'мулаты, ајаттабы, семент, кипс, сахсы, шүшә мә'мулатлары, машин, механизмләр, электротехника вә мәишәт чиһазлары. мүхтәлиф нөв нәглијјат вәситәләри, чиһазлар вә диқәр сәнәјә маллары идхал етмишдир.

Республика нефт вә нефт мәнсуллары, тохучулуг мә'мулаты, электротехника, машингајырма вә кимја сәнәјеси мәнсуллары, кәнд тәсәррүфаты маллары вә с. ихрач едир.

Һесабламалар кәстәрмишдир ки, 1999-чу илдә республиканын харичи тичарәт дөвријјәси 1993-чү илдә 153,3 милјон олдугу һалда, 1998-чи илдә 2,9 милјард доллара чатса да, өтән ил 1,9 милјард АБШ доллара һәчминдә олмушдур.

Республиканын харичи тичарәт дөвријјәсиндә артыг ју-харыда дејилдији кими, МДБ өлкәләри бөјүк хүсуси чәкијә малиқдир, о чүмләдән биринчи јердә Русија Федерасијасы кедир.

Азәрбајчанын Русија илә тичарәт дөвријјәси 1999-чу илдә 1993-чү иллә мүгајисәдә 5,4 дөфә артмышдыр. Тәһлил үмуми мал дөвријјәсиндә идхалын хүсуси чәкисинин артдығыны, ихрачын исә азалмасыны кәстәрир. Нәтичәдә, 1999-чу илдә Русија Федерасијасындан малларын идхалы 1993-чү иллә мүгајисәдә 21,7 дөфә артмышдыр.

Бүтөвлүкдә Азәрбајчан Республикасынын Русија илә тичарәт мүнәсибәтләринин тәһлили кәстәрмишдир ки, республиканын игтисадијјаты металлуркија мәнсулларынын, мешә материалларынын, машин вә аваданлығын,

һәмчинин Русијадан бә'зи нөв әрзаг мәнсулларынын кәндәрилмәсиндән асылы олмушдур.

Русијанын исә Азәрбајчанда игтисади марағлары бу һалда илк нөвбәдә минерал мәнсуллар групу (ихрач һәчминин 33,5 фаизи), башлычасы исә енержи дашыјычылары — бензин, ағ нефт, дизел јаначағы, сүрткү јағлары вә материаллары, нефт коксу вә битум илә мүәјјәнләширди. Сон үч илдә бу мәнсулларын ихрач һәчми 27 дөфә артыб.

Республикада машингајырма комплексинин аваданлығы илә бағлы мүһүм мәнсул группларынын ихрачынын хејли дәрәчәдә азалмасы кими мәнфи мејл нәзәрә чарпыр. Онун Русијаја ихрач структурунда хүсуси чәкиси 1994-чү илдәки 42,2 фаиздән 1998-чи илдә 1,1 фаизәдәк енибдир.

Гејд едәк ки, Русија илә харичи тичарәт әлағәләринин һәчминин артмасына бахмајараг идхал-ихрачын мөвчуд өмтәи структуру һәлә дә биртәрәфли сәчијјә дашыјыр. Ихрачда әсас пај хаммал мәнсуллары илә әмәлијјатлар үзәринә дүшүр вә о, тәдричән јүксәк техники елмтутумлу сәһәләрин мәнсулларыны сыхышдырыб арадан чыхарыр. Һалбуки республика машингајырма комплекси бөјүк елмитехники, истеһсал вә кадр потенциалына малиқдир вә о, узун он илләр боју Азәрбајчан Республикасынын игтисади артымыны мүәјјәнләширән сәнәјенин апарычы база сәһәләриндән бири олмушдур. Русијанын Азәрбајчанла тичарәт мүнәсибәтләринин әсас идхал әмәлијјатлары әрзаг малларынын кәндәришинә истигамәтләнмиш вә дәстләшдиричи мә'мулатларын идхалы хејли дәрәчәдә азалмышдыр. Бу да кечмиш иттифаг республикалары, о чүмләдән Русија илә узун илләрдән бәри јаранмыш кооперасија әлағәләринин гырылмасы шәраитиндә республиканын сәнәјә

истеһсалынын аһәнкдарлығынын позулмасы сәбәбләриндән биридир вә онун ихрач потенсиалына бөјүк тә'сир кәстәрмишдир.

Азәрбајчан Республикасынын узаг харичи дәвләтләр вә МДБ өлкәләри илә харичи тичарәт фәалијјетинин тәкмилләширилмәсинин әсас јолларыны бизчә ашағьдакы тәрздә мүәјјәнләширмәк оларды: јерли ихрач мәһсулларынын истеһсалыны артырмагла вә дүңја базарында сәрт рәгабәт нәзәрә алынмагла бүтүн истеһсалын кејфијјетинин техники-игтисади сәвијјәсинин јүксәдилмәси, дәвләтин валјута әһтијатларынын чохалдылмасы, республиканын ајры-ајры бөлкәләринин инкишафынын сүр'әтләндирилмәси вә харичи инвестисиялардан истифадә етмәклә јерли мүәссисәләрин техники тәһнизатынын јүксәлмәси. Вә нәһајәт, идхал өлкәдә малларын истеһсалы вә истеһлакынын таразлашдырылмыш вәзијјетинин тә'мининә, сәнајә мүәссисәләринин истеһсал күчүнүн јүксәдилмәсинә, модернләшмә вә јенидәнгурма ишләринин кејфијјетинин артырылмасына, истеһлак базарында мал чешидләринин кенишләнмәсинә, тәбии әһтијатлара гәнаәтә вә әтраф мүнһитин мұһафизәсинә сәбәб олмалы иди.

Бүтүн бунлар Азәрбајчанын көмрүк тәшкилатлары гаршысында јени мүрәккәб вәзифәләр гојмуш вә гојмагдадыр.

Бүтөвлүкдә көмрүк органларынын мұһафизә фәалијјәти анлајышы вә мәзмунуна дахил олан һүгути мәсәләләри һәлл етмәк имканларыны вә мүстәгил олдуларыны бир сыра һөкүмәт сәрәнчамлары да нүмајиш етдирир. Һәтта онлардан бә'зиләринин әсасында мүәјјән фикирләр дә сөјләмәк олар. Бу күн көмрүк органлары даһа сәрбәст вә мүстәгилдир.

Ајдындыр ки, өлкәмизин көмрүк органларынын һүгути мұһафизә фәалијјәти дәвләт фәалијјетинин бир нөвүдүр. Онлар көмрүк мұнасибәтләри саһәсиндә өзләриндә дәвләтин дахили вә харичи функцијаларыны дашыјырлар.

Назирләр Кабинетинин 16 декабр 1996-чы ил тарихли сәрәнчамында дејилир ки, республиканын көмрүк системини тәкмилләширмәк, Азәрбајчана гачагмалчылыг јолу илә дахил олан малларын үзәриндә көмрүк нәзарәтини артырмаг, ихрач-идхал әмәлијјатлары просесиндә көмрүк шәртләринин позулмасы гаршысыны алмаг, сәрһәддән кечән маллара там һәчмдә аидијјаты верки вә көмрүк рүсуму тариф дәрәчәләринин гојулмасыны тә'мин етмәк вә дәвләт бұдчәсинә мұвафиг вәсаити көчүрмәк мәгсәдилә принципал конкрет тәдбирләр нәзәрдә тутулмушдур.

Бу сәнәдин маһијјәти вә мәзмуну она дәләләт едир ки, көмрүк тәшкилатларынын өз мұнасибәтләринин инзибати-һүгути тәнзиминдә фәал иштирак имканлары вар.

Гејд едәк ки, харичи игтисади фәалијјәтдә иштирак етмәклә өлкәмизин көмрүк органлары мал вә хидмәтләрин һәрәкәтинин даһа мұнасиб һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәк вәзифәсини гојмушдур; бунуна да дәвләт идарәт-мәсинин тәшкили функцијасыны — һүгути нормалара риәјәт, онлардан истифадә вә онларын тәтбигинә нәзарәт функцијасы јеринә јетирилир.

Лакин бунуна јанашы — вә бурада гәрибә һеч нә јохдур (игтисади тәһлүкәсизлик системи елә буна көрә мөвчуддур) — харичи игтисади фәалијјәт иштиракчыларынын мүәјјән бир гисми мұхтәлиф сәбәбләр үзүндән мөвчуд гајда вә нормалары позур. Мәһз буна көрә көмрүк тәшки-

латларынын үзөринө дикөр һүгүг-мүһафизә органлары илә жанашы мүвафиг вәзифәләр гојулмушдур.

Көмрүк органларынын һүгүг-мүһафизә фәалијјәтинин мәркәзи формасы инзибати-һүгүги, инзибати-процессуал вә чинајәт, әмәлијјат-ахтарыш вә с. илә бағлы бир сыра дикөр фәалијјәт нөвләридир.

Бурада малларын көмрүк тәртибатынын позулмасы, инзибати позунтулар, һабелә ганунверичилијин чинајәт, көмрүк, валјута, верки вә дикөр нөвләринин позулмасы вә онлара риәјәт олунмамасы һаллары нәзәрдә тутулур. һәмчинин мүвафиг норматив төләбләрден јајынма фактлары да көмрүјүн нәзәрәтинин дигтәтиндәдир.

Бунунла әлагәдар мүмкүн зијанлы нәтичәләрин гаршысынын алынмасы үзәриндә дајанмаг чох вачибдир. Әкәр биз, инсанларын ирадәсиндән асылы олмајан — дејәк ки, дашгын, зәлзәлә вә саирәдән данышсаг, бурада һәр шеј ајдындыр, лакин елә һаллар да мүһаһидә едилир ки, бунлары јахшыча көтүр-гој едиб нәзәрә алмаг вачибдир. Мәсәлән, бунунла әлагәдар һөкүмәтин «Азәрбајчан Республикасы әразисиндә бүтүн нөв етил (јејинти) спиртинин истеһсалы, сахланмасы, алкоғоллу ичкиләрин вә түтүн мә'мулатынын истеһсалы, идхалы үчүн лисензија верилмәси, онларын пәрәкәндә сатышы, идхал олунан вә өлкәдә истеһсал едилән һәмин мәһсуллара аксиз маркаларынын төтбиг олунмасы гајдалары һагтында» 22 март 1997-чи ил сәрәнчамы илә әлагәдар гаршыја гојулан вәзифәләри көстәрмәк олар.

Бизчә, елә һәмин илин 25 декабр тарихли «Азәрбајчан Республикасынын көмрүк системинин бүдчәдәнкәнар инкишаф фонду һагтында Әсаснамә фондун вәсаитинин

хәрчләнмәси гајдалары һагтында» гәрарын төчрүбәдә һәјата кечирилмәси заманы дөгиг нәзәрәт гурулмасы да сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Бу мәсәләдә бөјүк мәс'улијјәт информасија функцијасы вә тәшкилатчылыг вәзифәләрини ичра едән адамларын да үзәринә гојулурду. Бурада «Көмрүк брокери һагтында Әсаснамәнин вә Азәрбајчан Республикасында көмрүк брокери фәалијјәтинә хүсуси разылыг (лисензија) верилмәси гајдаларынын тәсдиг едилмәси һагтында» 1 мај 1998-чи ил тарихли гәрары гејд етмәк јеринә дүшәрди. Биз Азәрбајчанда көмрүк ишинин инкишафы илә әлагәдар дөвләт башчысынын мүһүм аддымларыны, ганунверичилик тәшәббүсләрини вә һөкүмәт гәрарларыны нәзәрдән кечирдик. Информасијанын бу һәчми белә бир нәтичә чыхармаға имкан верир ки, өлкәмизин дөвләт иғтисади тәһлүкәсизлијинин тө'мин етмәк мәғсәдини дашыјан бу структур өз фәалијјәтини јахшылашдырмаг вә тәкмилләшдирмәк үчүн јетәринчә дөгиг истигамәтләнмишдир.

Проблемләр, гүсурлар, нәзәрдәнјајынма һаллары олмуш вә вардыр, лакин бүтөвлүкдә республиканын, дөвләт көмрүк структур өз инкишафы үчүн лазымы тәкан алмыш вә сон дөвләрдә сәриштәли шәхси һеј'әтилә даһа да тәкмилләшмишдир.

**АЗЭРБАЙҖАН КӨМРҮҮ ДҮНҖА
ИГТИСАДИҖАТЫНА ӨЛКӘНИН
ИНТЕГРАСИҖАСЫНЫН ӘСАС
ТӘСИР ВАСИТӘЛӘРИНДӘН БИРИДИР**

Көркәмли газак шаири, гәдим түрк дилинин вә тарихинин биличиси Олжас Сүлејменовун дедијинә көрә көмрүк хидмәти дәвләт тә'сисаты кими илк дәфә Шимали Аврасијада түрк империјаларында јарадылыб. Бу, илк нөвбәдә, һәмнин дәврәдә антик дунјанын ики гүтбү — Чин вә Рома арасында, мүнтәзәм тичарәт әлагәләринин јаранмасы илә бағлы иди. О.Сүлејменовун фикринчә, мүасир рус дилиндә ишләнән «таможнија»—(«көмрүк») сөзү гәдим түрк сөзүдүр вә илкин мә'наларындан бири «тамга» («дамга») демәкдир.

Көмрүк азәрбајчанлылар үчүн һеч дә экзотик мәфһум дејил.

Тарихән, Азәрбајчанын Ипәк јолунун үстүндә јерләшмәси бурада мәскунлашан халгларын мәдәнијјәтинә, ичтиман-сијаси просесләрә, игтисадијјата, дәвләт сијасәти јүрүдүлмәсинә вә с. өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди. Лакин инкар едилмәз фактдыр ки, Азәрбајчанда мүстәгил көмрүк сијасәти јеритмәк јалныз Совет Иттифагы дағылдыгдан вә республикамыз мүстәгиллик газандыгдан сонра мүмкүн олмушдур. Һеч шүбһәсиз ки, идхал-ихрач әмәлиј-

јатларына дәвләт нәзарәтинин зәифләмәси тә'чили сурәтдә кечмиш совет көмрүк идарәчилији базасында мүстәгил көмрүк тә'сисатынын јарадылмасы зәурәтинин ортаја атды.

Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси бир сыра чәтишликләрлә үзләшди. Онлардан башлычасы һәмнин дәврәдә республикада һөкм сүрән һәрч-мәрчлик, тез-тез баш верән һакимијјәт дәјишликлији иди. Бүтүн бунлар фактики оларак дәвләт һакимијјәтинин вә идарәчилијинин бүтүн органларынын фәалијјәтини ифлич вәзијјәтинә салмышды.

Белә бир шәраитдә һејдәр Әлијевин Азәрбајчан халгынын тәләби илә 1993-чү илин орталарында јенишән һакимијјәтә гајыдышы өлкәдә һакимијјәт бөһранынын сонә чатмасына, сијаси сабитлик јаратмагла игтисади ислаһатларын һөјата кечирилмәсинә шәраит јаратды. Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг өлкә рәһбәрлији республикада малијјә, кредит, верки вә көмрүк сијасәтинин тәкмилләшдирилмәсинә, онларын әлагәли инкишафына наил олду.

Гејд едилдији кими, дәвләт башчысы һејдәр Әлијевин шәкси тәшәббүсү илә Азәрбајчанла дунјанын 11 ири нефт ширкәти арасында «Әсрин мүгавиләси»нин имзаланмасы мүстәгил республикамыза харичи инвестисијаларын ахынынын күчләнмәсинә кәтириб чыхарды. Беләликлә, республикаја инвестисија тә'јинатлы малларын идхалы артды вә бунула әлагәдар чевик көмрүк-тариф сијасәти һөјата кечирмәк, сағлам рәгабәт шәраити јаратмаг, ихрач потенциалыны күчләндирмәк вә бүдчә кәлирләринин тәшкилини тәкмилләшдирмәк зәурәти ортаја чыхды. Кечмиш СС-РИ-нин норматив базасы илә ишләјән вә фәалијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гура билмәјән Азәрбајчан

Республикасы көмрүк тәшкилатынын жарытмаз фәалијјәти республика Президентини гане едә билмәзди. Одур ки, тә'чили вә тә'хирәсалымз тәдбирләр көрмәк лазым иди. 1995-чи илин январында республика Дөвләт Көмрүк Комитәсинин фәалијјәтини дәвләтимизин башчысынын ке-ниш музакирә объектинә чыхармасы вә онун олдугча өнәм-ли төвсијәләри бүтөвлүкдә республика көмрүк сijasәти-нин әсас принципләрини мөјјәнләшдирди. Президент Һеј-дәр Әлијевин «Биз дүнјада мүстәгил Азәрбајчанын нүфу-зунун галдырылмасына, игтисади инкишафына бөјүк жар-дым едән, харичи игтисади әлагәләрдә лајигли јер тута би-лән бир көмрүк системи јаратмалыјыг» сөзләри көмрүк ишчиләри үчүн фәалијјәт програмы олду.

Индики дөврдә Азәрбајчан Республикасынын көмрүк тәшкилаты нәинки бејнәлхалг әлагәләри хејли кешишлән-дирмиш, һәтта ону кејфијјәтчә јени сәвијјәгә галдырмыш-дыр. Үмумдүнја Көмрүк Тәшкилатына үзв олан Азәрбај-чан Дөвләт Көмрүк Комитәси 1999-чу илин ијунунда Ру-сија Федерасијасындан сонра икинчи МДБ дәвләти кими бу тәшкилатын Малијјә Комитәсинин үзлүјүнә гәбул едилмишдир вә һәмин тәшкилатда тәмсил олуна дүнја өлкәләри арасында 16-чы тәшкилатдыр.

Үмумдүнја Көмрүк Тәшкилаты илә әлагәләрини ке-нишләндирән Азәрбајчан көмрүкчүләри дүнја тәчрүбәси-нә фәал сурәтдә јијәләнирләр. Үмумдүнја Көмрүк Тәшки-латынын Баш катиби чәнаб Мишел Даненин кечмиш ССРИ мөканында илк дөфә Азәрбајчана сәфәри (сентябр 1999-чу ил), онун дәвләт башчысы Һејдәр Әлијевлә даны-шыглары өлкәмизлә бу тәшкилат арасында икитәрәфли әлагәләрин јарадылмасында истинад нөгтәси олду. Сәфәр-

дә әсас мөгсәд Азәрбајчанда көмрүк органларынын иши илә таныш олмаг, фикир мубадиләси апармаг вә лазыми төвсијәләр вермәк иди.

Азәрбајчан Республикасынын Президенти гејд етмиш-дир ки, Үмумдүнја Көмрүк Тәшкилаты Баш катибини сә-фәри өлкәмиз үчүн хусуси әһәмијјәт дашыјыр. Чүнки сәк-киз ил өнчә мүстәгиллик әлдә едән Азәрбајчанын көмрүк тәшкилаты да һәлә кәнчдир вә өзүнү инкишаф јолунда-дыр. Одур ки, баш катибин Азәрбајчана сәфәри вә көрү-лән тәдбирләрлә танышлыгы, һабелә, онун мәсләһәтләри, фикирләри, бахышлары өлкәмиздә көмрүк ишинин инки-шафы үчүн олдугча вачибдир.

Президент Һејдәр Әлијев гејд етмишдир ки, чографи вә-зијјәтинә вә кириш-чыкыш јоллары чох олдугуна корә өл-кәмизин көмрүк тәшкилатынын вәзифәләри һәм бөјүкдүр, һәм дә асан дејилдир. Сәмини гәбул үчүн дәвләт башчы-мыза тәшәккүр едән чәнаб Мишел Дане Азәрбајчанда ол-дугу мүддәтдә бүтүн сәвијјәләрдә она костәрилән дигтәт вә гајгыја, јүксәк гонагпәрвәрлијә корә миннәтдарлыгыны билдирди. М.Дане деди ки, Үмумдүнја Көмрүк Тәшкила-тынын 150 үзвү вар. Тәшкилатын баш катиби илк дөфәдир ки, Азәрбајчана, үмумијјәтлә, Гафгаза сәфәр едир. Бунун да сәбәби кәнч мүстәгил дәвләт олан Азәрбајчан Республикасында көмрүк ишинин вәзијјәтини өјрәнмәк-дир.

Мишел Дане демишдир ки, Азәрбајчанын Дөвләт Көм-рүк Тәшкилаты Үмумдүнја Көмрүк Тәшкилаты илә сых әлагә сахлајыр. О, Үмумдүнја Көмрүк Тәшкилатынын чох фәал, өз сөзүнү һәмишә билдирән үзвләриндән биридир. Елә бунун нәтичәсидир ки, Азәрбајчан Дөвләт Көмрүк

Комитәси Үмүмдүңја Көмрүк Тәшкилаты Малијјә Комитәсинин үзвү сечилмишдир. Баш катибин фикринчә, Азәрбајчанын кәнч дәвләт олмасы нәзәрә алынарса, бу, гејри-ади нәтичәдир. Гонаг республикамызын көмрүк ишчиләринин пешәкарлығыны, кәләчәјә инамыны жүксәк гүјмәтләндирмишдир.

Көрүшдән јадикар олараг вә өз еһтирамынын ифадәси кими Мишел Дане Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијевә Үмүмдүңја Көмрүк Тәшкилатынын хүсуси хатирә медалыны тәгдим етмишдир.

Дәвләтимизин башчысы һәдијјәјә көрә тәшәккүр едәрәк демишдир: «Сиз Азәрбајчан Көмрүк Комитәсинин әлдә етдији нәтичәләрә жүксәк гүјмәт вердиниз. Буна көрә сағ олун. Биз дә Көмрүк Комитәсинин ишини мүсбәт гүјмәтләндиририк, амма бу сөзләри һеч вахт онлара демир, онлардан даһа да јахшы ишләмәји тәләб едирик».

Президент һејдәр Әлијев гејд етмишдир ки, мүасир дөврлә, базар иғтисадијјаты шәраитиндә дүңянын башга өлкәләри илә мүнәсибәтләрин либераллашмасы көмрүк тәшкилатынын гаршысында чох бөјүк вәзифәләр гојур. Башга өлкәләрин бу саһәдә он илләрлә, јүз илләрлә әлдә етдикләри тәчрүбәси вар. Амма Азәрбајчанын көмрүк әмәкдашлары һәм ишләмәли, һәм дә дүңја тәчрүбәсини јахшы мәнимсәмәлидирләр. Ән әсасы исә бүдчәјә өз борчларыны вермәлидиләр, чүнки дәвләт бүдчәсинин формалашмасында көмрүк рүсумлары мүһүм јер тутур.

Азәрбајчан рәһбәри билдирмишдир ки, өлкәмиз базар иғтисадијјатына кечид дөврүндә олдуғуна көрә мүхтәлиф саһәләрдән әлдә едилән кәлирләр истәнилән сөвијјәдә дел. Ејни заманда кечмиш Совет Иттифагына дахил олан,

јени иғтисади системләр гуран индики мүстәгил дәвләтләрдә јени иш адамлары, фирмалар јараныр вә онларын арасында веркиләри, көмрүк рүсумларыны кизләтмәк һаллары башга өлкәләрә нисбәтән бәлкә дә даһа чохдур. Президентин фикринчә, Азәрбајчанын көмрүк ишчиләри бу саһәдә гаршыда дуран вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәлидирләр.

Президент һејдәр Әлијев гаҗағмалчылығын, наркотик маддәләрин ганунсуз дөвријјәсинин гаршысынын алынмасыны да мүһүм амил кими вургулајараг билдирди ки, бу саһәдә сәрһәд гошунлары илә јанашы, Көмрүк Комитәсинин дә үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Күман едирәм ки, сиз бураја сәфәриниз заманы өз мәсләһәтләринизлә, тәчрүбәнизлә бизим көмрүк тәшкилатында бу саһәјә көмәк етмиш олачагыныз.

Азәрбајчан Дәвләт Көмрүк Комитәсинин Үмүмдүңја Көмрүк Тәшкилатында иштиракынын мүсбәт гүјмәтләндирилмәсиндән, онун Малијјә Комитәсинин үзвү сечилмәсиндән мөмнун галдығыны сөјләјән Президент һејдәр Әлијев бунун республикамыз үчүн чох әһәмијјәтли олдуғуну вургулады. Ејни заманда әмин олдуғуну билдирди ки, Дәвләт Көмрүк Комитәси бу истиғамәтдә фәалијјәтини бундан сонра да давам етдирәчәк вә дүңја тәчрүбәсиндән бәһрәләнәрәк өз ишини даһа да тәкмилләшидрәчәк, Үмүмдүңја Көмрүк Тәшкилаты илә әлағәләрини кенишләндирәчәкдир. Бәлкә дә кәләчәкдә һәмин тәшкилатдан бир мөртәбә дә јухары галҗаҗадыр.

Һазырда дүңјада чох ағыр просесләр кетдијини вургулајан дәвләтимизин башчысы хатырлатды ки, бејнәлхалқ терроризмлә, наркотик васитәләрин ганунсуз дөвријјәси

илә мұбаризә бүтүн өлкәләр үчүн әһәмијјәтли мәсәләдир. Президент һәјдәр Әлијев Үмүмдүнја Көмрүк Тәшкилатынын да бу актуал мәсәләләрин һәлли јолунда чоһ бөјүк хидмәтләр көстәрәчәјинә әмин олдуғуну сөјләди вә чәнаб Мишел Данејә вә онун башчылығ етдији тәшкилата угурлар арзулады.

Она көстәрилән дигтәтә вә е'тимада көрә бир даһа тәшәккүрүнү билдирән Үмүмдүнја Көмрүк Тәшкилатынын Баш катиби дөвләтимизин башчысыны әмин етди ки, Бақыда сәфәр заманы апардығы данышығларда сөјләнилән фикирләр Азәрбајчан Президентинин дедикләри илә үстүстә дүшүр. О, арзу етди ки, бир вахт кәлсин ки, Азәрбајчан Дөвләт Көмрүк Комитәсинин 100 иллији гејд олунсун.

Президент һәјдәр Әлијев буну чоһ көзәл арзу кими гижмәтләндирәрәк деди: мән буну белә баша дүшүрәм ки, мүстәғил Азәрбајчан дөвләтинин 100 иллији гејд едилсин. Онун ичәрсиндә, шүбһәсиз ки, көмрүк тәшкилаты да олачағдыр.

Иран Ислам Республикасынын иғтисадијјат вә малијјә назиринин мұавини, көмрүк идарәсинин президенти Мәһди Карбасианын, Түркия Чүмһуријјәтинин көмрүк мүстәшары Рамазан Улудағын республикамыза ишкүзар сәфәрләри јахын гоншуларымызла өлкәмиз арасында әлагәләрин инкишафында хүсуси рол ојнамышдыр.

Өлкәләримизин ән'әнәви достлуғу, гардашлығы вә тарихи көкләримиз, мәмләкәтләримизин менталитетинин бир-биринә јахын олмасы, һеч шүбһәсиз ки, Түркия Чүмһуријјәтинин көмрүк ишләри илә јахынлығынын вачиблиндән сорағ верир. Өтән илин декабрында Азәрбајчан Президенти чәнаб һәјдәр Әлијевин гәбулуида оларкән

Түркия Баш Баканлығынын көмрүк мүстәшары Рамазан Улудағ республикамызын көмрүк тәшкилатынын ишиндән разы галдығыны вургуламыш вә билдирмишдир ки, «көмрүкдә чалышан һәмкарларым сон дәрәчәдә бачарығлыдырлар. Һәтта бу тәшкилатымызын бөлкәмиздәки бүтүн көмрүк идарәләриндән сәвијјәли олдуғуну дејә биләрәм. Бизим тәшкилатымыз 75-76 иллик тәчрүбәјә маликдир. Амма Азәрбајчанын тәчрүбәси 7 ил әрзиндә бизи өтүб кечмишдир».

Түркия Баш Баканлығынын көмрүк мүстәшары Рамазан Улудағ, һәмчинин билдирмишдир ки, дүнја тичарәти артығ интернет васитәсилә тичарәтә кечир, инфисарлашмаја кечир. Она көрә дә башга өлкәләрин көмрүк ишчләри илә фикир мұбадиләси апармағ зәруридир.

Азәрбајчанын көмрүк тәшкилаты МДБ-јә үзв дөвләтләрин Көмрүк Хидмәти Рәһбәрләри Шурасынын үзвүдүр вә 1996-чы илдән Бејнәлхалғ Јол Дашымалары Конвенсиясына гошулмағла транзит јүкләрин бејнәлхалғ тәчрүбәдә гәбул едилмиш принципләринә әмәл едир.

1998-чи илин сентјабрында Мүстәғил Дөвләтләр Бирији өлкәләринин Көмрүк Хидмәтләри Рәһбәрләри Шурасынын 20-чи ичласынын Бақыда кечирилмәси Азәрбајчанын көмрүк тәшкилатынын бөјүк хидмәтләри олдуғуну әјани сүбулдур. Һәмин ичласда Азәрбајчан, Русија, Украјна, Гырғызыстан, Күрчүстан, Молдова, Беларус, Тачикистан, Өзбәкистан вә МДБ дөвләтләринин Дәмирјол Нәғлијјаты Шурасы Директорлуғунун, МДБ Иғтисадијјат Иғтифагынын Дөвләтләрарасы Иғтисадијјаты Комитәсинин нүмәјәндәләри иштирак етмишләр.

Көмрүк Хидмәтләри Рәһбәрләри Шурасынын эксперт-ләринин ичласында информасија мүбадиләси вә харичи игтисади фәалијјәти иштиракчыларынын малијјә тәсәррү-фат ишләринин јохланылмасынын принципләри һаггында, МДБ-јә үзв олан дәвләтләрин әразиләриндән кечирилән аксиз веркисинә чәлб едилмиш маллара нәзарәтин тә'мин едилмәси һаггында вә актуаллыг кәсб едән бир сыра мүх-тәлиф мәсәләләр мүзакирә едилмишдир. Бундан башга МДБ иштиракчы дәвләтләрин әразиләриндән кечирилән һәрби јүкләрин рәсмиләшдирилмәсинин нүмунәви гәјдала-рыны һазырламаг үчүн ишчи групу јарадылмышдыр.

Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијев Мүстәгил Дөв-ләтләр Бирлији өлкәләринин Көмрүк Хидмәтләри Рәһ-бәрләри Шурасынын 20-чи ичласынын иштиракчыларыны гәбул едәркән гәјд етмишдир ки, көмрүк һәр бир дәвләтин мүһүм саһәси олса да, бирлик дәвләтләри үчүн бу, јени са-һәдир. Она көрә дә бу саһәдә бә'зи чәтинликләр јараныр. Өлкә Президенти республикамызын көмрүк органларына өлкәмизә вердији хејрдән данышараг онун фәалијјәтинә јүксәк гижмәт вермиш вә МДБ өлкәләринин Көмрүк Хид-мәтләри Рәһбәрләри Шурасына кәләчәк мөгсәдјәнлү фә-алијјәтиндә угурлар арзуламышдыр.

Русија Дөвләт Көмрүк Комитәси сәдринин мүавини Владимир Мешерјаков КХРШ-нин фәалијјәти, Бақыда көрүлмүш иш һаггында дәвләт башчымыза мә'лумат вер-миш вә билдирмишдир ки, бу тәшкилат беш илдир мөв-чуддур вә онун әсас вәзифәси МДБ өлкәләри арасында јүкләрин һәрәкәти јолундакы сөдтәларин арадан галдырыл-масы үчүн, көмрүкдә һүгү позунтуларынын гаршысынын алынмасы вә дәвләтләрин бүдчәләринә мөдахилин арты-

рылмасы үчүн көмрүк гәнуверичилијини ејниләшдирмәјә даир тәклифләр һазырламагдан ибарәтдир. МДБ өлкәләри көмрүк хидмәтләринин рәһбәрләри Бақы ичласында сәк-киз мәсәләни мүзакирә етмишләр, транзит гәјдәси һаггында сәзиши һөкүмәт башчыларына имзаламага вермәк һаг-гында гәрар гәбул олуномуш, ваһид тишли технологијалара даир сәнәд бәјәнилмишдир. Бу сәнәд малларын сәрбәст һәрәкәтинә көмәк едәчәк, МДБ өлкәләри вәтәндашлары-нын сәрһәд- кечид мәнтәгәләриндән кечмәсинин хејли са-дәләшдирәчәкдир.

МДБ мөканына дахил олан өлкәләрин әкәсәријјәти илә көмрүк иши, гәчагмалчылыг вә көмрүк гәјдаларынын по-зулмасына гаршы мүбаризә саһәсиндә әмәкдашлыг һаггында сәзиш имзаланмышдыр. Бөјүк Британија вә Шимали Ирландија Бирләшмиш Краулыгы, Иран Ислам Республи-касы, Ливан Республикасы вә Түркијә Чүмһуријјәти илә көмрүк иши саһәсиндә әмәкдашлыга даир сәзиш имзалан-мыш, Литва, Латвија вә Естонија республикалары илә бу чүр сәзишләр имзаланмаг үзрәдир. Үмумијјәтлә, 1995-чи илдән индијадәк Азәрбајчан Дөвләт Көмрүк Комитәси тәр-рәфиндән дунјанын 13 өлкәси илә көмрүк хидмәти саһәсиндә гаршылыгы әмәкдашлыга даир сәзиш вә мүга-виләләр бағланмышдыр.

Азәрбајчанын Көмрүк Тәшкилаты Үмумдунја Көмрүк Тәшкилатынын сессияларында, ајры-ајры комитгәләринин ичласларында иштирак едәрәк габагчы өлкәләрин көм-рүк хидмәтләри илә фикир мүбадиләси, норматив-һүгүти актларын бејнәлхалг нормалара ујғунашдырылмасы, беј-нәлхалг тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә тәтбиғи үчүн мүвафиг ишләр апарыр. Европа Бирлијинин ТАСИС вә ТРАСЕКА

програмылары чәрчивәсиндә көмрүк системинин инкишафы вә модернләшдирилмәси сәһәсиндә мүәјјән ишләр көрүр вә мүхтәлиф мәгсәдли ләјинһәләр һазырлајыб төгдим едир. Азәрбајчанын Үмумдүңја Тичарәт Тәшкилатына дахил олмасы үчүн идхал-ихрач әмәлијјатлары үзрә тариф вә гејри-тариф тәнзимләnmәси тәдбирләрини бејнәлхалг нормаја ујгун гурмаға чалышыр, бејнәлхалг тәшкилатларын експертләрини гәбул едир вә онларла әмәкдашлыға үстүнлүк верир.

Харичи тичарәтин либераллашдырылмасы, идхал-ихрач әмәлијјатларына там сәрбәстлик верилмәси Азәрбајчан итгисадијјатында мусбәт дәјишикликләрин әсасыны гојмуш вә харичи тичарәтин дәвләт тәнзимләnmәсинин мүһүм васитәси олан көмрүк тарифләринин формалашмасы вә тәтбигиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Нәтичәдә, дүңянын 84 дәвләти илә тичарәт вә итгисади әмәкдашлыг гурмаг, идхалын әмтгә структуруну сәмәрәләшдирмәк үчүн тариф тәнзимләmә тәдбири кими харичи тичарәтдә бир чох дәвләтләрлә мал вә хидмәтләр, азад тичарәт, итгисади интеграсија сазишләри бағланмышдыр. Бу сазишләрин 20-дән чохунда Америка, Европа, Јахын вә Узаг Шәрг өлкәләри илә идхал-ихрач әмәлијјатларында икитәрәфли гәјдада күзәштли верки режимләри нәзәрдә тутулмушдур. Һал-һазырда Украјна, Күрчүстан вә Газахыстанла бағланмыш азад тичарәт сазишинә ујгун олараг бу өлкәләрдән Азәрбајчана, Азәрбајчандан исә бу өлкәләрә идхал олунан маллар идхал рүсумларына чәлб едилмир.

Васитәли веркиләрин дүңја тәчрүбәсиндә гәбул едилмиш принципинә — «сон тә'јинат» принципинә кечилмәси истигамәтиндә иш апарылыр. МДБ мөканына дахил

олан өлкәләрлә икитәрәфли гәјдада васитәли веркиләрин тәтбигинә даир сазишләр имзаланыр.

Бу күн Украјнадан идхал олунан маллара әләвә дөјөр веркиси, Өзбәкистан, Газахыстан вә Күрчүстандан идхал олунан маллара исә васитәли веркиләр тәтбиг олунаур. Бу исә идхалчылара бәрәбәр рәгәбәт шәраити јаратмагла Азәрбајчанда тариф тәнзимләnmәси вә верки сүјасәтинин дүңја тәчрүбәсинә јахынлашмасына көмәк етмиш олур.

Өлкә президенти тәрәфиндән ардычыл сүлһ сүјасәтинин һөјата кечирилмәси Азәрбајчан үчүн бејнәлхалг тәшкилатларда — БМТ, Үмумдүңја Көмрүк Тәшкилаты, Итгисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты, Гара Дәниз Итгисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты, Ислам Тичарәт Инкишаф Мәркәзи вә с. бејнәлхалг тәшкилатларда ләјигли јер тутмаға, бејнәлхалг малијјә тә'сисатлары илә әмәкдашлыг етмәјә имкан јаратмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчана сәрмајә гојулушу 1994-чү илин сентјабрында Бақыда «Әсрин мүгавиләси» имзаландыгдан сонра күчләnmишдир. О, тәкчә Азәрбајчан үчүн јох, бүтүн дүңја үчүн хүсуси әһәмийјәт кәсб едир. Бу сөнәд һөјдәр Әлијевин јарадычысы олдуғу јени нефт сүјасәтинин әсасыны гојду. Беш ил әрзиндә 14 өлкәнин нефт ширкәтләринин иштиракы илә 19 мүгавилә имзалаңды. Өлкәнин дәвләт бүдчәсинә дахил олан бонуслар малијјә сабитлијинин сахланмасында хүсуси рол ојнајыр. «Әсрин мүгавиләси»нин 5 иллюјинә һәср олунамуш ичласда чыхыш едәркән Азәрбајчан Дәвләт Нефт Ширкәтинин биринчи витсе-президенти Илһам Әлијев демншдир ки, Азәрбајчанын бүдчәсинә 700 милјон доллара јахын вәсант дахил олмушдур. 1999-чү илин сонунадәк бу мәбләғ 815 милјон

доллары кечмәлидир. И.Әлијевин сөзләринә көрә, веркиләр, киражә һагты вә дикәр өдәнишләр шәклиндә Азәрбајчанын социал фондларына әләвә олараг 154 милјон доллар дахил олмушдур.

«Әсрин мугавиләси»нин мүвәффәгиләшкән јеринә јетирilmәси бир чох сијаси вә социал-игтисади проблемләрдин һәллинә илкин шәраит јарадыр, һуғуги системи мөһкәмләндирир, дәвләт тә'сисатларынын сабит фәалијјәт көстәрмәсини тә'мин едир.

Ири нефт ширкәтләри илә имзаланан мугавиләләр көстәрир ки, Азәрбајчан кениш саһибкарлыг фәалијјәти үчүн ачыгдыр. Демократик сечкиләр нәтичәсиндә формалашан парламент, јени Конститусија вә хүсуи мүлккәһәттин инкишафына стимул јарадан ганунлар пакети, о чүмләдән «Көмрүк тарифи һагтында» ганун вә нәһајәт, суверен дәвләтин президенти харичи капиталын мудафиәсинин, сәрмајә рискнинин минимума ендирилмәсинин, кениш мал мүбадиләси үчүн шәраит јарадылмасынын башлыча дајағыдыр.

Һөкүмәтин гијмәтләрин, харичи тичарәтин вә валјута дәвријјәсинин либераллашдырылмасына јөнәдилән тәдбирләринин конструктив характер дашыдыгыны гејд етмәк ләзимдыр. Республикада бир сыра объектләрин харичи тәрәфдашларын идарәчилијинә верилмәсинин мүмкүнлүјү, һәбелә Сумгајытда биркә саһибкарлыг зонасы јарадылмасы ләјһәси һагтында гәрарлар гәбул едилмишдир. Тәчрүбәдә бүтүн бунлар бир мәгсәдә хидмәт едир — өлкәдә реал базар мүһити формалашмыш, саһибкарлар «гәнаәт игтисадијјатынын» јенидән дирчәлмәси барәдә иллу-

зијалардан бирјоллуг јаха гуртармыш вә базар игтисадијјатына ујғунлашмышлар.

Бу мисаллар көстәрир ки, әмәкдашлыгын норматив-һуғуги базасына јаратмаг, интеграсијанын сәмәрәли фәалијјәт механизмини тә'мин етмәк, өлкәнин игтисадијјатына харичи капитал гојулушуну чәлб етмәк нә гәдәр вачибдир.

Интеграсија мөвзусу кәләчәкдә даһа чох актуаллыг кәсб едәчәк. Демәли, рекионларын вә дунја өлкәләринин сијаси вә игтисади әлагәләринин мөһкәмләnmәсиндә көмрүк хидмәтинин ролу артачаг. Тичарәт, капитал ахыны, миграсија просесләри, коммуникасија васитәләринин инкишафы, мәдәни мүбадиләләрин интенсивлији кәләчәкдә глобал сијаси чәмијјәтин һудудларыны мүәјјәнләшдирәчәк. Бир чох өлкә һөкүмәтләри рәһбәрләри индидән е'тираф едирләр ки, дәјишән шәраитә ујғун олараг онларын фәалијјәти, һәбелә социал тәрәгтинин инкишафы наминә онларын сабитлијә чан атмасы, һәмрә'лијин даһа да мөһкәмләnmәсини, көмрүк вә сәрһәд хидмәтләринин иш бирлијинин јарадылмасыны тәләб едир. Бүтүн бунлар бејнәлхалг әмәкдашлыгын фәаллыгы үчүн чохтәрәfli програмларын ишләниб һазырланмасы зәмининдә һәјата кечирилә биләр. Бу чүр әмәкдашлыг доһор өлкәләрин көмәјинә еһтијачы олан, трансформасија просеси кечирән дәвләтләр үчүн хүсуи әһәмијјәтә маликдир. Мәһз онлар интеграсија просесинин үстүнлүкләриндән истифадә едәрәк даһа чох хејир көтүрә биләрләр.

Азәрбајчанын көмрүк хидмәтинин ишчиләри әмәкдашлыгын әсас принципләрини јахшы мәнимсәјибләр. Мә'лумдур ки, бу әмәкдашлыгын керчәкләшмәси харичи инвестисијалар үчүн нормал шәраит јарадыр, Азәрбајчанда

демократик тә'сисатларын, дәвләтчилијин вә асајишин мөһкәмләnmәсинә көмәк едир, инсан һағларынын, мүхтәлиф азадлығларын, о чүмләдән саһибкарлығ азадлығынын горунмасыны тә'мин едир, харичи капиталын горунмасына тә'минат верән гануналарын гәбул едилmәсини сүр'әтләндирир.

Көмрүк тәшкилатынын фәалијјәти Азәрбајчанын дүня игтисадијјатына интеграсијасы илә, һабелә јахын вә узағ өлкәләрлә әлағәләрин кенишләnmәси илә бирбаша бағлыдыр. 1995-чи илин нојабрыны хатырлајағ. Лондонда о заман «Азәрбајчанын инвестисија имканлары» мөвзусунда Биринчи Бејнәлхалғ Конфранс кечирилди. Нүфузлу нүмә-јәндә һеј'әтинә Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев башчылығ едирди. Адам Смит адына Институтун тәшкил етдији конфрансда 20 өлкәдән кәлмиш 200-дән чох бизнесмен, саһибкар вә малијјәчи иштирак едирди. Һәмин форум бу нүфузлу тәшкилатын базар ислаһатлары саһәсиндә 20 илдән чох Гәрби Авропа, Африка, Чәнуби Америка, Асија, һабелә сабиг ССРИ мөканында кечирдији аксијаларын бир нөв давамы олду.

Мәсәлә бурасындадыр ки, Адам Смитин «Марксизм-ленинизмдин үч мәнбә вә үч тәркиб һиссәси»ндән бири олан сијаси игтисады бизим күнләрдә «јабаны МДБ мөканында» сивил базар мүнәсибәтләри гуручулуғунун төмәлини гојур, кечмиш ССРИ-нин халғ тәсәррүфаты комплексинин нүфузлу рәһбәрләриндән сајылан һејдәр Әлијев базар игтисадијјатынын өзәлләшдирмә вә либераллашдырма курсунун апарычы лидерләриндән бири олар. Лакин тарихин кедишинә дүнјаны «сојуг мұһарибә» вәзијјәтиндән чыхаран әсл фөвгәл һадисәләр контекстиндә, дүнјанын әкс

гүтбләр дүшәркәсинә бөлүнмәси, игтисади игтифағларын јаранмасы нөгтеји-нәзәриндән јанашмағ лазымдыр.

«Фајненшил тәјмс»да дәрч олунап мөғаләдә дејилир ки, игтисади инкишафын мәнбәји чох садәдир, сиз Адам Смитә даһа чох ишләмәк имканы јарадыл. Конкрет вәзијјәти нәзәрә аларағ демәк олар ки, һејдәр Әлијев даһи шотландијалыја белә бир имкан верди.

Конфрансын ачылышында Азәрбајчан Республикасы Президентинин чыхышы чох дигтәтлә динләнилди вә форум иштиракчыларынын бир чохуна Азәрбајчанын инвестисија үчүн хам бир мөкан олмасы фикрини ашылады.

Һејдәр Әлијев тәрәфдашылығын кениш мәнзәрәсини шәрһ етди, өлкәнин игтисадијјатына харичи капитал гојулушунун мүмкүнлүјүнү нәзәрә чаридырды. О, республиканын кечмиш совет дөврү тарихинин өзүнәмәхсус хүсусиј-јәтләриндән сөз салды, һабелә кечид дөврүнүн үмуми ганунаујуғулуғларыны, индики дөврдә кәнч мүстәғил дәвләтләрин интеграсија просесини, бизнесин континентал вә трансмилли гурулушуну шәрһ етди.

Президент бүтөвлүкдә Гағфаз республикаларында радикал дәјишикликләри ләнкидән проблемләрдән вә һәр шејдән әввәл, һәрби мұнағишәләрдән, ермәни екстремистләринин ујдурдуғу вә чохдан бәри давам едән Дағлығ Гарабағ проблеминдән данышды.

Һејдәр Әлијев Азәрбајчан рәһбәрлијинин бу мұнағишәни АТӘТ-ин Минск групу чәрчивәсиндә сијаси тәнзимләnmәсинин тәрәфдары олдуғуну вурғуламагла јанашы, гејд етди ки, харичи тәрәфдашларла гаршылығлы әмәкдашығ јалныз рекионда сабитлик бәргәрар олуначағы тәгдирдә мүмкүндүр.

Азәрбајчан Президенти әмәкдашлығын әсас принципләрини шәрһ етди. Мә'лумдур ки, һәммин әмәкдашлығын һәјата кечирилмәси инвестисија гојулушу (милли бирлик, демократијанын, дәвләтчилијин, сајишин мөһкәмләnmәси, инсан һүгулларынын, мұхтәлиф азадлыгларын, о чүмләдән саһибкарлыг азадлығынын тә'мин олунмасы) үчүн нормал шәраит јарадыр.

Азәрбајчан өзүнәмәхсус мәдәнијјәти, надир кеосијасы мөвгејә малик, түкәнмәз енержи еһтијатлары олан гәдим бир өлкәдир. Президент сөзүн әсл мә'насында бизим өлкәни сәрмәјәчиләр үчүн чөлбедичи бир мөкан кими тәгдим етди. Бу һагда данышыгларарасы фәсиләләрдә белә музакирәләр кедирди.

Лондонда, дунјанын нөһәнк банк вә малијјә мәркәзләринин бириндә тәбии ки, Азәрбајчанын Бејнәлхалг Валјута Фонду Дунја Банкы вә Европа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы илә әмәкдашлыг барәдә данышыглара кетмәјә билмәзди. һәммин проблемин музакирәсиндә иштирак едән експертләрин вә мұтәхәссисләрин кәлдији нәтичәјә көрә бу әмәкдашлыг Азәрбајчанын кәнч базар игтисадијатынын инкишафына тәкан верә биләр.

Республикаја арылан кредитләр ислаһатлар програмынын һәјата кечмәсинә, милли валјутанын мөзәннәсинин сабитләшмәсинә сәбәб олду.

Игтисадијатын мұһум саһәләринин (газ тәчһизаты, фермер тәсәррүфатлары вә с.) инкишафынын бир сыра јени ләјиһәләри күчлү малијјә базасынын олмасыны тәләб едир. Тәбии ки, бүтүн бунлары тәкчә пул кредити кими јох, ејни заманда республикада кедән ислаһат процесләринә инам кредити кими гәбул етмәк ләзимдур.

Лондон конфрансы Азәрбајчан үчүн инвестисија имканларынын мөзәрәсини јаратды. Тәбии ки, бу инвестисијаја Гәрб тәрәфдашларындан даһа чох бизим еһтијачымыз вардыр. Е'тираф етмәк ләзимдур ки, бу мөғам конфрансын сәдри Чорч Ричерсин, Бөјүк Британијанын дәвләт катибинин, шуранын тичарәт үзрә президенти Јан Лангын, Бејнәлхалг Валјута Фондунун идарә рәисинин муавини Танно Сааваләјненин, Европа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкынын биринчи витсә-президенти Рона Фримонанын, Азәрбајчан Бејнәлхалг Әмәлијјат Ширкәтинин президенти Терри Адамсын вә башгаларынын чыхышларында сезилрди.

Бүтүн бу чыхышларын мәзгинә варсаг, белә бир нәтичә чыхармаг мүмкүндүр: Азәрбајчанда харичи инвестисија үчүн надир имканлар јарадылыр, бу исә өзүнү гүјмәтләрин либераллашмасында вә ангиинфлясија тәдбирләриндә бұрузә верир. Бир аз да дөгиг десәк, инвестисија идарәчилији саһәсиндә хүсуси милли агентлијин јаранмасына имкан верир. Харичи инвесторлар көзләмә мөвгеји тутмалап Азәрбајчанда һәмкарларыны табагламага чалышырлар. Чүнки базар игтисадијјаты тәрәдидүл етмәји севмир. Кәнч, мүстәгил Азәрбајчан исә харичи инвесторлар үчүн әлверишли вә перспективли базардыр.

Бурала Адам Смити, даһа догрусу, гысача олараг онун халгларын чичөкләнмәси һаггында тә'лимини јата салмаг јеринә дүшәрди: дәвләт гызыл еһтијатларына саһиб олдугда јох, мөһсул истеһсал етдикдә варлапыр.

Азәрбајчан Республикасы кениш чешишли мөһсуллар истеһсал етмәјә гадирдир. Бурала дунјанын ән нөһәнк нефт вә газ еһтијатлары, јарымметаллар, филиз мә'дәнлә-

ри, памбыг, түтүн, балыг ештиятлары вар. Нефт, нефт-кимжа, металлуркија, машингајырма комплексләри артыг формалашмышдыр. Үстәлик жүксәк елми вә сәриштәли кадрлар јетишмишдир. Туризмин инкишафы үчүн дә шәраит јарадылмышдыр.

Президент Һөјдәр Әлијев Лондонда нәзәри дискуссияларда иштирак етмәклә јанашы, сијаси иш апармаға да имкан тапды. О, Бөјүк Британијанын баш назиринин биринчи мұавини, дәвләт назирини Мајкл Һезлтајн, харичи ишләр назирини Малтон Рифкинд, енеркетика назирини Тимоти Еһгар вә парламент нұмајәндәләри илә көрүшләр кечирди. Президент Һөјдәр Әлијев ики өлкә арасында әлагәләри мөһкәмләндирән даһа бир тәдбирдә — Кенингстон-Кроссда Азәрбајҗан сәфирлијинин јени бинасынын ачылышында иштирак етди. Нәһајәт, рәмзи мө'на дашыјан бир мөғамы да хатырлатмағ јеринә дүшәрди: конфрансын сонунчу ичласында Президент Һөјдәр Әлијевә Адам Смитин бүстү һәдијјә олунду.

Һәдијјәни тәғдим едәркән конфрансын сәдри Чорч Ричерс деди:

— О, базар игтисадијјатында сизин арханызча аддымлајыр.

— Зәннимчә, Адам Смит мәнә инаныр, — дејә Һөјдәр Әлијев чаваб верди, — бу јолда биз ондан ајрылмајачағыг.

... Базар игтисадијјатынын инкишафы јолунда нөвбәти мәнәтгәг Парис олду. Бурада Лондон көрүшләриндән сонра Дүнја Банкынын тәшәббүсү илә Азәрбајҗанын агросәнаје, туризм бизнеси вә сәһијјә саһәсиндә инвестисија мөсәләләри үзрә конфранс кечирилди.

Парис конфрансынын сценариси, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, тәтбиғи характеринә көрә Лондон форумундан фәргләнирди. 25 өлкәни тәмсил едән 200-дән чох нұмајәндә конкрет саһәләрә сәрмајә тојулушу мәсәләләрини нәзәрән кечирди.

Конфрансын ачылышында дәвләт башчымыз бөјән етди ки, Азәрбајҗанын енержи, сәнаје вә интеллектуал потенсиалы бир әср јарым әрзиндә Русијанын, сон 70 илдә исә ССРИ-нин игтисадијјатынын инкишафына хидмәт етмишди. Бу күн исә о, Авропанын вә бүтүн дүнјанын инкишафына күчлү тәкан верә биләр. Гәрб вә Азәрбајҗан бир-биринә лазымдыр. Бир тәрәфдән глобал әмәкдашлыг дүнја базарына чыхмаға тә'минат верир, диқәр тәрәфдән исә мүтәхәссисләрин һесабламарына көрә XXI әсрин өввәлиндә баш верәчәји еһтимал олунан енержи бөһранында јах гуртармаға шәраит јарада биләр.

... Индики әманәдә јералты нефт чайлары халғларын, өлкәләрин тәлејинә, әкәр белә демәк мүмкүнсә, улдузларын һәрәкәтиндән даһа чох тә'сир едир. Азәрбајҗан халғынын тарихи никбинлији өлкәнин карбоһидрокен еһтијатлары илә бирбаша бағлыдыр. Амма гејд етмәк лазымдыр ки, Гәрбдә, хүсусән дә Франсада бизнесменләри, ишқузар даирәләри тәкчә нефт марағландырмыр. Һөјдәр Әлијевин кечирдији икитәрәфли данышығлар серијасында тәбии ки, биринчи нөвбәдә Франсанын нефт лидери «Елф-Акитен»-лә әмәкдашлығын перспективләри, һабелә памбығын, түтүнүн, үзүмүн биркә истеһсал вә е'мал имканлары, туризмин инкишафы мәсәләләри мұзакирә олунду. Бу барәдә Президент Һөјдәр Әлијевин Франсанын баш назирини Ален Жүпә илә көрүшүндән дә сөһбәт кетди.

Бир сөzlә, Азәрбајчана инвестисия гојулунун мәнзә-рәси тәкчә нефтин вә памбыгын рәнки илә мәһдудлаш-мыр, ејни заманда, нечә дејрләр, «гара гызыл»дан тутмуш «ағ гызыл»адәк бүтүн рәнк чаларларыны өзүндә әкс етди-рир. Лондон вә Парис конфранслары республика игтиса-дијјатында кедән ислаһатларын башлыча үнсүрүнүн — ин-вестисија сијасәтинин јени мәрһаләсини мүәјјәнләшдир-ди. Бу, илк нөвбәдә, көмрүк тәшкилатынын ишинә дә ша-мил олуна биләр. Бу истигамәтдә атылан ардычыл вә инамлы аддымлар өзәлләшдирмә просесинә киришмәјә, базар игтисадијјатында сығорта гижмәтләринин формалаш-масына, харичи инвестисияларын чәлб олунамасына, көм-рүк мәнтәгәләриндән кечмә проседурларынын тәкмил-ләшмәсинә имкан јаратды. Бизим көзләримиз өнүндә Азәрбајчан сијаси һәрч-мәрчлик вә игтисади бөһран мән-кәнәсиндән чыхараг бизнес вә тичарәт саһәсиндә тәрәф-дашлар үчүн азад вә күчлү бир мөкәнә чеврилди. Бу исә Адам Смитин дедији кими, халгларын чичәкләнмәси үчүн башлыча шәртдир.

Азәрбајчан игтисадијјатынын инкишафынын (бу өз нөв-бәсиндә сивил дүнјаја дахил олмагы шәртләндирир) әсасы тәхминән он ил әввәл гојулмушдур. 90-чы илләрин әввәл-ләринә кими дүнјанын сијаси нәһәнкләриндән бири олан Совет Иттифагы дизәчән бөһран батаглыгына батан бир диви хатырладырды. Зор күчүнә онун өмрүнү узатмаг мүм-күн олмәди. Әксинә бу, өлкәдә, о чүмләдән Азәрбајчанда, мәркәздәнгачан гүввәләрин күчләнмәсинә кәтириб чыхар-ды. 1990-чы илин январында Бақыда баш верән ганлы һа-дисәләр (онлар халгын јаддашына «Гара јанвар» кими да-хил олмушдур) мәркәзи һөкүмәтин гаршыја чыхан проб-

лемләри әдаләтлә вә ағылла чөзмәси барәдә иллизијалара сон гојду.

Тәкчә Азәрбајчанда јох, һәм дә Русејянын өзүндә СС-РИ-нин сијаси системиндә дәјишиклик етмәјин вачиблији-ни анлајырдылар; федерасијянын сахланылмасы (һәтта мү-әјјән ислаһатлар тәтбиғ едилсә белә) артыг гејри-мүмкүн-дү. Ики јол галырды: конфедерасија јаратмаг вә ја 1924-чү илдә совет республикалары арасындакы мугавиләләри вә Балтикјаны дөвләтләрлә мугаһибәдән габаг бағланмыш мугавиләләри ләғв етмәклә ССРИ-ни бүтөвлүкдә бурах-маг! Сијаси вәзијјәт конфедерасијянын хејринә дејилди.

Тәхминән 1991-чи илин орталарындан башлајараг саки тәрздә олса белә һәр бир республиканын мүстәғиллији е'тираф олуурду. Там көнүллүк принсини әсасында је-ни республикаларарасы мугавиләнин имзаланмасы лабүд иди. Мугавиләнин ләјнһәси мәтбуатда дәрч олуңду вә ону сәккиз республика дәстәкләди. Бурада угурсуз шәкилдә дөвләт бүдчәсини мүәјјәнләшдирмәк, пул чап етмәк вә ха-рич валјуга еһтијатларыны сахламаг һүтуғунун Иттифа-гын сәлаһијјәтләринә верилмәсинә чәһд олуурду. Белә-ликлә, сәккиз дөвләт гејри-мүәјјән шәртләрлә игтисади әмәкдашыг һағгында сазиш бағлады. Корүнүр, һәмин дөврдә 1991-чи илин декабрында кечмиш иттифагын үч славјан республикасынын тә'сис етдији Мүстәғил Дөвләт-ләр Бирији (МДБ) кими бир гуруму јаратмагдан башга һеч нә етмәк мүмкүн дејилди. Беловежск мугавиләси рәс-ми олараг ССРИ-нин бурахылмасыны тәсдигләјир вә үзв өлкәләр үчүн үмуми игтисади мөкәнаны сахланмасыны (хү-сусилә тичарәт хаммалы саһәсиндә вә диқрә әсас мал нөв-ләри үзрә), игтисади ислаһатларын апарылмасыны, верки

тутулмасында, әтраф мүһитин горунмасында вә һәрби мүдафиә мәсәләләриндә разылыг әлдә олунмасыны нәзәрдә тутурду.

Принсип е'тибары илә кечмиш мүттәфиғ республикаларын дахил олдуғу МДБ жарандығы күндән аморф бирлик кими фәәлијјәт көстәрир. Оунун нә низамнамәси, нә дә ки, үзв дәвләтләрин бағладығы мүғавиләнин шәртләрини мәчбури шәкилдә керчәкләшдирмә механизми вар.

Бирлијин мејдана чыхдығы илк илләр јеничә мүстәгиллик газанан дәвләтләр үчүн ејфория дәврү иди. Бир заман ваһид сijasи вә иғтисади организм һесаб олунан постсовет мәканы инфлјасия, бүдчә кәсири, сәнајә мәһсулларынын һәчминин кәскин сурәтдә азалмасы кими иғтисади сарсынтыларә мә'руз галды.

Инфлјасия сәвијјәсиндә вә ағыр социал шәраитдә өзүнүн мүстәгил иғтисади платформасыны јарадан кечмиш совет республикалары, тәәссүфләр олсун ки, бир заман ваһид иғтисади мәркәзә малик олан бир мөкәнда мүхтәлиф манеәләр јарадыр, МДБ өлкәләринә мүнәсибәтдә фәргли сijasәт јүрүдүрләр. Постсовет мөкәниндә кедән интеграция процесләринә кечмиш ССРИ-нин бир чох республикаларында баш галдыран сепаратчы һәрәкатлар күчлү зәрбә вурду.

Һәтта, Совет Иттифағынын һәрби вә иғтисади потенциалынын бөјүк бир һиссәси Русија Федерасиясына мирас галса да, о, сijasи вә иғтисади сабитлијин тә'минатчысы функцијасыны јеринә јетирә билмәди. Һалбуки, Русија нәһәнк Аврасия дәвләти кими рекиондакы вәзијјәтә фәал тә'сир көстәрә биләр.

Белә бир сөз вар ки, дәвләтин достлары јох, марағлары олур. Көрәсән, Русијаны өз марағларыны унутмаға вә бир сыра рекионал алјанслардан кәнарда галмаға нә валар етди? Гарабағ һадисәләринин тәләсинә дүшән Азәрбајҗан бөјүк сәбрлә Русијанын, һәтта оунун өзүнүн хејринә олан әдаләтли бир мөвгә тутмасыны чох көзләди. Ахы, Русија шимал гоншумуз кими гаршылыгы мүнәсибәтләрин јарадылмасына марағ көстәрмәли иди. Көрәсән, Русија сijasи рәһбәрлијини Ермәнистаны дәстәкләмәјә һансы милли марағлар валар етди? Үстәлик кечмиш ССРИ мөкәнинә дағдычы сепаратчылыг далғасы Ермәнистандан јайылды. Әлбәттә, бурәда дин һәлледиҗи рол ојнамады. Әкәр белә олсајды Русија Күрчүстанда милли зәминдә баш верән һадисәләрдә Сухумини јох, Тбилисини дәстәкләјәрди. Дикәр тәрәфдән иғтисади марағлар Русијаны Ермәнистанла јох, Азәрбајҗанла әмәкдашлыға сөвг етмәли иди. Анчаг Русија рәһбәрлији өзүнү бир гәдәр «гәрибә» апарды: Азәрбајҗанла әмәкдашлыг етмәјә јох (илк нөвбәдә «Әсрин мүғавиләси»ндә), мүхтәлиф бәһанәләрлә Ермәнистаны ситләһландирмаға киришди.

Кремлин МДБ өлкәләринә мүнәсибәтдә икили сijasәт јүрүтмәси кечмиш совет республикалары илә рәсми Москванын мүнәсибәтләриндә сојуглуг јарадыр. Сijasи бәјаннамә илә әмәли ишләр үст-үстә дүшмәдијиндән башға өлкәләрлә сijasи тәрәфдашлыға үстүнлүк верилир.

Азәрбајҗанын рекионда өзүнәмәхсус јери вар. Республикада нефт еһтијатларынын мөвчудлуғу һәлледиҗи рол ојнајыр. Бу аминин маһијјәтини нәзәрә алан дәвләт максимум шәкилдә харичи өлкәләрлә сәрбәст сijasәт јүрүтмәјә чалышыр.

Авропа вә Асија арасында көрпү ролуну ойнаган Чәнуби Гафгазын надир кеостратежи вәзијјәти мүасир сјасәтдә, игтисадийјатда, бүтөвлүкдә мүасир тарихдә онун јерини мүәјјәнләшдиришидир. Нәинки дәвләтләрин бу рекиона марағы, һәрби-стратежи бахымдан онун хүсуси әһәмијјәт кәсб етмәси, сепаратчылығын, харичи мүдахиләнин көмәји илә милләтләрарасы мунагишәләрин баш галдырмасына кәтириб чыхармышдыр. Гафгазы сарсыдан бу мунагишәләр она јахын олан бүтүн рекионлара јайылмышды. XX әср тарихиндә буна чохла мисаллар кәтирмәк олар. Онлардан сонунчусу — Даглыг Гарабаг мунагишәси сон нәтичәдә ССРИ-дә һакимийјәт бәһранына вә дәвләтин дағылмасына кәтириб чыхартды.

Бу үзүчү вә ганлы мунагишә Гафгазда етник гаршыдурманын бүтөв бир сәријасынын (жүрчү-абхаз, осетин-ингуш, чечен-рус, Кабардин-Балкар, Гарачај-Чәркәсдә дахили гаршыдурма) әсасыны гојду. Ермәнистан—Азәрбајчан мунагишәси, әслиндә исә ики гоншу өлкә арасында кедән муһарибә индијә гәдәр тәнзимләnmәјибдир. Азәрбајчанын ишғал олунмуш рајонларыннан ермәни һәрби гүввәләринин чыхарылмасы барәдә БМТ-нин Тәһлүкәсизлик Шура-сы дөрд гәтнамә гәбул етсә дә, һәлә ки, буна мәһәл гојан јохдур. Васитәчи өлкәләрин, АТӘТ-ин Минск групунун сә'јләри дә бир нәтичә вермир. Јереван Бақынын сүлһ тәшәббүсләрини гулагардына вурур, Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијевин данышыглар процесини фәаллашдырмаг барәдә тәклифләринә, Лиссабон саммити принципләри әсасында данышыгларын мәнтиги нәтичәсинә чатмаға, һәр ики республиканын әрази бүтөвлүјүнүн горунуб сахланмасына, Даглыг Гарабагын һәр ики ичмасынын тәһлүкәсиз-

лијинин тә'мин олунмасына, һәлә Азәрбајчан Республиканын сәрһәдләри чәрчивәсиндә Даглыг Гарабаға ке-ниш өзүнү идарәетмә статусу верилмәсинә е'тинәсыз јана-шыр. һәјдәр Әлијевин сөзләринә көрә, атәшкәс режим-нин әлдә олунмасы һәлә муһарибәнин гуртармасы дејил: әввәлки кими Азәрбајчан торпагларынын 20 фаизи дүш-мән тапдағы алтындадыр, 1 милјондан чох азәрбајчанлы гачын чадыр шәһәрчикләриндә чох ағыр шәраитдә јашамагдыр. Гарабаг чөбһәсиндә јаранан фасиләдән дипломатик сә'јләри күчләндирмәк үчүн истифадә етмәли, һәр ики тәрәфи гане едән Бөјүк Сјјаси Мүгавиләнин бағ-ланмасы үчүн јоллар тапылмалыдыр.

Лиссабон саммитиндән сонра (декабр 1996-чы ил) му-нагишәнин һәллиндә мүәјјән ирәлиләјиш варды. Мә'лум олдуғу кими, вахты илә Ермәнистанын екс-президенти Левон Тер-Петросјан гаршыдурма мөвгејиндән әл чәкәрәк Минск процесиндә фәал иштирак етмәк барәсиндә бәја-нат вермиши. Адама елә кәлирди ки, Лиссабон саммитиндә ишләниб һазырланмыш принципләрә әсасланан сүлһ лајиһәсини Јереван да бәјәннир. Амма Р.Кочарјанын башчылығы илә «муһарибә партијасы» тәрәфдарлары Тер-Петросјаны һакимийјәтдән уаглашдырмаға, һакимийјәти әлә кечирмәјә наил олдулар.

Ермәнистан тәчавүзкар сјјаси јөнүм јеритдијиндән бу күн Чәнуби Гафгазда вәзијјәт гејри-мүәјјән олараг галыр. Тәрәфләрдән биринин мунагишәни әдаләтли јолла тән-зимләnmәсинә гаршы чыхдыгыннан һадисәләрин нечә ин-кишаф едөчәјини ајдынлашдырмаг чәтиндир. Чүнки Ермә-нистан тәрәфи көркинлији артырыр, данышыглар процесини јерсиз олараг уадыр, јени сүлһ тәшәббүсләринин

керчөклөшмәсини вә музакирәсини позур. Даим муһарибәнин јенидән башланмағ тәһлүкәсинин олмасы ону милитарист зонаја чевирә биләр, харичи инвестисија гојулушуну дајандыра биләр, бир чоғ глобал итгисади, енержи вә нәглијат лајиһәләринин керчөклөшмәсинә мане ола биләр.

Сирр дејил ки, империја амбисияларындан әл чәкмәјән бөјүк дәвләтләрин әлиндә васитә олан Јереван мөһз белә бир сијасәт јеридир. Бүтөвлүкдә Ермәнистан вә зәбт олунмуш Дағлығ Гарабағ Русијанын күчлү һәрби базасына чевирилмишидр. Русија бу һәрби пласдармы күчләндирир, төмәннасыз оларағ Ермәнистана мијјард долларла ағыр силаһ верир, һәрби техниканы јениләри илә әвәз едир. Русијанын бә'зи сијаси гүввәләринин мәгсәди ајдындыр: архаик һәрби доктрина иддиасындан әл чәкмәјән Русија бу јолла «чәнуб сәрһәдләрини» күчләндирир. Мә'лум дејил, көрәсән, Ермәнистан нә газаныр?!

Бу мәсәләнин мәғзинә варағ. Кечмиш иттифағын башға республикалары кими милли суверенлијә наил олан Ермәнистан мүстәғиллијини мөһкәмләтмәк үчүн сүһ јолуну јох, милитарист јол сечди. О, Азәрбајчана гаршы һәлә јенидән турма илләриндә башламыш тәчавүзкар нијјәтини давам етдирди. Беләликлә, бүтүн мадди, малијјә вә инсан еһтијатларыны муһарибәјә сәфәрбәр етди. Әлбәттә, бә'зи харичи өлкәләрин көмәји олмадан кичик Ермәнистанын тәчавүзү бу гәдәр кениш миғјасда апармаға күчү чатмазды. Бунунла јанашы, еһтијатларын максимум шәкилдә хәрчләнмәси минимал нәтичәләрин әлдә олунмасына кәтириб чыхартды. Әлбәттә, Ермәнистанда ағлы башында олан кәс бу чүр тәчавүзүн керчөклөшмәсини, өзкә

әразисини әлә кечирмәсини, бүтүн дүнијаны факт гаршысында гојмасыны дәстәкләјә билмәз.

Беләликлә, Ермәнистанын јүрүтлүјү тәчавүзкар сијасәт нәтичәсиндә онун оисуз да касыб еһтијатларыны вар-јохдан чыхарды, бу өлкәни рекионда кедән јарадычы процесләрдән тәчрид етди.

Ермәнистан өзүнү пис вәзијјәтә салмагла рекионда кедән ичтиман-сијаси вә итгисади процесләрдән кәнарда галды. Онун Гағгаз жандармы ролуну ојнамағ вә өз сөзүнү зор күчүнә диктә етмәк чәһдләри пуча чыхды. Һәрби шантаж јолу илә нәһәнк нефт ширкәтләринин, харичи инвесторларын Азәрбајчана кәлмәсинә мане ола билмәди. Газырда Азәрбајчанда тәкчә нефт саһәсинә јох, нефт-кимја, сәнәјә, тикинти вә кәнд тәсәрурүфатынын муһтәлиф саһәләринә харичи капитал гојулушу давам едир. Бөјүк Ипәк јолунун бәрпа олунмасы Бакинны Аврона вә Асијанын онларча өлкәсинин марағларынын мәркәзинә чевирир. Зәманәнин нәһәнк нефт кәмәрләриндән бири олан Бақы-Чейһан да башланғычыны бурадан көтүрүр.

Азәрбајчан вә Күрчүстан арасында һәр ики өлкәнин лидерләринин — Һәјдәр Әлијев вә Едуард Шеварднадзенин имзаладығлары сүһ муғавиләси Чәнуби Гағгазда Ермәнистанын јеритдији тәчавүзкар сијасәтә гаршы јопәлдилмишидр. Азәрбајчан вә Күрчүстан мунағишәләр мәнкәһәсиндә сыхылан бир рекион үчүн хейрихаһ гоһшулуғун вә сивил әмәкдашлығын парлағ нүмунәси олмушидр. Һәјдәр Әлијевин Күрчүстана сәфәри заманы (1996-чы ил) бағланан муғавилә һәр ики гоһшу республиканы әсл мүттәфиғә вә сәмәрәли тәрәфдаша чевирилмишидр. Бурада Хәзәр нефтинин Күрчүстан әразисиндән кечмәклә даһылмасы бар-

дә мугавиләни сijasи сабитлижин горунмасы вә игтисади бөһрандан чыхмаг үчүн тарихи шанс кими дөжөрлөндирирләр.

Азәрбајчан вә Јүрчүстанын талеји үчүн Тбилиси бөјаннамәсинин тарихи әһәмијјәти вар. Бу бөјаннамә рекионда сijasи сабитлижин горунмасына тә'минат верир. О, башга дөвләтләр үчүн дә ачыгдыр. Һәтта Ермәнистанын ирадәси чатса, о да бу бөјаннамәјә гошула биләр.

Гејри-сабитлик, мүнагишәләр, милләтләрарасы тогтушмалар Гафгазы дидиб парчалајыр. Бундан исә даһа чох Гафгаз свиндә јашајан кәнч мүстәгил өлкәләр вә халглар әзијјәт чәкирләр. Белә бир вәзијјәтдә сүлһсөвәр сijasәт вә интеграсија олунмуш игтисадијјат Гафгазын индики мәнзәрәсини дәјишә биләр. Ону од-алова бүрүнмүш бир дијардан игтисадијјаты чичәкләнән сабитлик зонасына чевирәр. Бу идејанын керчәкләшмәсинә бир чох фактлар, Чәнуби Гафгазын совет дөврүндән сонракы тарихи әсас верир. Мәсәлән, 1998-чи илин сентјабрында Бақыда кечирилән Аврора-Гафгаз-Асија нәглијјат дөһлизинин инкишафы үзрә бөјнәлхалг конфрансын ишиндә баш назирин рәһбәрлији илә Ермәнистан нүмајәндә һеј'әти дә иштирак едирди. Аврора, Гара дәниз, Гафгаз, Хәзәр дәнизи вә Асија рекионунда әмәкдашлығын кенишләнмәси барәдә гәбул едилән Бақы бөјаннамәсинә Ермәнистан нүмајәндә һеј'әтинин башчысы да имза атмышдыр.

Гафгазда кедән гарышыг сijasи просесләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, рекиондакы өлкәләрин кәләчәк инкишафы мүхтәлиф бөјнәлхалг вә рекионал тәшкитларла биркә әмәкдашлыгдан чох асылдыр. Бурада БМТ, АТӘТ, НАТО кими рекионал мүнагишәләрин тәнзимлән-

мәсинә тә'минат верән бөјнәлхалг гурумларын мүһүм рол ојнадығыны гејд етмәк ләзимдир. Гафгазда сүлһүн бөргәрар олмасына бөјнәлхалг ичтимаијјәт бөјүк мараг кәстәрир. Чүнки Гафгаз Аврасија мөканынын мүһүм бир парчасыдыр.

Гафгаз игтисади иттифагынын јарадылмасы бөлкәдә сабитлижин горунуб сахланмасы истигамәтиндә мүһүм аддым ола биләр. Бу иттифагын тәркибинә Чеченистандан башга тичарәт вә нәглијјат әлагәләрини Шимал вә Шәрг өлкәләри илә јох, Гәрб өлкәләри илә гурмага чалышан Түркмәнистанын да дахил олмага шансы вар. Чүнки, Түркмәнистанын гоншулары артыг башга игтисади блоклар јаратмышлар: Газахыстан, Русија, Гырғызыстан вә Беларусла дөрдтәрәфли, һабелә Өзбәкыстан вә Гырғызыстанла үчтәрәфли мугавиләләр багламышлар.

1997-чи илдә Јүрчүстан, Украјна, Азәрбајчан вә Молдова республикалары арасында дөвләтләрарасы мәсләһәтләшмә иттифагынын (ЈУАМ) јарадылмасы башга бир интеграсија тәшәббүсүнүн керчәкләшмәсиндән хәбәр верир. Бу иттифагын әсасы 1997-чи илдә Страсбургда Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү илә гојулмушдур. Азәрбајчан нефтинин Украјна вә Молдоваја Јүрчүстандан кечән нефт кәмәри, һабелә Гара дәниз кәми-бәрәләринин, танкерләр васитәсилә нәгл олунмасы һәлледичи әһәмијјәт дашыјыр. Бунула јанашы, кәләчәкдә Русија әразиси истисна олмагла нефтин Шәрги вә Мәркәзи Аврора базарларына нәгл олунмасы, һабелә Трансгафгаз нәглијјат макистралынын инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулур. Бу, һеч шүбһәсиз ки, нефтин дунја базарында нәгл олунмасы үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

КУАМ-ын жардылмасы чографи принципə əсасланмышдыр вə она дахил олан өлкөлөрүн игтисади əмөкдашлыгыны күчлөндирмөк мөгсəди күдүр. Һəмин гурум бир чох лажинһəлəri, о чүмлөдөн гуманитар саһəдə, тəһсил вə мэдəнијјət саһəсиндə бейнəлхалг тəшкилатларын биркə иштиракыны һəјата кечирмөји нəзəрдə тутур. КУӨАМ Трансагаз макистралы вə гəрб-шəрг, шəрг-гəрб маршрутлары үзрə узунмүддэтли игтисади кооперасијанын фəалијјəти үчүн əлверишли шəраит жарадыр.

КУӨАМ-ын жардылмасына Азəрбајчан һөкүмəтинин бир тəрəфдөн Күрчүстанла, диқəр тəрəфдөн исə јахын гоншулары олан Украјна вə Молдова илə икитəрəфли мугавилəлэр багламасы илқин шəраит јаратмышдыр. Сон иллэр имзаланан икитəрəфли вə чохтəрəфли мугавилə сənəдлəринə əсасланараг, тичарət-игтисади əлагəлəрин инкишафыны вə кенишлəнмəсини, һабелə кечмиш кооператив əлагəлəрин мөвчудлугуну нəзэрə алараг үзв олан өлкөлэр слə бир нəтичəјə кəлмишлэр ки, нəглијјат, рабитə, енеркетика, машынгајырма, кəнд тəсəррүфаты кими саһəлəрдə, һабелə игтисади, гуманитар, туризм вə мэдəнијјət саһəлəриндə гаршылыгылы шəкилдə əмөкдашлыг етмөк вачибдир.

Јени гурумда фəалијјəтин əсас истигамəтлəринин сабитлији вə дөвлəт тəһлүкəсизлијинин горунуб сахланылмасы тичарət-игтисади əмөкдашлыгыны инкишафы вə интенсификасијасы илə мүəјјəнлəшир. Тəрəфлэр инаныр ки, өлкөлэр арасында достлуг мүнəсипəтлəринин инкишафы вə кенишлəнмəsi бəрəбэрлик, гоншулуг, мүстəгиллик, бирбиринин суверенлијинə һөрмөтлə јанашмаг принциплэри

əсасында əмөкдашлыгыны даһа јүксөк сəвијјəсинə пайл олмаг үчүн јени имканлар ачыр.

Нəглијјат дəһлизинин жардылмасы вə фəалијјət кəстəрмəsi үчүн əмəли тəдбирлəрин һəјата кечмəсинə хусуси дигтəт јетирилир. Чүнки бөјүк əһəмијјət кəсб едэн бу лажинһə блокa дахил олан өлкөлөрүн һəртəрəфли инкишафы үчүн мүнүм амилидр.

Бунунла əлагəдар нефтин нəгли барədə Азəрбајчан-Күрчүстан мугавилəsi Украјна вə Молдованын бу проседə инкишафы илə тамаманмышдыр. Азəрбајчан вə Украјна арасында имзаланан 22 һөкүмəтлəрарасы мугавилəлэр, МДБ чəрчивəсиндə бу ики өлкə арасында мөвчуд олан əлагəлəрин мөһкөмлəнмəсинə əсас вермишдир. Онларын арасында икитəрəфли əлагəлəрин кенишлəндирилмəsi вə мөһкөмлəндирилмəsi һагында, гаршылыгылы фəјдалы əмөкдашлыг һагында, нефт-газ саһəсиндə əмөкдашлыг һагында бəјаннамəлəri гејд етмөк лəзымдыр. Нефт-газ саһəсиндə əмөкдашлыгыны əсасыны Азəрбајчан нефтинин дунја базарына нəгл олунмасы үчүн Украјна əразисиндөн истифадə етмөк имканлары барədə разылыг тəшкил едир. Нəзəрдə тутулур ки, Азəрбајчан нефти бору кəмəri вə ја дөмир јолу васитəсилə Күрчүстанын Поти вə ја Супса лиманына нəгл олуначаг, сонра исə танкерлə Одессанын «Чөнуб» лиманына дашыначаг. Бурадан исə тикилмөкдə олан Одесса-Лвов (вə ја Ужгород) бору кəмəринə вурулачаг, даһа сонра исə «Достлуг» бору кəмəri васитəсилə Европа өлкөлəринə өтүрүлөчөк.

Бу лажинһəни Румынија да дəстəклəмишдир. Чүнки Румынија Европаја кедөн нəглијјат јолларынын кəсишмə нөгтəсиндə јерлəшир, бору кəмəрлəri шəбəкəсинə, гоншу

өлкөлөрлө жахшы өлагөлөрө маликдир. Румын мүтөхэссислэринин е'тираф етдиклэри кими, Бақы-Супса-Констанса-Триест маршруту Хэзэр нефтинин нэгли үчүн эн сөмөрөли маршрутдур. Бу лажинин бир үстүнлүү дө ондан ибарэтдир ки, Авропанын нәһәнк лиманларындан олан Констансада нефтажырма заводу вар вә о, бир дөфөжө дөрд танкери гөбул етмөк имканына маликдир. Бу маршрутун өсас үстүнлүү нефт мөһсулларынын базарда реаллашмасынын перспективли олмасы илө дө изаһ едилер. Бүкүнкү базарын төләбаты тәхминөн 35 милжон тондурса, кәлөчөкдө бу рөгөм арта билер. Мө'лумат үчүн дејөк ки, илдө назырда Румынија 7 милжон тон, Словенија 3,4 милжон тон, Хорватија 5,7 милжон тон, Сербиа 4,5 милжон тон, Австрија, Алманија вә Чехија 15 милжон тон, Мачарыстан 2 милжон тон нефтдүн истифадө едир.

Азәрбајчанын нефт јатагларынын мөнимсәнилмөси лажинин кениш мијгасда керчөклөшмөси јолунда нефтин нэгли мөсәләси башлыча амилдир. Бир төрөфдөн Русија Новороссијск истигаметиндө өсас ихрач бору көмөринин тикилмәсини тә'кид едир. Дикөр төрөфдөн исө Түркијө көмөрин өз терминалына ујгун олараг Чейхан лиманына вә Аралыг дөнизи саһилләринө чөкилмәсини вачиб һесаб едир. Босфор проблеми бу мүбаһисәдө һөллөдичи рол ојнајыр. Түркијө төрөфи нефт мүгавиләсинин иштиракчыларыны инандырмаға чалышыр ки, Новороссијск көмөри күчлү нефт ахынынын тәзјигинө таб көтирө билмөз. Бу исө өз нөвбәсиндө еколожи бөһрана көтириб чыхара билер.

Одур ки, инди стратеги бахымдан Бақы – Супса бору көмөринө үстүнлүк верилди. Дүнја базарында нефтин гиј-

мөтинин дүшмәси Хэзэр нефтинин өсас нэглијат маршруту олан Бақы – Чейхан бору көмөринин тикинтисини гејри-мүөјжөн мүддөтө тә'хирө сала билер.

17 апрел 1999-чу илдө сутка әрзиндө 115 мин барел нефт (илдө 5,1 милжон тон) бурахмаға гадир олан Бақы – Супса нефт бору көмөринин 830 километрик саһәси ишө салынмышдыр. Беләликлө, Азәрбајчан Курчүстанла фәјдалы өмөкдашлыг етмөји, һабелө Бақы – Чейхан өсас ихрач бору көмөринин тикинтиси илө бағлы кәлөчөк планларыны инкишаф етдирмөк нијјәтиндө олдуғуну бир даһа тәсдигләди. Хатырладаг ки, һөмин көмөрин тикинтиси илө бағлы бөјаннамө өтөн илин декабрында Анкарада имзаланымышдыр.

Азәрбајчан нефтини истисмар едөн ширкәтләр үчүн је ни маршрут олдугча әлверишлидир. Русиядан фәргли олараг нефтин Курчүстан әразисиндөн нәглолунма тарифләри ашағыдыр. Инди бир тон нефтин Новороссијск көмөринө вурулмасы, тәхминөн, 15 АБШ долларына, Супса көмөринө вурулмасы исө тәхминөн, 2-3 доллара баша кәлир. Мөсәләнин бир үстүнлүүнө дө дигтәт јетирмөк лазымдыр. Супса көмөринө јүксәк кејфијјәтли Азәрбајчан нефти «тәмиз шөкилдө» вурулур, Новороссијск көмөриндө олдуғу кими башга нефтлө гарышдырылмыр.

Бундан башга күндө 108 дөмир јолу вагонуну бурахмаға малик олан Поти—Иличевск көми-бөрәсинин ишө дүшмәси карбоһидрокен мөһсулларынын чәнләр васитәсилө дө дашынмасына имкан јарадыр. Поти—Иличевск дөмир јолу бөрәси рекион өлкөләри арасында итисади өлагөләри сәдөлөшдирөчөк, мал мүбадиләсини јүксәлдөчөк, бизнес,

шәхси тәшәббүс, туризм инкишафы үчүн әлверишли шәрант ярадачаг.

Гејд олундугу кими, 24 апрел 1999-чу илдә Өзбәкистанын Америкадакы сәфирлијиндә КУАМ үзвү олан дәвләтләрин башчыларынын көрүшү кечирилмишдир. Вашингтон саммитиндә бу рејонал блока Өзбәкистан да дахил олуб.

Үмуми әһалисинин сајы 90 милјондан артыг олан өлкәләри өзүндә бирләшдирән КУӨАМ чидди тәшкилат тә'сир бағышлајыр. Онун сырларынын кенишләнмәси, дәвләт башчыларынын бешлијин фәалијјетини даһа сых әләгәндирмәк үчүн катиблик јаратмаг барәдә разылыга кәлмәси буна әсас верир.

Әлава етмәк лазымдыр ки, Өзбәкистанын бу гурума дахил олмасы онун фәалијјетинә тәкан вермишдир. Бу бирлик мүстәгил дәвләтләрин игтисади әмәкдашлығынын имканларыны хејли кенишләндирмишдир. Өзбәкистан јени Аврасија дәһлизинин сонунчу мәнтәгәси олмушдур. Мүтәхәссисләрин фикринчә, Өзбәкистан Республикасы илдә дүнја базарына 400 мин тон памбыг ихрач едә биләр. Бу маршрутла Өзбәкистан памбыгы Авропа базарына он күн тез чатачаг. Мәһз игтисади бахымдан сәмәрәлији, мал дәвријјәсинин сүр'әтинин артмасы вә онларын тәһлүкәсизлијинин тә'мин олунмасы бу маршрутун сәмәрәли олдугуна дәләләт едир.

КУӨАМ-ын фәалијјетинин әсасыны Авроатлантик Әмәкдашлыг Шурасы вә НАТО-нун «Сүлһ наминә тәрәфдашлыг» програмы чәрчивәсиндә гаршылыгы иш бирлијини, сүлһсәвәр потенсиалын мөһкәмләнмәси мәгсәдилә әмәкдашлығын кенишләнмәси, дәвләт суверенлијинә, әра-

зи бүтөвлүүнө, дөвлөт сөрһөдләринин тохунулмазлыгына һөрмөт әсасында мұнагишөләрин вә бөһранларып сүлһ јолу илә тәнзимләнмәсинә һаил олмаг, сепаратчылыгга, екстремизмлә вә терроризмлә мүбаризә, Тарихи Ипәк јолуну бәрпа едән Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизинин инкишафы тәшкил едир.

Мә'лум олдугу кими, 2000 јашы олан Бөјүк Ипәк јолу итисади вә мәдәни әлагәләрин инкишафында, Чин, Орта Асија, Чөнуби Гафгаз, о чүмләдән Азәрбајчан вә Аралыг дәнизи халгларынын елми вә техники һаилијјәтләринин јайылмасында мұһүм рол ојнамышдыр. Ипәк јолуну бәрпасы идејасы нәһәнк сijasәтчиләри, дүја шөһрәтли итисадчылары вә бизнесменләри чохдан нараһат едирди.

КУӘАМ чәрчивәсиндә Азәрбајчан, Күрчүстан, Украина, Молдова вә Өзбәкистан мұнасибәтләринә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу гурумда тәмсил олуһан өлкәләр зәнкин тәбии, малијјә вә инсан еһтијатларына маликдир. Јени гурум өлкәләринин һәр бири Русиядан асылы олан МДБ чәрчивәсиндә реаллашдыра билмәдикләри мөгсәд вәзифәләрини һәмин тәшкилат чәрчивәсиндә һәјата кечириләр. Бөјүк көмүр јагагларына, торф вә уран еһтијатларына малик олан Украина һәлә дә Русиядан енержи асылылыгында галыр. Трансгафгаз коммуникасија лајиһәсинин һәјата кечирилмәси Русиянын нефт тә'сирини зәифләдир, диқәр тәрәфдән Украина Чөнуби Гафгазда баш верән мұнагишөләрин сijasи тәнзимләнмәсиндә даһа фәәл рол ојнаја биләр.

Күрчүстанын нефт еһтијатлары олмаса да, онун чоғрафи вәзијјәти Азәрбајчанла итисади әмкәдашыг етмәјә имкан верир.

Азәрбајчанын енержи еһтијатлары бүтүн Гафгазын мән-зәрәсини дәјишмәјә зәмин јарадыр. Трансмилли нефт кә-мәри васитәсилә нәғл олунан Азәрбајчан нефти бу ләјиһә-нин иштиракчысы олан бүтүн дәвләтләрин халqlарынын рифаһыны јажшылашдырмаға тәкан верир.

МДБ-дән фәргли оларағ КУӨАМ чәрчивәсиндә әмәк-дашлығ иғтисади проблемләри һәлл етмәјә, зиддијәтләр вә һәрч-мәрчлик мәнкәнәсиндә сыхылан бир мөкәнда дәвләтләрин марағ таразлығыны тө'мин етмәјә гадирдир.

КУӨАМ-а дахил олан өлкәләр Вашингтон көрүшүндә бир даһа гејд етдиләр ки, онларын әмәкдашлығы башға өл-кәләрә вә группага гаршы јөнәлдиләјиб. Нүвә вә дикәр күтләви ғырғын силаһларынын јажылмамасы режиминә әмәл едилмәси, мүнағишә зоналарына силаһ сатышынын гаршысынын алынмасы иштиракчы өлкәләрин сүлһ сија-сәти јүрүтдүјүндән сорағ верир.

Азәрбајчан, Күрчүстан, Украјна, Молдова вә Әзбәкистан республикаларынын өзүнәмәхсус хүсусијәт-ләрини дә гејд етмәк вачибдир. Бу мүстәғил өлкәләрин һеч бири өз мөвгејини зор күчүнә диктә етмәјә чан атмыр. Бу, иштиракчы тәрәфләрин рекионда сијаси үстүнлүк ид-диасында олмајан бәрабәрһүтуглу бирлијидир. КУӨАМ индики чәтин дөврдә тәкчә јашамағ васитәси дејил, һәм дә ХХI әсрә истиғамәтләнмиш бир көрпүдүр. Бизим фикри-мизчә, бу чүр иғтисади гурумлар рекионал көмрүк бирлик-ләринин дә јарадылмасыны зәрури едир.

РЕСПУБЛИКА КӨМРҮК ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН ИШ ҮСУЛЛАРЫ ВӘ ФОРМАЛАРЫНЫН МҮАСИР СТАНДАРТЛАРА ЈАХЫНЛАШМАСЫ

Азәрбајчан көмрүк хидмәти мүасир ғанунверичи вә һү-гути базаја, инкишаф етмиш инфраструктур вә идарәетмә структуруна маликдир. Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Көмрүк Комитәси ики көмрүк идарәсинин, 10 көмрүкха-нанын, 35 көмрүк мәнтәгәсинин, нисбәтән бу јажышларда јарадылмыш Аксиз мәнтәгәсинин, тәдрис мәркәзинин, мәркәзи лабораториянын ишинә рәһбәрлик едир. НМР Көмрүк Комитәси дә Азәрбајчан Республикасы ДКК-ја дахилдир.

Республика Көмрүк Комитәсинин ишинин сәмәрәлили-ји дүңја тәчрүбәсиндә гәбул едилмиш ики ме'јарла ғијмәт-ләндирилир: фискал функцияларын ичрасынын сәмәрәли-лији вә һүтуғ-мүһафизә вәзифәләринин адекват ичрасы. ДКК-нын үмдә вәзифәси дәвләт бүдчәсини зәпкин-ләшдирмәк вә һүтуғ-мүһафизә фәалијәтини јажшылаш-дырмағдыр. Бәс о, мөвчуд олдуғу нисбәтән ғыса мүддәт әр-зиндә бу ишләрин өһдәсиндән ичәә кәлир? Чаваб кәлч, мүстәғил дәвләтдә баш верән мүрәккәб процессләр вә хид-мәтин өзүнүн јаранышынын чәтишликләри үзүндән бир-мә'налы ола билмәз. Бизчә бу мәсәләдә ән чидди вә әд-

лэтли hakim Һөйдөр Әлијев ола биләр. О, көмрүк системинин инкишаф вә тәкмилләшмәси мәсәләләрини даим диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Бизчә интегрәсија сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә дәвләтин бу структурунун фәалијәтинин мүнһәм әһәмијјәт көсб етмәсиндән данышмаға әләвә еһтијач јохдур. Көмрүк ишчиләри өз үнванларына сөјләнән конструктив ирад вә тәклифләри мұасир нәзарәт системинин јарадылмасы, онун мұнасиб тәрздә гурулмасы, көстәрилән хидмәтләрин кејфијјәт вә чевиклијинин Авропа вә дунја стандартларына јахынлашдырылмасында онлара көмәклик ијјәти кими гәбул едирләр. Бејнәлхалг Бинә аеропортунун ишинин јахшылашдырылмасы мәсәләсинә һәср едилмиш ичласда (13 апрел 2000-чи ил) Президентин сөјләдији тәнгид вә ирадлар олдуғча кәскин иди. Лакин лидер комплекс хидмәт едән гурумун ишиндә һәлә ахырадәк һәјата кечирилмәмиш бөјүк потенциальн олдуғуну да гејд етмишир. Дәвләт башчысы көмрүк органлары гаршысында дуран глобал проблемләрлә әлагәдар конкрет вәзифәләр гојмуш, мәсләһәт көрмүшдүр ки, ән'әнәви басмагәлиб јанашмалара јенидән бахсынлар вә онлары дәрк етсинләр. Белә ки, бу чүр јанашмалар артыг нә заман, нә дә маһијјәт е'тибары илә јахынлашмағда олан әсрин тәләбләринә ујғун кәлир.

Мәсәләнин өзүнүн гојулушу буну көстәрирди ки, көмрүк органлары ичтимәијјәтин шүүрунда тәкчә чоһсаһәли мұәссисә статусуна малик олмагла кифәјәтләнмәмәли, буна әсл һәгигәтдә наил олмалы, примитив, өз фәалијјәтиндә замана чаваб вермәјән бирчәһәтли јанашмадан узаглашмалыдыр.

Бу мәгсәдлә көмрүк системинин јенидән гурулмасыннә һәјата кечирмәк вә ондан заманлы мұасир технолокијаларын тәләбинә чаваб верәчәк шәкилдә истифадә етмәк ләзимдир. Кадр сијасәтинә көкүшдән, јенидән бахылмалы, иғтисадијјат вә һүгүг саһәсиндә әмәли вә нәзәри биликләрә малик психолокија вә етика кими үмүмбәшәри биликләрлә јахындан таныш олан вә нәһәјәт, харичи дилләри билән јүксәк дәрәчәли мұтәхәссисләри көмрүк ишинә чәлб етмәкдән өтрү шәраит јарадылмалыдыр.

Президентин чыхышынын мә'насыннә ифадә етмәјә чәһд көстәрсәк, бизим фикримизчә бу, ондан ибарәт олачағдыр ки, көмрүк хидмәти бир нөв дәвләтин визит верәгәсидир. Әлкәјә дахил олан, јахүд онун әразисиндән кечән һәр бир мал тез бир заманда вә пешәкарчасына јохланылмалы, Азәрбајҗан торпағына гәдәм гојмуш һәр бир харичи өлкә вәтәндашы өз гаршысында нәзакәтли, гамәтли, ән'әнәви Шәрг гонагтәрвәрлијинә ујғун кәлән вә бүтүн фәргләнмә нишанлары үстүндә олан забит көрмәлидир. Узун илләрдир ки, милли менталитет аспектләр вә көмрүк таныма атрибутлары нәзәр алынмагла һәјата кечирилән өлкәләрдә бу тәчрүбә вардыр. Чәнуб-Шәрги Асија, Чин, Јапония вә диқәр өлкәләри буна мисал көстәрә биләрик. Јухарыда гејд олундуғу кими, Азәрбајҗан да кифәјәт гәдәр ләзыми потенциал маликдир.

Мә'лумдур ки, республика көмрүкханасынын сәләһијјәт даирәсинә тәкчә јүкләрин кечмәсинә нәзарәт, иғтисади мұдафиә, гачағмалчылыг вә наркобизнеслә мұбаризә јох, һәм дә Азәрбајҗан Республикасынын сәрһәд нәзарәт-көчид мөнтәгәләриндә миграсија процесләрини низама салмағда иштирак да дахилдир. Сон вахтлара гәдәр бу иш

мүасир төлөблөр нөзөрө алынмадан апарылырды. Лакин һазырда бу мүнүм саһөдө дөнүш жаранмышдыр. Азәрбајчан Республикасы Президентинин сәрәнчама илә Азәрбајчан Республикасында сөрһөд нөзарөт-кечид мөнтөгөлөринин бејнөлхалг стандартлара мувафиг фәалијјетини һөјата ке-чирмөк саһәсиндө комиссија јарадылмышдыр. Сөлаһиј-јөтли төшкилатлар — милли төһлүкөсизлик, даһили иш-лөр назираликләри, көмрүк комитөси вә с. гаршысында гејри-ғануни муһачирөтин гаршысыны алмаг, кедиш-көлиш проседурунун бејнөлхалг төчрүбөјә ујунлашдырылмасыны тө'мин етмөк, бу саһөдө бејнөлхалг төшкилатларла өмөк-дашылығы мөһкөмлөндирмөк мөгсөдилө өз фәалијјөтлөрини өлагөлөндирмөк вөзифәси гојулмушдыр.

Дөвлөт Көмрүк Комитөсиндө муһачирөт просесләринө нөзарөт саһәсиндө мөјјөн төчрүбө топланмышдыр. Лакин бу күн көмрүк ишчиләри гаршысында һөмин төчрүбөни артырмаг, ону бејнөлхалг төчрүбө илә зөнжинләшдирмөк вөзифәси дурур. Бу мөгсөдлө көмрүк ишчиләри һөинки өз биликлөрини, пешә бачарыгларыны сөфөрбөр едир, һәм дә харичи һөмкарларынын төчрүбөлөринин төтбиги формаларыны ахтарыр вә өјрөнирләр.

Көмрүк хидмөтинин потенциалы һөгигөтөн бөјүкдүр. Јалһыз көмрүјүн ишиндө даһа динамик дејишикликләрө һаил олмаг көрөкдир.

Хатырладаг ки, 1997-чи илдө мүстөгил Азәрбајчанда көмрүк структурунун јарадылмасынын беш иллији бајрам едилөркөн онларын ишләриндө дөнүш хүсусилө вургулан-мышды. Бу дөнүш дөвлөт бүдчөсинин мөдаһил һиссөсинин тө'минаты илә өлагөдар прогнозларын артыгламасы илә је-ринө јетирилмөсиндө, системли сөчијјө дашымаға башла-

јан јени төшкилатын чизкиләринин даһа бариз шөкилдө өзүнү көстөрмөсиндө ифацө олунмундыр.

Јубилеј төдбириндөки иттиндө Азәрбајчан Президентти вургуламышдыр ки, көмрүк ишчиләри Азәрбајчанын дүнја базарларына чыхышыны тө'мин едөн башлыча истигамт-ләрин бирииндө дурур.

Өлкө башчысынын ирадларынын маһијјөти буиндә иба-рөт иди ки, кечмиш иттифаг дағылдындан сонра јаранмыш мөвчүд итгисади муһасибөтлөр шөраити һөртөрөфли вә дөриндөн төһлил едилмөли, јени довлөтләрин малларын јердөјишмөсинө биртөрөфли гајдада гојлугу мөһдуијјөт-лөрлө, гијмөт мөсөлөлөриндө һөрч-мөрчлик, олкөдөн хам-мал вә сөнаје малларынын гејри-мүнтөзөм чыхарылмасы илә бағлы инкишаф јолундакы чөтинликләр дөф едилмө-лидир.

Президент көмрүк структурларынын дигтөтини дөфө-лөрлө буна јөнөлтмишдир ки, итгисади төһлүкөсизлијин тө'мини дөвлөтин өн мүнүм стратежи вөзифәсидир. Сабит итгисади гајданын јарадылмасы дөвлөтин даһили вә харичи сијасөтинин төркиб һиссөсидир.

Бунула өлагөдар көмрүк хидмөтиндө, һөр шејдөн өн-вөл, итгисади мұдафиө төдбирләриндөн истифацөнин сүр'өт вә сөмөрөлији, төтбиг едилөн һануверичи нор-матив актларын һөтичөлөринө гијмөтвөрмөдө гејри-төһти-ди јанашма вә с. илә бағлы түсурлар бүтүн сөвијјөлөрдө төһлил едилмишдир.

ДЖК рөһбөрлији бу мүрөккөб гурумун енишли-јохушу јараныш просесини һөртөрөфли төһлил етмин, онда һөм өввөлки төчрүбө, һәм дә МДБ, бүтүн Аврасија гијтөсинин төшөккүл тапан итгисади мөканында јаранмыш јени муһа-

сибәтләргә хас мүсбәт чизкиләрин аһәнкдарлыгыны көр-мүшдүр.

Ејни заманда өзүнү көстөрмәкдә олан глобал, рекионал вә милли проблемләргә мүвафиг јени нәзарәт элементләрини вахтында јаратмаг, көмрүк мүһафизә системинә чевиклик вермәк, ону јени технолокија илә төчһиз етмәк вә ишчиләрини јени үсулларла вә мүасир табели техники васитәләргә тә'мин етмәк лазым иди.

Бу, Азәрбајчанын итгисади марагларынын мүдафиәсинә көмәк едән ганунверичи норматив база илә ујушмалы, көмрүк-тариф мәсәләләри, бүтөвлүкдә көмрүк хидмәтинин јени мүддәалары ишләниб һазырланмалы, ихрач-идхал әмәлијјатлары модернләшдирилмәли иди. Башга сөзлә десәк, харичи өлкәләргә конструктив тәрәфдашлыг үчүн әлверишли мүһит јаратмаг лазым көлирди.

Бүтүн көмрүк ишинин фәалијјәт вә төкмилләшмәсинин сабит норматив базасы вә бу сәһәдә ганун јарадычылыгы ири итгисади актлар, мәсәлән, «Көмрүк Мәчәлләси», «Көмрүк тарифләри һагтында ганун» вә с. истинад едир. Мәһз мүасир һүгуги база өлкә итгисадијјатына сәмәрәли тә'сир көстәрән, онун дүңја итгисадијјатына аһәнкдар бирләшмәсинә, бу итгисадијјатын тәркиб һиссәси олмасына имкан верән јени мүасир шәраитә ујгун көмрүк системини формалашдырмага вә мөһкәмләндирмәјә шәраит јарадыр.

Өлкәнин јени көмрүк системинин мөвчудлуғунун илк беш или — онун јаранышы үчүн старт или сајылан бу дөвр өзүндә чох шеји бирләшдирмишдир. Бу дөврдә јени Көмрүк Мәчәлләсинин фәлсәфә вә структуру кими принципал бахымдан мүһүм мәсәләләр актуаллыг кәсб етмиш-

дир. Бу сәнәд көмрүк ишинин һүгуги, итгисади вә тәшкилати әсасларыны мүәјјәнләшдирмәк сарыдан олдуғча әһәмијјәтли иди. Ону ишләјиб һазырлајанлар илк нөвбәдә, Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијевин көстәришләринә вә төвсијәләринә истинад етмишләр. Бу көстәриш вә төвсијәләрин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, өзүнүн тәшкили вә фәалијјәти просесиндә ганунчулуғ, ашкарлыг вә ичтимаи фикрин нәзәрә алынмасы принсипләринә чидди шәкилдә мүвафиг кәлән көмрүк структуру јарадылмалыдыр.

Дөвләтимизин башчысы Һејдәр Әлијев дәфәләргә гејд етмишдир ки, Көмрүк Мәчәлләси јарадыларкән нәзарәтин һуманист элементләринә е'тинасыз јанашмаг олмаз, чүнки онларын төтбиги Азәрбајчан итгисадијјатынын дүңја базарына ән мүнасиб јолуну нәзәрә чаришдырыр, көмрүк ишинин дүңја стандартларына јахышлашмасы векторуну мүәјјәнләшдирир.

Көмрүк Мәчәлләси образлы десәк, өлкә итгисадијјатынын кениш диапазонда — мүстәғил итгисадијјатын дағылмасынын гаршысыны алмагдан тутмуш онун чапланмасы, јүксәлиши, стимуллашдырылмасы, һәртәрәfli инкишафы үчүн шәраит јарадылмасынадәк — инкишафы, характери вә сөвијјәни мүәјјәнләшдирән амилдир.

Мәчәлләнин лајиһәсинин структуру дөвләт марагларынын, мүәссисә, тәсәррүфат бирликләри, саһибкарлар, вәтәндашларын һүгугларынын мүдафиәси һагтында ишләниб һазырланан мүддәалар нәзәрә алынмагла гурулуру. Беләликлә, көмрүк вә көмрүк тарифләри һагтында дөвләт ганунларынын јени мөчмусу реал дөвләт мүстәғиллији шәра-

итиндә тәшәккүл тапан Азәрбајчан көмрүк гануниверчилији үчүн принципчә жени әсас олмушдур.

Бу ганун гәбул едилмиш вә гүввәдәдир. Ону шәрти оларәг ики әсас һиссәјә бөлмәк олар: үмуми һиссәни, Азәрбајчанда көмрүк ишинин мүасир консепсијасы тәшкил едир. Икинчи, хусуси һиссәјә исә көмрүк ишини низама салан конкрет вә һисбәтән мүстәгил блоклар јарадан бөлмәләр дахилдир. Ганун дәгиг шәкилдә көмрүк режимләринин хусусијәтини, өдәнч нормаларыны, тәртибетмә проседурларыны, нәзарәт үсулларыны, харичи шәхсләрин ајры-ајры дәрәчәләринин имттијазларыны, гачагмалчылығын гаршысынын алынмасыны, јүк вә малларын кириш формаларыны, веркиләрин хәзинәјә дахил олмасыны мүәјјәнләшдирир. Бундан савајы, һәмни гануна көмрүк органларынын ибтидан истинтаг вә чевик ахтарыш фәалијјәти мөсәләләри, көмрүк гәјдаларынын позулмасы вә онлара бахылмасы, көмрүк органлары вә вәзифәли шәхсләрин гәрар, һәрәкәт вә ја һәрәкәтсизлијинә бахылмасы вә шикајәт верилмәси мөсәләләри дахил едилмишдир.

Јени Көмрүк Мәчәлләси Азәрбајчанын дүнја өлкәләри илә игтисади әлагәләрини низама салан вә формалашдыран харичи игтисади фәалијјәтин әмәли системинә чеврилмишдир.

1999-чу илдә гәбул едилмиш системә әсасән јарадылан шәһәр вә јерли сәвијјәдә көмрүкханалар вә көмрүк мән-тәгәләри республика ДҖК-нын тәркибинә дахилдир.

Систем көмрүк органларынын өз араларында гаршылығылә әлагә вә фәалијјәт васитәсилә әлагәләндирмә вә гаршылығылә тамамланманы нәзәрдә тутур. Бәлкә дә бу гурум күчлү сијаси партијаларда фәалијјәт көстәрән тәшкилат-

ларын мүәјјән системини хатырладыр. Көмрүк ишинин хусусијәтләри вә фәалијјәт вәзифәләри дә дахил олмагла онун ишләниб һазырланма консепсијасы үмуми мөгәддәр-дән чыхыш едәрәк көмрүк органларынын гаршылығылә әлагәли вә асыллығыны тә'мин едән бүтөв системин јарадылмасыны нәзәрдә тутур.

Әсас көмрүк сәнәдиндә фәалијјәтин үмуми техноложипросеси чәрчивәсиндә көмрүк органларынын тәшкилатипроцедурларынын әлагәләри вә мүнасибәтләрини бирләшдирән системин структуру да өз әксини тапыб. Елә бурадача иерархија системи тәшкил едән үфүг әлагәләндирмә фәалијјәти илә аһәнкдар шәкилдә шагули субординасија әлагәләринин мүнасибәтләри һаггында да данышмаг лазым кәлир.

Хатырладаг ки, 90-чы илләрин орталарында (о вахтлар Азәрбајчан Көмрүк Мәчәлләси мүзакирә мәрһәләсиндә олан ләјиһә иди) мәркәзи мөсәләләрдән бири көмрүк хидмәтинә һүгүг-мүһафизә органы статусу верилмәси иди. Башга сөзлә десәк, сәһбәт сәлаһијјәтләрин кенишләндирилмәсиндән кедирди.

Бу идеја она әсасланырды ки, функционал бахымдан көмрүк органларына, ону ишләјиб һазырлајанларын фикринчә, ичра һакимијјәти органы, маһијјәт е'тибары илә дәвләтин адындан фәалијјәт көстәрән вә бу сәһдә амирлик сәлаһијјәтләри верилмиш һүгүг-мүһафизә органлары кими бахылмалыдыр. Сонрақы тәчрүбә белә јанашманын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди. Ахы, көмрүк структурларынын фәалијјәти мал вә нәглијјат васитәләринин дәвләт сәрһәдиндән гануни кечидили тә'мин етмәклә мөһдудлашмыр. Бу фәалијјәт билаваситә гачагмалчылығы вә көмрүк

гајдаларыны позалара гаршы мүбаризедән ибарәтдир, бу-раја ибтидан истинтаг функцијалары, јө'ни көмрүк гајдаларынын позулмасы һаггында ишләрә, башга сөзлә десәк, инзибати-процессуал сәчијјәли ишләрә бахылмасы вә ичраатла биркә чинајәт-процессуал сәчијјәли истинтаг да-хилдир.

Данылмаз һәгигәтдир ки, көмрүк хидмәтләри ичрачы-инзибати орган функцијасыны јеринә јетирмәлидир. Мәһ бу сәбәбдән Көмрүк Мәчәлләсинә белә маддәләр дахил едилмишдир ки, һәммин органлар өз тәбиәти вә характери-нә көрә һүгүг-мүһафизә функцијасыны дашыјыр. Бундан чыхыш едәрәк мәчәлләјә јени мүддәалар да әләвә едил-мишдир: көмрүк органлары сәләһијјәтләри даһа да кениш-ләнмиш, верки ганунверичилији позунтулары илә мүбаризә күчләндирилмишдир. Ејни заманда бүтүн бунлар һүгүги шәхсләрин мараг вә һүгүгларынын горунмасына вә с. тә'минат верир. Гејд едәк ки, сөһбәт јени сәләһијјәтләр-дән јох, көмрүјүн әсас тә'минатынын һәјата кечмәси үчүн шәраит јарадылмасындан кедир.

Азәрбајчан көмрүк тәшкилатынын ишини мүасир дүнја стандартларына јахынлашдыран даһа бир мүһүм сәнәд 1999-чу илин декабрында Азәрбајчан Республикасы Гану-ну илә тәсбит олунмуш «Көмрүк органларында хидмәт һаггында» Әсаснамәдир. Бу Әсаснамә көмрүк органларын-да хидмәт гајдаларыны мүәјјәнләшдирир.

Көмрүк органларында хидмәт өзләринин пешәкар фәа-лијјәти илә республиканын көмрүк органларынын тәәһ-һүд, функција вә һүгүгларыны һәјата кечирән Азәрбајчан вәтәндашларынын дәвләт хидмәтинин хүсуси нөвүдүр. Көмрүк органларында хидмәт һаггында ганунверичилик

өлкә Конституцијасына, «Көмрүк органларында хидмәт һаггында» Әсаснамәјә вә Азәрбајчанын диқәр норматив-һүгүги сәнәдләринә әсаслапыр вә Азәрбајчан Республика-сынын көмрүк органларында хидмәт гајдаларыны тәңзим едән Көмрүк Мәчәлләсиндән ибарәтдир.

Көмрүк органларынын вәзифәли шәхсләри үчүн хүсуси кејим формасы, фәргләнмә нишанлары мүәјјәнләшдирил-мишдир. Азәрбајчан Көмрүк Мәчәлләсиндә тәсбит олун-муш һалларда көмрүк органларынын вәзифәли ишчиләринин физики гүввә, хүсуси васитә вә одлу силаһ тәтбиғ ет-мәк һүгүглары вардыр.

Көмрүк органларына ишә гәбул едилән вәтәндан вә вә-зифәли шәхсләрә көмрүк органынын хүсуси рүтбәси вери-лир:

- 1) кизир;
- 2) баш кизир;
- 3) кичик лејтенант;
- 4) лејтенант;
- 5) баш лејтенант;
- 6) капитан;
- 7) мајор;
- 8) полковник-лејтенант;
- 9) полковник;
- 10) кенерал-мајор;
- 11) кенерал-лејтенант;
- 12) кенерал-полковник;
- 13) Азәрбајчан Республикасы дәвләт көмрүк хидмәти-нин һәгиги мүшавири.

Көмрүк структурларында хидмөт ганунчулуг, гуманизм, дөвлөт һакимијјәтинин мүвафиг орган гаршысында мәс'улијјәт, хидмәти интизам вә етикаја риәјәт, хидмәти фәалијјәти вә ихтисас нәтичәләринә мүвафиг сурәтдә хидмәти ирәлиләјиш принципләри әсасында тәшкил олунур.

Көмрүк органларынын вәзифәли шәхсләри өз сәләһијјәтләри даһилиндә өһдәликләри ичра едир вә гүввәдә олан гануниверчилик, бејнәлхалг мүгавиләләр вә Азәрбајчан Республикасынын диқәр норматив-һүгуги актларына, һабелә «Көмрүк органларында хидмөт һагтында» Әсаснамәјә мүвафиг сурәтдә мүәјјән һүгуглардан бәһрәләнирләр.

Көмрүк органлары ишчиләри хидмәти вәзифәләринин ичра едәркән дөвләт нүмајәндәси сајылыр вә дөвләтин һимәјәсиндәдирләр. Онларын фәалијјәтинә гануула вәкил едилмиш мүвафиг орган вә вәзифәли шәхсләр истисна олунмагла, һеч кәсин гарышмаг һүгуги јохдур.

Кадрларын дүзкүн сечилмәси, јерләшдирилмәси вә тәрбијәси мәгсәдилә мүтәмади олараг көмрүк структурлары ишчиләринин аттестасијасы кечирилир. Бу заман онларын ишкүзар вә мә'нәви кејфијјәтләринә объектив гүјмәт верилир. һәмчинин, көмрүк ишчиләринин тутдуглары вәзифәјә ујгун кәлиб-кәлмәдикләри вә ән вачибидә будур ки, хидмәти истифадә перспективидә һәртәрәфли мүәјјәнләшдирилир, хидмәти ирәлиләјиш вә тәһсилә көндәрмәк үчүн һәмизәдләр мүәјјәнләшдирилир. Бүгүн булар кадр сијасәти, онларын статусу вә ихтисасыны артырмаг мәсәләсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Республикада көмрүк хидмәтинин инкишафына програм — мәгсәдли јанашма һәјата кечирилир. Бу хидмәтин штаты һазырда 2000 нәфәр тәшкил едир. Шәхси һеј'әтин

99 фанзи али тәһсиллидир: һүгугшүнаслар, иғтисадчылар, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһә мүтәхәссисләридир. ДКК-нын тәхминән 140 әмәкдашы МДБ өлкәләриндә, о чүмләдән Москвада тәһсил алымышдыр. Бу, хејли дәрәдәдә интенсив иғтисади вә нәглијјат әлағәләринә малик гөншу республикаларын көмрүк хидмәтләри илә мүнасибәтләри јүнкүлләшдирир.

Кадрлар — онларын статусу, онларын ихтисасынын артырылмасы гајғысына гальнымасы, мә'нәви сымасы, һәтта давраһиш гајдалары мәсәләләри дә аз әһәмијјәт кәсб етмир. Бу вәзијјәт нәзәрә алынмадан јени гануниверчи тәшәббүсләрин һәјата кечирилмәси барәдә дүшүнмәк белә олмаз. Бејнәлхалг гануулар бүтүнүклә кадрларын ихтисасына ујгун кәлмәлидир.

Дејәк ки, тәкчә 90-чы илләрдә јох, индинин өзүндә дә көмрүк структурлары һәмин кејфијјәтләрә малик кадрларә кәскин еһтијач дүјүр. Буна көрә гүјмәтләндирмә системинин, о чүмләдән ишкүзар вә мә'нәви кејфијјәтләр, тәһсил сәвијјәси, сәһһәти вә с. амилләри нәзәрә алан тест үсулунун ишләниб һазырланма мәсәләси даим көмрүк хидмәти рәһбәрләринин диғтәт мәркәзиндәдир.

Бу тәләбләрдән чыхыш едәрәк ДКК системиндә ишчиләрин үмуми вә хүсуси һазырлыглары мәчбуридир. Бу, хүсуси тәдрис-методоложи мәркәздә кечирилир вә бурада һәмин мәркәзин ишләјиб һазырладыгы програм үзрә ихтисасартырма курелары тәшкил олунур. Мәркәз тәчрүбәли мүтәхәссисләрдән ибарәтдир. Мәгсәд кими Үмумдүнија Көмрүк Тәшкилатынын тәклиф етдији «өјрәдәшәрин өјрәдилмәси» принципини көтүрүлүмүшдүр.

Өлкөмизин көмрүк ташкыланынын жүксөк интеллектуал потенциалы, һабелә али тәһсил кафедралары вә академик институтларын мөвчудлуғу артыг индинин өзүндә билава-ситә һәмин структурларда иш үчүн жүксөк ихтисаслы мү-тәхәссисләр һазырлығы мәсәләсини гојмаға имкан верир. Перспективдә бу мәсәләнин инкишаф етдирилмәси һәмин саһәдә али тәһсил системинин јарадылмасы илә баша ча-та биләр.

Көмрүк ишинин гуручулуғу реал шәкилдә елми система әсастаныр вә о да бу саһәдә иш тәчрүбәсини үмумиләш-дирмәк үчүн мәркәз вә ја лабораториянын мөвчудлуғуну нәзәрдә тутур. Чох ола билсин ки, көмрүк ишинин струк-тур тәркибинин әсастандырылмасы информасија техноло-кијаларыны онун мувафиг саһәләринә тәтбиг етмәкдән өт-рү шәраит јарадылмасы бахымындан она пешәкарчасына јанашма марағыны артырачагдыр.

Мәсәлә ондадыр ки, бизим дөврүмүздә нәзәри вә елми мулаһизәләр, көмрүк ишинин дејәк ки, тәртибаты вә нә-зарәт, дүзкүн көчүрмә вә өдәнч алынма һәчми, валјуга нә-зарәти кејфијјәтинин артырылмасы, көмрүк статистикасы-нын, көмрүк тәшкилатларынын һүтуг-муһафизә функција-лары саһәсиндә мәнтиги фәалијјәтинин лазыми дәрәчәдә тә’мини кими элементләр кифајәт дејилдир.

Бу күн Президентин бир вәзифә олараг гаршыја гојдуғу мәсәләләрдән чыхыш едәрәк көмрүк структурларынын һәр бир рәһбәри онун системи вә структуру барәдә там тә-сәввүрә малик олмалы, идарәтмәнин методоложи вә тәш-килати-игтисади әсасларыны тәчрүбәдә тәтбиг етмәји ба-чармалыдыр. Буну һеч дә инстинктив вә һәтта шәхси тәч-

рүбә әсасында јох, һәм дә елми мә’луматлар, бу ишин пси-холожи чәһәтләрини билмәклә һәјата кечирмәлидирләр.

Сынағ мүддәтиндән уғурла кечмиш көмрүк структура әмәкдашларына (пешә аттестасијасындан кечмишләрә) хү-суси рүтбә верилир. Јалныз бундан сонра онлар вәзифәјә тә’јин олунурлар. Хидмәти низамнамәјә риајәт, хидмәти кејим дашымағы нәзәрдә тутур. Мүәјјән иш саһәләринә көндәриш вериләркән әмәкдашларын пешәкарлығы, сә-риштәси, мүәссисәнин ишиндә гајдаларла танышлығы, хидмәти етика илә бағлы биликләр нәзәрә алыныр.

Мә’лумдур ки, информасија тә’минаты олдуғча мүһүм әһәмијјәт дашыјыр. ДКК-да ишин сәмәрәлилијини артыр-мағ мәгсәдилә мәтбуат мәркәзи јарадылмышдыр. Идарә-нин органы олан «Көмрүк хәбәрләри» гәзетиндә көмрүк-хананын күндәлик һәјаты объектив ишыгландырылыр, јени гајда вә тә’лиматлар, онларә шәрһләр, позунту вә позучу-лар һаггында мә’луматлар дәрч едилир.

Республикамызда көмрүк нәзәрәтинин, гачагмалчылығ-ла вә көмрүк гајдаларынын позулмасы илә мүбаризәнин тәшкилиндә вә көмрүк өдәнишләринин учотунун апарыл-масында көмрүк статистикасынын бөјүк әһәмијјәти вар. Одур ки, көмрүк системиндә компүтер васитәсилә малла-рын вә нәглијјат васитәләринин сәрһәд мәнтәгәләриндә илкин учоту апарылыр. Даһа сонра исә глобал шәбәкәнин көмөји илә һәмин мә’луматларын јығылмасы, јохланьыла-сы вә ишләнилмәси тә’мин едилир. Мүгајисә үчүн дејәк ки, әкәр 1993-чү илдә көмрүк системиндә вур-туг 10 ком-пүтердән истифадә едилирдисә, инди онларын сајы 230-у кечиб (тәхминән 23 дәфә чох). 1993-чү илдә 3,5 милјон манат һәчминдә әсас вәсаити олан Азәрбајҗан Дөвләт

Көмүрк Комитәси һазырда 33 милјард манат мәбләгиндә мүасир аваданлыг вә техники васитәләрдән ибарәт мадди-техники базаја маликдир.

Чәмијјәти мә'луматландырма просесинә чохчәһәтли характер верилмәси, информасија шәбәкәләринин јарадылмасы вә онлардан истифадә дүнја игтисади ахынлар мәнзәрәсини кәскин дәјишдирмиш, дүнја мијасында малларын, пул вә хидмәтләрин, валјута мәнәннәләринин, фонд дәјәрләринин һәрәкәтини бөјүк һәчмдә изләмәјә имкан верир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1995-чи илдән башлајараг көмүрк системиндә дүнја стандартларына чаваб верән компүтер базасынын јарадылмасына хүсуси диғтәт јетирилр. 1993-94-чү илләрдә јалныз бир локал шәбәкәдән истифадә едиллирдисә, артыг онларын сајы 20-јә чатыб. Локал шәбәкәләр модем васитәсилә ваһид шәбәкәјә гошулуру. Биринчи модем әлагәси 1995-чи илдә јарадылмышдыр. һазырда модем әлагәләрин сајы 13-ә чатыб. Хачмаз көмүрк зонасында исә артыг јени «On-line» технолокијасындан истифадә едилир. һәмнин јени технолокијанын бөјүк үстүнлүкләрә малик олмасы көз габағындадыр. Одуру ки, һәмнин системдән башга көмүрк мәнтәгәләриндә дә истифадә етмәк гәрара алыныб.

Сон вахтлар Азәрбајчан ДЖК-да мүасир информасија көмүрк технолокијаларынын јарадылмасы үзәриндә чидди дүшүнмәјә башламышлар. Бу, ән'әнәви мә'лумат системинин јени мејлләрин дәриндән тәһлил едилиб, үзәчхарма режиминә кечирилмәсиндә нөвбәти аддымдыр.

Әлбәттә ки, ДЖК-да нәзарәт-јохлама системинин мүасир техники васитәләрлә тәһһизи саһәсиндә иш дајанмыр.

Республиканын Көмүрк Мәчәлләсинә мүвафиғ шәкилдә бүтүнлүклә дәвләт бүдҷәсинә көчүрүлән көмүрк рүсумлары, аксизләр вә ӘДВ-дән савајы көмүрк веркиләрийдән, чәримәләрдән мәдахилләрин һамысы ДЖК-нын сәрәнчәмында галыр вә көмүрк органларынын мадди-техники базасынын инкишафына, сәрһәд-көмүрк мәнәтәгәләринин мүасир нәзарәт васитәләри илә тәһһизинә јөнәлдилир. Азәрбајчан ДЖК бүдҷәдән кәнар вәсаит һесабына инфра-структуру модериләшдирир. «Иксклүзив Трејд Компани» (АБШ) илә теһдер әсасында јени аваданлыглар — «Рапискан» ренткен апаратлары, о чүмләдән габаритли јүкләрин бурахылышына нәзарәт үчүн гачагмалчылыгла мүбаризәдән өтрү техники васитәләр дәстләри көндәрилмәси барәдә мүгавилә бағланмышдыр. һәмнин техники васитәләрә ашағыдакылар дахилдир: наркотик маддәләри мүөјәнләшдирмәкдән өтрү политест, гијмәтли метал вә даш-гаш детекторлары, әллә метал ахтарычылар, радиасија тәһһили чихазлары, Бинә бејнәлхалг аерокомплексдә көмүрк идарәси вә мәркәзи көмүрк лабораторијасы үчүн комплекс аваданлыг. Бүтүн буһлар Азәрбајчан көмүрк хидмәтинә јардым етмәк, республиканын бејнәлхалг бирлијә интеграсијасы үчүн мүнасиб шәрәит јарадыр.

Көмүрк тәшкилатларынын һәр бир мүшавирәсиндә мүзакирә объекти олан әсас мөвзулардан бири нарко-бизнесдир. Мәсәлә ондадыр ки, Азәрбајчанын чоғрафи мөвгејинин хүсусијјәтләри кеосијаси, кеостратеји бахымдан үстүн хүсусијјәт кәсб етмәклә јанашы, ејни заманда ону транзит объектинин тәһлүкә мәнбәји, бир нөв наркотик маддәләрин Асијадан Авропаја дашынмасынын өтүрүчү мәнтәгәсинә чевирир. Буна көрә бејнәлхалг ичтиманј-

жәтин вә онун тәшкيلاتларынын һәммин мәсәләләрлә әләгәдар нараһатлығы тамамилә ајдындыр.

Гејд едәк ки, Азәрбајчан ДЖК бу тәһлүкәни һеч вахт һәддән зијадә шиширтмәјиб, лакин инкар да етмәјибдир. Көмрүк Комитәси бу мәсәләнин бејнәлхалг тәшкيلاتларынын муһакимәсинә бурахылмасына тәшәббүс көстәрмишдир.

1996-чы илин августунда Президент һејдәр Әлијев наркотик васитәләрини гачагмалчылығы илә мубаризә һагғында фәрман имзаламышдыр. Фәрманда ајры-ајры назирликләр гаршысында дуран конкрет вәзифәләр мүйәјнләшдирилмишдир. Бу мәсәлә илә бағлы тәшкил олуиуш хүсуси комиссијаја рәһбәрлик Көмрүк Комитәсинин сәдринә тапшырылмышдыр.

Президент наркобизнеслә үмумилли мубаризә програмыны ишләјиб һазырламаг вәзифәсини гојмушдур. Бу програм ғыса мүддәт әрзиндә һазырланды. Республиканын мувафиг тәшкيلاتларынын бу мәсәләјә бөјүк диггәт јетирдијини белә бир факт сүбут едир ки, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин наркотик маддәләрә нәзарәтә даир јардымчы комиссијасынын 32-чи сессиијасы 1997-чи илин февралында мөһз Бакыда кечирилмишдир.

Әлбәттә, белә мијраслы шәр гүввә илә мубаризәдә дөвләтин бүтүн күч структурлары иштирак етсә дә, көмрүк тәшкيلاتлары гаршысында мөһз онларын өзүнәмөх-суслуғундан ирәли кәлән имканларына мувафиг конкрет вәзифәләр дурур.

Сәрһәд нәзарәт-кечид мөнтәгәләринин мөһкөмләндирилмәси онлардан асылдыр. Сәрһәддә дөфәләрлә сәрһәд коммуникасија хәтләринин позулмасы һаллары баш вер-

мишдир ки, буна да сәбәб көмрүк нәзарәтинин зәиф олмасыјды. Һәммин гүсурлары арадан галдырмагдан өтрү бүтүн сәрһәд золағы бојунча коммуникасијаларын техники чөһәтә јенидән тәһнизини тә'чили тә'мин етмәк лазим иди.

Бунуила әләгәдар јардымчы комиссијанын јухарыда адыны чөкдијимиз сессиијасында көмрүк оргаиларына малијә јардымы көстәрилмәси мәсәләсини БМТ Инкшиаф Програмынын Азәрбајчанда о вахткы әләгәләндиричиси чәнаб Паоло Лембо бәјан етмишди. Ејни заманда елә һәммин дөврдә ДЖК-да Иран Ислам Республикасы, Күрчүстан, Түркмәнистан, Русијанын көмрүк комитәләри илә ишләрини вәзијәти һагғында информасија мүбәдиләси мәсәләләри үзрә муғавилә имзаланмышдыр.

90-чы илләрин орталарындан башлајараг Азәрбајчанын көмрүк хидмәтләринин фәалијәтиндә мүйүм дөјишикликләр баш верир, малларын гејри-ғануни идхалы фактларынын гаршысынын алынмасы вә јерли истеһсалчыларын марағларынын мудафиәсинә јөнәлдилмиш сәмәрәли тәдбирләр көрүлүр. Бу мөгәдлә бә'зи идхал олуиан маллара аксиз маркалары тәтбиғ олуиушдур.

ДЖК-да һәммин јениликләр тәтбиғ едилдикдән сонра јарнымыш вәзијәт тәһлил едиләркән белә нәтичәјә кәлинишидир ки, бу проблем хејли дәрәчәдә сүн'и көрүнүр, чүнки аксиз маркаларын миғдары кифајәт гәдәр иди. Идхал олуиан номенклатура сырасында илк нөвбәдә спиртли ичкиләр вә түтүн мә'мулатынын адлары чөкдији үчүн Назирләр Кабинетинин 22 март 1997-чи ил гәрарына әсасән онларын инвентаризасијасы кечирилмишдир. Артыг 3

ајдан сонра бүтүн сифаришчиләр һәмнин маркарларла тө'мин олуиуишлар.

Бүтүн бунлар әлбәттә, фәрди проблемләрди, ләкин көмрүк ишчиләринин кениш миғаслы фәалијјәти мәнз онларын үзәриндә гурулу.

Һазыркы мәрһәләдә көмрүјүн вәзифәси бејнәлхалк көмрүк структурлары вә тәшкилатларына интегрәсија олмағдан ибарәтди.

Битмәкдә олан әсрин сон ониллији рекионал комплексләрин јарадылмасына көстәрилән сө'јлрдә ачығ-ајдын өз ифадәсини тапмышды. Бу, милли игтисәдијјатын интегрәсијасы, сәрбәст тичарәт зонасынын тәшкили, јарадылмасы, әмтәә вә хидмәт мүбадиләси, малијјә еһтијатларынын һәрәкәти заманы бејнәлхалк сазишләрин ролунун артмасынын нәтичәсидир.

Әкәр биз постсовет мөканында јаранмыш вәзијјәтдән данышырығса, бу, хејли дәрәчәдә ССРИ-нин дағылмасы вә онулла әлағәдар конкрет тарихи шәрәитдән ирәли кәлмишди. Кечмиш мүттәғиғ республикалар мадди дөјәрләри вә малијјә вәситәләринин дөвријјәсини низама салан ваһид гајда-ганунун һөкм сүрдүјү дүнја базарында иштирак етмәјә даһа фәал вә билавәситә чан атмаға башламышдылар.

Игтисәди експертләрин фикринчә дүнја тичарәтинин артым сүр'әти дүнја истәһсалынын инкишаф сүр'әтини габагламаға башламыш, онун структурунда дөјишикликләр едилмишди. Бу дөјишикликләр хидмәт пајынын артмасында, интеллектуал мүлкәјјәт объектләринин сатышында өз ифадәсини тапмышды. Малијјә вәситәләринин һәрә-

кәти дөвләтләрарасы мүнәсибәтләрдә һәм сәрмәјәнин һәрәкәти, һәм дә кредит формасында өзүнү көстәрирди.

Кетдикчә даһа чоғ вә ајдын шәкилдә харичи игтисәди әлағәләр амили һәм макро, һәм дә микро сөвијјәдә әсас кими ирәли сүрүлмәјә башланмышды. Мәнз онлар әксәр өлкәләрин милли игтисәдијјатынын әсл симасыны мүзәјјәләшдирирди. Бу мејл инкишаф едиб мөһкәмләнир, сабит инкишафа чеврилирди.

Тәбии ки, бунулла јанашы, мүхтәлиф сүр'әтлә, ләкин бирмә'налы тәрздә кејфијјәтли идарәетмә гәрарларынын ишләниб һазырланмасына принцип е'тибары илә јени јанашмаларын јарадылмасы зәрурәтинин дәрк едилмәсини артырды. Бурада көмрүк хидмәтинә хүсуси рол ајрылырды ки, бу тамамилә ганунаујгун иди. Белә ки, о, образлы шәкилдә ифадә етсәк, өн чөбһәдә олмагла јанашы, һәм дә дөвләтин харичи игтисәди фәалијјәтинә мүнәсибәтдә хүсуси көстәричиләрә малик иди.

Әкәр өлкәмизин көмрүк системиндән данышмағ истәјириксә, онун јени структуру јарадылланан сонрақы дөврә мурачнәт етмәк лазымды. Хидмәт көстәрән ишчиләрин сајы 1992-чи илә нисбәтән 2000-чи илдә 13,8 дәфә артымшды. Јени әсрин астанасында исә тәкчә көмрүк органдарынын сајы 2 дәфә артымшды. Әкәр көмрүк веркиләри вә русумлары 1994-чү илдә республика бүдчәсинин мөдахил һиссәсинин 3,2 фаизини тәшкил едирдисә, 1999-чу илдә бу рәғәм 24,1 фаизә чатмышды. Бу, бир даһа сүбут едир ки, көмрүк системи дөвләт бүдчәсинин мөдахил һиссәсинин өн сабит мөнбәјидир.

Азәрбајчанын 90-чы илләрин ахырында игтисәди инкишафынын хүсусијјәтләри — проблемләр, кәсирләр вә

һәлл едилмәмиш вәзифәләр дә дахил олмагла — көмрүк органлары гаршысында фөвгәлвәзифә гојмушдур: гачаг-малчылыға, малларын гејри-легал идхалына гаршы республика игтисадијјатынын горунмасында е'тибарлы сипәр ки-ми чыхыш етмәк. Тәкчә 1999-чу илдә 47.500 һүгүг позун-тусу һаллары ашкар едилибдир ки, онларын 160-ы чинајет тәркиблидир.

Президент фәрманынын ичрасы илә әлагәдар нәзәрдә тутулмуш тәдбирләрлә танышлыг заманы Көмрүк Мәчәл-ләсинин мүддәаларыны өјрәниб әлдә рәһбәр тутмағын вачиблији гејд едиләрәк көстәрилмишдир ки, өз ишләрини әмәли саһәсиндә онлар әсаслы, дәлил-сүбутлар тәтбиг етмәли, бунунла да һәр бир ишә һүгүги әсас вермәлидирләр.

Өлкә рәһбәринин рә'јини тәһлил едәркән биз бир даһа әмин олуруг ки, көмрүк ишчиси, әләххүсус да мүһүм са-һәләрдә чалышанлар, һәмкарындан вә ја рүтбәчә өзүндән бөјүкдән жардым көзләмәмәли, малларын чешидләрә бөлүнмәси саһәләриндә гәрар гәбул едилмәсини тә'мин едән сәвијјәдә өзү арашдырмалар апармалы вә бу заман Азәр-бајчан сәрһәдиндән даһа тез-тез кечән әсас милли әмтәә номенклатурасынын хүсусијјәтләрини дәриндән дәрк ет-мәлидир.

Игтисади фәалијјет олдугча еластик, сәрт вә мүрәккәб саһәдир. Бурада харичи-игтисади фәалијјәтин тәнзи-мләнмәсинин тариф үсуллары, верки сijasәтинин әсас принципләри, верки нөвләри, көмрүк рүсумларынын ма-һијјәти, онларын сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмә механизми мәркәзи јер тутур. Шүбһәсиз ки, бурада мүхтәлиф бејнәл-халг вә рекионал тәшкилатларын тәләб вә шәртләри, һа-

белә дөјәр амилләринин, Азәрбајчан шәрантиндән ирәли кәлән валјута сijasәтинин бурада тәзәчә јаранан валјута базарынын хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси үзрә мувафиг сәвијјәдә тәчрүбәдән хәбәрдаролма кара кәлмә-лидир.

Көмрүк ишчиләринин мәннимсәјчәкләри саһәләрдән бири дә дүңја тәчрүбәсиндә мөвчуд олан гејри-тариф тән-зимләмәләри системи һаггында аңлајышдыр.

«Көмрүк бөјаннамәси» ифадәси һамыја мә'лумдур. Ла-кин онун архасында көмрүк статистикасында тәтбиг еди-лән бөјүк аңлама апараты, бу саһәдә тәһлил үсуллары ду-рур. Көмрүк нүмајәндәсинин ихтисасы вә ерудисијјасы нә-нинки мүштәриләрә бөјүк тә'сир бағышлајачаг, һәм дә өл-кәнин бүдчәсини әләвә вәсаитлә долдурмаға көмәк едә-чәкдир. Көмрүк органларынын фәалијјәтиндә һүгүги нор-маларла бағлы мәсәләләр бизим күнләрдә ичтиман фик-рин дигтәт мәркәзиндәдир вә әләххүсус да КИВ-дә мүнтәзәм өз әксини тапдығы үчүн көмрүкчүләрин һүгүг-мүһафизә фәалијјәтинин саһәси мәсләһәт вә төвсијәләр-дән чыхыш едәрәк јүксәк пешәкар сәвијјәдә тә'мин олу-малыдыр.

Бу чәтин, лакин зәрури мөвгедир. Мәсәлә һеч дә үмуми мүддәалары билмәкдә јох (һәрчәнд бу да чох вачибдир), һәм дә көмрүк органларынын чевик ахтарыш фәалијјәти илә аһәнкдар шәкилдә һүгүг-мүһафизә фәалијјәтинин ин-зибати-һүгүг, инзибати-просессуал, чинајет-һүгүг, чинајет-просессуал формаларынын хүсусијјәтләрини баша дүшмәк вә онлардан бачарыгла истифадә етмәкдәдир.

Әләвә едәк ки, Азәрбајчан Президентинин 2000-чи илин апрелиндә тәнгиди чыхышындан сонра көмрүк тәш-

килатларынын фəалијəтинин истигамəтлəриндəн бири кəмрүк гəјдаларынын позулмасы, гачагмалчылыг вə с. кими мисалларын топланмасы олмушдур. Мəгсəd бу мəсələлəрлə əлагədар бир нөв мə'лумат банкы јаратмаг иди.

Ондан дүзкүн вə фəјдалы истифадə етмəк үчүн сун'и, рəсми јанашма јох, дəјəрлəндирмəнин һүгүги системи базасында ишин тəшкили принциплəриндəн истифадə вəзифəsi гəјулмушдур.

Əлагələндирмə системиндəн дə данышмаг јеринə дүшəрди. Белə ки, бир сыра чинајəтлəрин гаршысынын алынмасы тəкчə кəмрүјүн имтијазы дејилдир. Буна кəрə өз фəалијəтинин инзибати органларла əлагələндирмə малијјə чинајəтлəри илə мубаризəнин мүһүм аспектлəриндəн биридри.

Тəхминən сəккиз ил əввəl јени кəмрүк системинин јарадылыб мүстəгил фəалијəтə башладыгы дөврдə бир нөв өзүнү заман вə мəkан дахилиндə мəһз бу чүр һисс етмəк мүһүм вəзифəјə чеврилирди. 80-чи иллəрин ахырларында вə 90-чы иллəрин əввəллəриндə јени Азəрбајчанын рəмзинə чеврилмиш мүстəгиллик Дөвлət Кəмрүк Комитəсинин бејнəлхалг əмəкдашылыг сահəсиндə бүтөв вəзифələр комплексинин һəллини исрарла тəлəб едирди. Бу мəсələдə дөвлəтимизин башчысынын тəчрүбəsi əсасында јахын вə узга харичи өлкələр илə тəрəфдашылыг мунасибəтлəринин спецификајини, тəчрүбə мубадилəсини һəјата кечирмəк вə ондан бачарыгла гаршылыгы сурəтдə истифадə етмəк ишинин үмуми истигамəтини мүүјөнлөшдирən системи өјрəнмəк вə билмəк олдугча вачибди. Ејни заманда кəмрүк структурларынын əмəли фəалијəтинин тəнзими вə ичрасында иштирак етмиш бејнəлхалг тəшкилатларла

əмəкдашылыгы тə'мин етмəк, онларын васитəсилə бу хидмəтлəрин харичи-игтисади фəалијəтдə иштиракынын ролу вə дərəчəсини артырмаг вəзифəsi гəјулмушдур.

Мə'лум олдугу кими, бу мүһүм дөвлət структурунун фəалијəтини Азəрбајчан Кəмрүк Мəчəллəsi тəнзимлəјир. Лакин бу процесдə психолоји амил, јени дөвлət структурна, һəм кəмрүк ишчилəри, һəм дə бүтөвлүкдə чəмијјəтин ујғунлашма дərəчəsi дə мүһүм əһəмијјəтə маликдир.

Əкəр ичтимаијјəтимиз тəрəфиндəн кəмрүкхана образы, онун психолокијасы вə имичини дəрк етмəкдən сəһбət ачсаг, онун харичи игтисади фəалијəтлə мəшгул олан республика дөвлət органлары, мүүссисələр вə нəһајət, КИВлə гаршылыгы фəалијəт дə дахил олмагла əтраф социал мүһитлə гаршылыгы əлагə системинин јарадылмасы ичтимаи мунасибəтлəр структурунда иштирак ашлајышы демəкдир.

Кəмрүк тəшкилатларынын мүстəгилији мəсələси, онларын фəрдилији, дəст-хəтти вə иш үсулларыны мəнимсəмəк вə горујуб сахламаг да бураја аиддир. Бу хүсусијјəтлəр јалныз һəр һансы бир дикəр системдə олдугу кими Кəмрүк системи тəрəфиндəн мəгсədəујғунлуг вə мəгсədјөнүлүјə наилолма тəгдириндə əлдə едилə билəр.

Мүстəгил дөвлət шəраитидə кəмрүк хидмəтинин јарадышы мəрһələləри ашагыдакы кимидир.

Тарихи бахымдан бу конкрет сiјаси, игтисади, социал шəраит вə зəминлə шəртлənмиш јени фонун јарадылмасы демəкдир. Онлар милли дөвлəтчилијин јарадылмасы, базар игтисадијјатынын гурулмасы, харичи игтисади фəалијəтин јени шəраити вə əламəтлəри процеслəри илə бағлыдыр.

Тарихи-сijаси бахымдан үмумижjетлө, суверен республиканын, о чүмлөдөн онун көмрүк структурларынын 90-чы иллөрдө инкишаф мөрһөлөлөрини көстөрмөк зөруридир.

Һәр шеjдөн өввөл, сөһбөт Азәрбаjчан Президентинин өлкәмиздә көмрүк ишинин төшкили илә өлагөдар мұвафиг фәрманларындан вә дижөр сөнөдлөрдөн кедир. Бу сөнөдлөрдө республиканын мөркәзи көмрүк органларынын статусу өз ифадәсини тапмыш, салаһижjетлөр кенишлендирилмиш, бу системин бүтүн элементлөри конкретләшдирилмишдир.

Азәрбаjчан Президентинин сәрәнчамларына әсасән бу күн ДКК билаваситә көмрүк ишинә рөһбөрији һөjата кечирөн һакимијjет органы олмушдур. Бурада көмрүк төшкилатлары һаггында һанунверичилијин тә'мини вә бүтүн бу системин сәмәрәли фәалијjетинә көрә мөс'улијjет нәзәр-дә тутулур.

Инкишаф просесиндә Көмрүк Комитәсинин әсас вәзифә вә функцијаларына бир сыра јенилөри дө әләвә олунубдур. Онлардан көмрүк сijасәтинин дәрк едилмәсиндә, квотлашдырма вә лисензијалашдырма гәjдаларынын ишләниб һазырланмасы вә ичрасында, харичи игтисади фәалијjетин әмтәә номенклатурасынын төтбигиндә, һүгүг-мұһафизә фәалијjетинин һөjата кечирилмәсиндә, валјута нәзәрәти органынын функцијаларынын јеринә јетирилмәсиндә билаваситә иштирак имканыны көстөрә биләрик.

Бүтөвлүкдә көмрүк һаггында һанунда гојулмуш бир сыра јениликлөр өввөллөр гәбул едилмиш сөнөдлөрлө мұгәјсәдә бу төшкилатын функцијаларынын мүрәккәбләшмәсиндән вә гаршыда дуран вәзифәләрә јени јанашма мөјлиндән хәбәр верир.

Төчрүбә көстөрөбдир ки, өввөллөр көмрүк органларынын ишиндә тәсадүф едилән мәнфи һаллар әсасән дөврүн керчәкликләриндән ирәли кәлән јени консепсијанын олмамасы илә бағлы иди. Сөһбөт өз фәалијjетиндә, һәр шеjдөн өввөл, игтисади фәалијjетдә көмрүк тәнзим мәсәләләри илә өлагөдар јени идеја вә принциплөрин синтезиндән кедир.

ДКК коллективи бу бахымдан өз вәзифәсини, фәалијjетини бу күн даһили вә сәрһәд көмрүк нәзәрәтинин һөjата кечирилмәси үзрә конкрет тәдбирләрлө бирликдә мұһүм истигамәтлөрини мөјjәнләшдирилмиш вә әсасландырмаш дөвләт рөһбөринин чыхышыны дәриндән тәһлил зөрурәти кими гәбул етмишдир.

Көмрүк хидмәти системи јенидән гурулмуш, һәр шеjдөн өввөл јени үстүнлүклөр мөјjәнләшдирилмиш, Азәрбаjчанын дөвләт сәрһәдиндә мөстәгил иш формасындан даһа мөгсәдјөнлү истифадә едилмиш, сәмәрәлији артырмаг мөгсәдилә көмрүкһанада сөнөдлөрин тәртибаты вә нәзәрәт гәjдаја салынмыш, көмрүјүн даһили функцијалары һесабына әләвә јүклөр јенидән бөлүшдүрүлүшдүр. Бүтүн бунлар билаваситә сәрһәддә јерләшөн бурахылыш мөнтәгәләринин ишинин сәмәрәсини артырмашдыр.

ССРИ дағылдыгдан сонра јаранмыш јени шәрәитдә ағылы вә ја сөрбөст шөкилдә нәзәрәт функцијасындан онлары горујуб сахламаг вә фәал истифадә етмәклә харичи игтисади әлагәлөрин инкишафына билаваситә јардым көстөрилмәси, харичи игтисади фәалијjет иштиракчыларынын әләвә хөрчлөринин азалмасына кечиди гәjдаја салмаг лазым иди. Әлбәттә, бүтүн бунлар шәрәитдән асылы

олага һәјата кечирилди, амма бүтүн һалларда кестәриләнләрин јеринә јетирилмәси вачиб иди.

Сөз јох, мүрәккәб јанашма системиндә гојулмуш вәзифәләрин гејри-адилији вә бирмә'налы олмадығыны баша дүшүб дәрк етмәклә јанашы, мөвчуд кадрлара принцип е'тибары илә јени јанашманы, ән башлычасы исә кәләчәк үчүн кадр сijasәтини мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунурду. Артыг ДКК рәһбәрлијинин фәалијетиндә ән азы систематик гејдә алынмыш бу процес о гәдәр дө асан дејилди. Бу, елми-техники , тәһсил вә информасија тәдбирләри комплексинин тәтбигини нәзәрдә тутан мүрәккәб процесдир.

Көмрүк хидмәтинин јени ролу артараг дәвләт, үмум-милли иш маһијјәти кәсб едир. Көмрүк Комитәси реал шәкилдә харичи тичарәт дәвријјәсинин дәвләт тәрәфиндән тәнзими, дәвләт бүдчәсинин кәлир һиссәсинин даһа сәмәрәли долдурулмасы әләтинә чеврилир.

Сон нәтичәдә онун һүгүгләры вә вәзифәләри дәвләтин харичи игтисади фәалијјәтиндә иштиракла шәртләнмишдир.

Јени үстүнлүкләр игтисади вә һүгүг-мүһафизә функцияларынын ән плана чәкилмәсиндән, көмрүк нәзарәти проседурунун вә онларын реал зәрурәт дүјулан јерләрә көчүрүлмәсинин сүр'әтләнмәсиндән ибарәтдир. Башга сөzlә десәк, харичи игтисади әлагәләрин фәал иштиракчысы кими чыхыш едән, интенсив фәалијјәти стимуллашдыран көмрүк хидмәтләринин сәмәрәли фәалијјәт кестәрән зәнчири јарадылып.

Идеја-сијаси бахымдан бу, системин бүтүн ишчиләри тәрәфиндән вәтәндашлыг борчларыны артырмаг, вәтәнизмизин игтисади суверенлији вә тәһлүкәсизлијинин горун-

масынын тә'мин едилмәсинә јөнәлдилмиш вәзифәләрин вачиблијинин онлар тәрәфиндән дәрк едилмәси демәкдир.

Кадр тә'минатыны тәчрүбәдә мүвафиг сәвијјәдә һәјата кечирмәдән техники тәчһизатын күчләнмәси, бүтүн сәвијјәләрдә идарәетмәнин тәкмилләшдирилмәси, јени инфраструктурларын јарадылмасы вә инкишафындан данышмаг олмаз. Бу, тәкчә онлар тәрәфиндән өз ролларыны баша дүшмәк јох, һәм дә көмрүк режимләринин һүгүги тәнзим хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдә фәал јарадычы иштирак, ајры-ајры малларын сәрбәст көмрүк зоналарына идхалыны, јахуд онларын сәрбәст шәкилдә анбарлара јығылмасыны һүгүги чәһәтчә савадлы шәкилдә мөһдудлашдырмаг вә ја гадага гојмаг бачарыгы демәкдир. Көмрүк ишчиләринә бүтүн сәвијјәләрдә ичра һакимијјәти органларына сорғулар көндәрмәк, мүәссисә вә тәшкилатларла мүлкијјәт вә табечилик формаларына мөһәл гојмадан ишкүзар әлагәләрә вә данышыглара кирмәк һүгүгундан мүтәхәссис кими истифадә едә билмәк вәрдишләри ашыланыр. Өз вәзифәләрини јеринә јетирмәкдән өтрү көмрүк ишчиләринин вәзифәли шәхсләрдән вә бүтүн вәтәндашлардан сөнәд вә мә'лумат тәләб етмәк һүгүгу вардыр. Тәбии ки, бу вәзифәни нәзакәтлә јеринә јетирмәк лазымдыр. Белә вәзијјәт Азәрбајчан Республикасынын көмрүк хидмәтләри ишинин бејнәлхалг стандартлара јахынлашмасы динамикасыны мүәјјәнләшдирән объектив вә субјектив амилләри бир јерә чәмләјир.

РЕСПУБЛИКА КӨМРҮК ТӘШКИЛАТЫ СТАТИСТИКА КҮЗКҮСҮНДӨ

Республика көмрүк хидмәти ишчиләринин өз вәзифә борчларыны јеринә јетирмәсинин сәвијјәси вә кејфијјәти онларын билик вә сә'јләринин әмәли ишә тәтбигинин әсас ме'јарыдыр. Көмрүк иши һаггында объектив тәсәввүр әлдә етмәк үчүн нәзәрдән кечирдијимиз бүтүн дөвр әрзиндә Азәрбајчанын идарә, мүәссисә вә тәшкилатларынын харичи игтисади фәалијјәтини, вәзијјәтини вә динамикасыны тәдгиг едәк.

Бәри башдан нәтичә чыхармаг олар ки, республика Президенти һејдәр Әлијевин һаглы олараг гејд етдији бүтүн проблем вә чатышмазлыгларла јанашы, ДКК артыг үмумдөвләт игтисади вә тәсәррүфат тәшкилаты системинин әсас тәркиб һиссәсинә чеврили билмишдир. Бундан савајы о, вачиб бир гурун кими ичтимаи фикрә дахил олмуш, мүстәгил дөвләтин тәчрүбәсинин вә дунјакөрүшүнүн бир һиссәсинә чеврилиб.

Әлбәттә, чатышмазлыглар да мөвчуддур. Доғрудур, көмрүк хидмәтинин иши һелә глобал системли характер алмајыбдыр. Амма үмуммилли игтисади тәһлүкәсизлијин кешијиндә дуран бир дөвләт тә'сисаты кими өзүнә лајигли јер тутмушдур.

Фактлара мүрациәт едәк.

Азәрбајчанын көмрүк сәрһәлләри 1992-93-чү илләрдә олдуғу кими, 1999-2000-чи илләрдә дә дәјишмәјиб. Амма статистик көстәричиләр бахымындан бир-бириндән тамамилә фәргләнир. Игтисади амилләрин вә фактларын тәһлили белә бир нәтичә чыхармаға әсас верир. Бу тәкчә мүтәхәссисләр үчүн јох, ади охучулар үчүн дә марағлыдыр.

1992-чи ил. О вахткы вәзијјәт һамынын јахшы јадындадыр. 1990-чы илин јанвар һадисәләри өлкәнин һөјәтына, адамларын әхлаги овгатына күчлү тә'сир едир, халгын фәчиәли тәлејиндән хәбәр верир. Бир сыра дөһшәтли һадисәләр силсиләси өлкәни парчаламаг, бүтөвлүкдә дөвләт системини мөһв етмәк тәһлүкәси гаршысында гојурду. Сијаси бөһранла јанашы, мәнфи игтисади амилләр дә өлкәнин тәнәззүлә уғрамасына кәтириб чыхарырды. Азәрбајчан халгы даһа бир ағыр сынаг гаршысында галмышды. Хошбәхтликдән бу дөфә дә онун јарашычы гүввәләри тәнәззүл проселәрини дөф едә билди.

Өлкәнин көмрүк органларынын фәалијјәт сәһәси өз имканларыны кенишләндирирди. 1992-чи илдә бартер үсулу илә тәхминән 1 милјард 271 милјон харичи валјута һәчминдә мөһсул ихрач олунмушдур. О чүмләдән 911 милјон 675,9 мин харичи валјута ихрачын үмуми һәчминин 71,1 фаизини тәшкил етмишдир. Бунунла јанашы, 290 милјон 393,4 мин харичи валјута вә ја тәхминән ихрачын 23 фаизи сәрбәст дөнәрли валјутанын пәјына дүшмүшдүр. Һәмин дөврдә өлкәјә 470 милјон 452,6 мин харичи валјута һәчминдә мүхтәлиф мөһсул кәтирилмишдир. Статистик бахымдан бу, белә көрүнүр: бартер үсулу илә - 286 милјон 301,8 мин харичи валјута вә ја тәхминән 61 фаиз, сәрбәст

дөнөрли валјута илэ 76 милјон 951,1 мин харичи валјута (ихрачын 16,4 фаизи).

Нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, о заман өлкөжө 625 милјон 374,1 мин харичи валјута һөчминдә мөһсул кәтирилмишдир. Үмүми салдо 800 милјон 538,1 мин харичи валјута һөчминдә олмушдур.

1992-чи илдә мәнфи мејлләрин күчләнмәси нәтичәсиндә бүдчәнин проблемләри јаранмышдыр. Чүнки 12 ај әрзиндә ихрач үзрә орта ајлыг артым 12 милјон 786,2 мин харичи валјута һөчминдә, идхал үзрә исә 9 милјон 90,2 мин харичи валјута һөчминдә олмушдур.

Мәсәлә бурасындадыр ки, ихрачын ајлыг һөчми идхалын ајлыг һөчминдән јарым дөфә чох олуб. Ихрач-идхал әмәлијатларынын инкишафыны нэзәрдән кечирдикдә көрүрүк ки, көмрүк нэзәрәти күчләндирилдикдән сонра 1992-чи илин сонунда ихрач едилән мөһсулларын пајы хејли артмыш, 118 милјон 233 мин харичи валјута һөчминдә олмуш, тәхминән идхал мөһсулларынын көстәричисинә јахынлашмышдыр.

Мүгавиләләрин нөвләринин вә типләринин арашдырылмасы көстәрир ки, бартер үсулу илэ (51) вә сәрбәст дөнөрли валјута илэ (21) мүгавиләләрә үстүнлүк верилмишдир. Бу исә өз нөвбәсиндә ујғун олараг ихрач әмәлијатынын 71,7 вә 16,4 фаизини тәшкил едир. Үст-үстә көтүрүлдүкдә јердә галан мүгавиләләрин пајы 5,5 фаиз (ихрач әмәлијатларында) вә 27,7 фаиз (идхал әмәлијатларында) олмушдур. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, республиканын идарә, мүәссисә вә тәшкилатлары харичи игтисади әлагәләрдә мүәјјән номенклатур маллардан истифадә етмишдир. Мәсәлән, ихрач вә идхал әмәлијатларын-

да 23, 24, 33, 76, 51, 57 вә с. харичи игтисади фәалијәтин мал групуна аид мал мөвгеләринә ујғун маллардан истифадә олунмајыбдыр.

1993-чү ил Азәрбајчанын ән јени тарихиндә һәм фачиәли, һәм дә фәрәһли бир дөврдүр. Она көрә фачиәлидир ки, социал-сијаси кәркинлик һәмин дөврдә максимум һәддә чатмыш, өлкә вәтәндаш мүһарибәси гаршысында галмышды. Фәрәһлидир, она көрә ки, һејдәр Әлијев јенидән һакимижәтә гајыдышы илэ өлкәдә ганунчулуғун вә асајини бәргәрар олунмасынын вә гуручулуғ просесинин әсасыны гојду.

Азәрбајчанда дөвләт суверенлијинин јаранмасынын реал мәнзәрәсини сијаси партијаларын вә тәшкилатларын рәһбәрләринин вердији богаздан јухары кур бәјанатлары илэ јох, гуру вә ғыса игтисади көстәричиләрлә чызмағ даһа мөгсәдәујғундур.

Әлбәттә, 1992-чи ил мүгајисә үчүн о гәдәр дә характерик дејил. Чүнки һәмин дөврдә игтисадијјат, малијјә вә дөвләт хидмәтләри совет идарәчилик вә нэзәрәт системинин бир нөв давамчысы кими фәалијјәт көстәрирди. Одур ки, көмрүк хидмәтинин инкишафыны изләмәк үчүн мөһз 1993-чү илдән сонраки нәтичәләри мүгајисә етмәк мөгсәдәујғундур. Үстәлик, о дөврдән башлајараг истеһсалын сүр'әти, тичарәтин һөчми вә с. барәдә әсас статистик көстәричиләр дәјәр нөгтеји нэзәрдән долларла һесаблинмаға башланды. Бу да өз нөвбәсиндә, Азәрбајчанын гәти шәкилдә кечмиш мәркәздән асылы олмадығындан вә дүнја базарына интеграсија етмәсиндән хәбәр верирди.

1993-чү илдә көмрүк нэзәрәтиндән кечәрәк харичә 697 милјон 740,5 мин АБШ доллары һөчминдә мөһсул дашынын

мыш вә 3.109 милјон 91,1 мин АБШ доллары һәчминдә мал ихрач олунмушдур.

МДБ вә Күрчүстан истисна олмагла, харичә 315 милјон 470,8 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 168 милјон 111,4 мин доллар һәчминдә (вә ја ихрач әмәлијатынын 47,29 фаизи) мөһсул дашынмышдыр. Бу кәстәричи сәрбәст дөнәрли валјута илә 132 милјон 391,4 мин доллар һәчминдә (вә ја ихрач әмәлијатынын 37,24 фаизи), нағд һесаблашма јолу илә 2 милјон 665,2 мин манат һәчминдә (0,75 фаиз) вә һөһәјәт, тәкрар ихрач јолу илә 116 милјон 79,8 мин доллар (32,66 фаиз) олмушдур.

Һәмин дөврдә республикамыза харичдән 215 милјон 526,6 мин Америка доллары һәчминдә мал кәтирилмишдир. Үстәлик, бартер үсулу илә 82 милјон 314,4 мин доллар һәчминдә (вә јахуд 38,9 фаиз), сәрбәст дөнәрли валјута илә 88 милјон 300,2 мин доллар һәчминдә (вә ја идхал әмәлијатынын 41,06 фаиз), нағд һесаблашма јолу илә 4 милјон 368,9 мин доллар һәчминдә (2,03 фаиз).

Харичи өлкәләр үзрә салдо тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, 13 милјон 870,8 мин доллар һәчминдә олмушдур.

Бурада МДБ вә Күрчүстана кәндәрилән маллар һагтын-да мө'луматлары ајрыча арашдырмаг мүмкүндүр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, 1993-чү илдә кәмрүк нәзарәтинин вәзијәтнини әкс етдирән рәгәмләрдә бу мө'луматлар нәзәрә алынмајыбдыр.

Һәмин мө'луматлар исә бунлардыр: бүтөвлүкдә 342 милјон 269,7 мин доллар һәчминдә мөһсул дашынмышдыр. О чүмләдән бартер јолу илә 108 милјон 778,4 мин доллар (вә ја ихрач әмәлијатынын 31,78 фаизи), сәрбәст дөнәрли валјута илә - 4 милјон 482,5 мин доллар (вә ја 1,31

фаиз), нағд дөнәрли валјута илә 217 милјон 462,2 мин доллар (вә ја 63,54 фаиз), тәкрар ихрач јолу илә 2 милјон 217,6 мин доллар (0,65 фаиз).

Сонунчу вәзијәти нәзәрә алсаг, бүтөвлүкдә Азәрбајҗан-дан 347 милјон 52,1 мин доллар һәчминдә мөһсул чыхарылмышдыр.

Ејни заманда МДБ вә Күрчүстандан өлкәмизә бартер јолу илә 23 милјон 300,9 мин доллар һәчминдә (24,43 фаиз), сәрбәст дөнәрли валјута илә 4 милјон 244,4 мин доллар һәчминдә (4,45 фаиз), нағд һесаблашма јолу илә 69 милјон 80,7 мин доллар һәчминдә (61,94 фаиз) мал дашынмышдыр.

Тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, МДБ вә Күрчүстан үзрә салдо 244 милјон 663,6 мин доллар һәчминдә олмушдур.

Мө'луматларын тәдгиги кәстәрич ки, ил әрзиндә ихрач артымы 8,35 фаиз, идхал артымы исә 11,98 фаиз олуб.

Тәдгигатын нәтичәләри сүбут едир ки, нәзәрдән кечирдијимиз дөврдә статистик бахымдан сөвдәләшмә нөвләринә үстүнлүк верилмишдир. Өлчүләринә кәрә бу рәгәмләр ашағыдакы шөкилдә бөлүнүшдүр.

Ихрач (индексләрә кәрә): 51 (бартер јолу илә статистик бахымдан сөвдәләшмә) - 39,68 фаиз, 21 (СДВ статистик бахымдан сөвдәләшмә) - 19,62 фаиз, 41 (нағд дөнәрли валјута илә статистик бахымдан сөвдәләшмә) - 31,55 фаиз.

Идхал (индексләрә кәрә): 51 (бартер јолу илә мүгавилә) - 39,97 фаиз, 21 (СДВ) - 29,83 фаиз, 41 (нағд дөнәрли валјута илә мүгавилә) - 20,41 фаиз.

Јердә галан мөвгеләрә көрә бүтөвлүкдә мугавилә нөвләри ихрач әмәлијјатларында 9,15 фаиз, идхал әмәлијјатларында исә 15,79 фаиз тәшкил етмишдир.

Өлкә вә онун көмрүк системи үчүн һәлледици дөврдә республиканын игтисади фәалијјәтинин мә'луматлары бу чүр олмушдур. Һәр бир рәғәмин архасында көркин зәһмәт дајаныр. Кәләчәкдә көрәчәјик ки, нөвбәти илләрин көстәричиләри өлкәдә сијаси сабитлијин тә'мин олунмасы илә сых бағлыдыр вә о, санки барометр кими игтисадијјәтин дүшдүјү вәзијјәти характеризә едир.

1994-чү ил. Сабитлијин илк илиндә көмрүк көстәричиләри о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр, идхал әмәлијјатларынын көстәричиләри ашағьдыр. Доғрудан да, 1994-чү илдә өлкәдән чыхарылан мөһсулларын көстәричиси 1993-чү иллә мугајисәдә тәхминән ејнидир.

Өлбәттә, ән'әнәви олараг ихрачын идхалдан үстүн олмасы мүсбәт һал кими гижмәтләндирилик. Амма биз вәзијјәти јахшы билдијимиздән буна олдуғча еһтијатла јанашырыг.

Мәсәләнин маһијјәти исә ашағьдакы кимидир:

Харичи өлкәләрә республикадан (МДБ системинә дахил олан өлкәләр истисна олунмагла) 351 милјон 163,8 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 99 милјон 427,5 мин доллар (вә ја ихрач әмәлијјатынын 28,31 фаизи), сәрбәст дөнәрли валјута илә - 187 милјон 649,5 мин доллар (вә ја 53,44 фаиз), тәкрар ихрач јолу илә 99,6 милјон 614 мин доллар (28,37 фаиз) һәчминдә мөһсул чыхарымышдыр. Тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, Азәрбајҗандан харичи өлкәләрә 251 милјон 549,7 мин доллар һәчминдә мөһсул дашынмышдыр.

Республикаја исә 284 милјон 548,3 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 51 милјон 527,3 мин доллар (вә ја идхал әмәлијјатынын 18,1 фаизи), сәрбәст дөнәрли валјута илә - 169 милјон 847,8 мин доллар һәчминдә (вә ја 59,69 фаиз), комисјон әсасларла 26 милјон 436,2 мин доллар һәчминдә (вә ја 9,29 фаиз) мөһсул идхал олунмушдур.

Тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, харичи өлкәләр үзрә салдо 32 милјон 998 мин доллар һәчминдә олмушдур.

Ејни заманда, МДБ өлкәләринә 266 милјон 689,8 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 148 милјон 930,7 мин доллар (вә ја ихрач әмәлијјатынын 55,84 фаизи), сәрбәст дөнәрли валјута илә - 13 милјон 471,1 мин доллар (вә ја 5,5 фаиз), нағд дөнәрли валјута илә 94 милјон 646,4 мин доллар (вә ја 35,49 фаиз), тәкрар ихрач јолу илә 6 милјон 260,1 мин доллар һәчминдә (0,65 фаиз) мөһсул дашынмышдыр.

Тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, 1994-чү илдә Азәрбајҗандан МДБ өлкәләринә 260 милјон 429,7 мин доллар һәчминдә мөһсул көндәрилмишдир.

МДБ өлкәләринин идхал көстәричиләри исә ашағьдакы кимидир: республикаја чәми 268 милјон 623,3 мин доллар һәчминдә мал кәтирилмишдир. Онлардан бартер јолу илә - 91 милјон 937,7 мин доллар һәчминдә (34,23 фаиз), сәрбәст дөнәрли валјута илә (СДВ) - 33 милјон 775,3 мин доллар һәчминдә (12,57 фаиз), нағд дөнәрли валјута илә - 112 милјон 793,7 мин доллар һәчминдә (41,99 фаиз).

Тәкрар ихрач нәзәрә алынмазса, МДБ өлкәләри үзрә салдо 1 милјон 933,4 мин доллар тәшкил етмишдир.

1994-чү илин мүглөг көстөрничиләри ихрач өмәлијјатларынын идхал өмәлијјатларындан 1,12 дөфә артыг олдуғуну көстөрир; 1993-чү иллә мүгајисәдә ихрач 7,68 фаиз ашағы дүшмүш, идхал исә 79,29 фаиз артмышдыр. Сөвдөлөшмә нөвләри үзрә өмәлијјатлара кәлинчә исә 21, 41, 51 вә 96 индексли мүгавилә нөвләринә үстүнлүк верилмишдир.

Конкрет олараг һәмин көстөрничиләр ашағыдакы кими дир:

51-чи индекс үзрә (бартер јолу илә мүгавилә) ихрач 40,20 фаиз, идхал исә 25,93 фаиз тәшкил етмишдир.

21-чи индекс үзрә (СДВ) ихрач 32,55 фаиз, идхал 36,81 фаиз,

41-чи индекс үзрә (нағд дөнәрли валјута илә) ихрач вә идхал өмәлијјатлары ујғун олараг 16,47 фаиз вә 21,79 фаиз, комисјон әсаслар үзрә (96-чы индекс) 71,79 фаиз вә 6,10 фаиз олмушдур.

Бу мә'луматлары мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, бартер үсулу илә апарылан ихрач өмәлијјатлары тәхминән дәјишмөјиб, идхал исә хејли азалмышдыр; СДВ үзрә ихрач тәхминән 1,5 дөфә, идхал исә 6 фаиз артмышдыр, нағд дөнәрли валјута өмәлијјатларынын ихрачы ики дөфә ашағы дүшмүш, идхал исә демәк олар ки, дәјишмөјибдир.

Дикәр мүгавилә нөвләри үзрә нәтичәләр ихрач өмәлијјатларында 2,99 фаиз, идхал өмәлијјатларында исә 9,37 фаиз тәшкил етмишдир. 1993-чү иллә мүгајисәдә көрүрүк ки, сонунчу нәтичәләр хејли азалмышдыр: ихрач үзрә тәхминән үч дөфә, идхал үзрә 1,5 дөфәдән чох.

1995-чи ил. Президент һөјдәр Әлијевин рәһбәрлији илә республика инкишафыны кет-кедә сүр'өтләндириди. Сөзүн әсл мә'насында идеја-сијаси бахымдан һәмин дөврдә

тарихи нефт мүгавиләләри һәрәкәтә кәлди. Өлкәмиз илк бахышда һөмишәлик итирдији инамы өзүнә гајтара билди вә беләликлә, она бејнәлхалг мараг артды. Азәрбајҗан кет-кедә дүнјанын дигтәтини өзүнә чәлб етмәјә башлады.

Республиканын идарә, мүәссисә вә тәшкилатлары 1995-чи илдә көмрүк нәзарәтиндән кечәрәк өлкәдән харичә 497 милјон 64,9 мин доллар һәчминдә мөһсул чыхармышлар. Бу исә әввәлки иллә мүгајисәдә 120 мин доллар аздыр. Өлкәјә исә 589 милјон 972,8 мин доллар һәчминдә мөһсул кәтирилмишдир (тәхминән 37 милјон доллар чох).

Бундан башга тәкрат ихрач шәклиндә өлкәдән 15 милјон 989,4 мин доллар һәчминдә мөһсул чыхарылмышдыр. Тәкрат ихрач нәзәрә алынмагла, чөмиси 513 милјон 54,3 мин доллар һәчминдә мөһсул дашынымшдыр.

МДБ өлкәләри истисна олунмагла, харичә 338 милјон 223,2 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 36 милјон 233,7 мин доллар (11,39 фаиз), СДВ илә 230 милјон 428,5 мин доллар (72,41 фаиз), комисјон әсасларла көндәриш јолу илә 10 милјон 225,3 мин доллар (3,21 фаиз) вә тәкрат ихрач јолу илә 11 милјон 179,5 мин доллар һәчминдә мөһсул ихрач олунмушдур.

Сонунчу нәтичәни нәзәрә алмагла, Азәрбајҗандан харичә 329 милјон 402,7 мин доллар һәчминдә мөһсул чыхарылмышдыр.

Идхал көстөрничиләри исә ашағыдакы кими дир: үмуми мөблөг - 419 милјон 206,2 мин доллар, о чүмләдән бартер үсулу илә - 39 милјон доллар (9,3 фаиз), СДВ илә 313 милјон 20,3 мин доллар (74,67 фаиз), комисјон әсасларла көндәриш јолу илә - 47 милјон 187,6 мин доллар (11,26 фаиз).

Харичи өлкөлөр үзрә салдо 89 милјон 803,5 мин доллар тәшкил етмишдир. Гејд едәк ки, бу көстәричи 1994-чү илдә 1993-чү иллә мұгајисәдә тәхминән беш дәфә, 1995-чи илдә исә тәхминән једди дәфә артмышдыр.

1995-чи илдә республикамызын идарә, мүәссисә вә тәшкилатлары көмрүк нәзарәтини кечмәк шәрти илә, Азәрбајчандан МДБ өлкөләринә 178 милјон 841,7 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 101 милјон 219,5 мин доллар (56,60 фаиз), СДВ илә 33 милјон 449,2 мин доллар (18,98 фаиз), нағд дөнәрли валјута илә 29 милјон 37,5 мин доллар (16,39 фаиз) вә тәқрар ихрач јолу илә 4 милјон 809,9 мин доллар һәчминдә мәнсул ихрач олунмушдур.

Тәқрар ихрач нәзәрә алынмагла, Азәрбајчандан 183 милјон 651,6 мин доллар һәчминдә мәнсул чыхарылмышдыр. Һәмин өлкөләрдән исә республикаја 170 милјон 766,7 мин доллар һәчминдә, о чүмләдән бартер јолу илә 63 милјон 549,3 мин доллар (37,21 фаиз), СДВ илә 67 милјон 695,7 мин доллар (39,64 фаиз) вә нағд дөнәрли валјута илә 29 милјон 922,6 мин доллар (17,52 фаиз) мәнсул ихрач олунмушдур.

Бүтөвлүкдә, идхал әмәлијатлары ихрачы 1,19 дәфә габагламышдыр.

МДБ өлкәләри илә салдо 12 милјон 884,9 мин доллар тәшкил етмишдир.

Бу көстәричиләри әввәлки ики илин мә'луматлары илә мұгајисә етдикдә көрүрүк ки, салдо 1995-чи илдә 1994-чү иллә мұгајисәдә тәхминән алты дәфә, 1993-чү иллә мұгајисәдә исә 50 дәфәдән чох (!) артмышдыр.

Ихрач көстәричиләри 1994-чү иллә мұгајисәдә 1995-чи илдә 2,17 фаиз азалмыш, идхал көстәричиләри исә 11,43 фаиз артмышдыр.

Мүгавилә нөвләри үзрә ихрач-идхал әмәлијатларынын тәһлили көстәрир ки, 1994-чү илдә 21,41, 51 вә 96-чы мүгавилә нөвләринә үстүнлүк верилмишдир. Хатырладаг ки, 1993-чү илдә 96-чы мүгавилә нөвү олмајыбдыр. Конкрет олараг көстәричиләр ашағыдакы кимидир:

	Ихрач	Идхал
51 (бартер јолу илә мүгавилә)	27,65%	17,38%
21 (СДВ)	53,19%	64,54%
41 (нағд дөнәрли валјута илә)	5,95%	5,85%
96 (комисјон әсаслы көңдәришлә)	2,65%	9,9%

1993-чү илин мүгавилә нөвләринин көстәричиләри
Дикәр мүгавилә нөвләри 2,54% (ихрач)
вә 5,95% (идхал) тәшкил етмишдир.

1996-чы илин көстәричиләри даһа санбаллы тә'сир бағышлајыр вә әввәлки илләрдән кәскин шәкилдә фәргләнир. Гејд етмәк ләзимдыр ки, Азәрбајчандан харичи өлкәләрә көмрүк нәзарәтиндән кечмәк шәртилә 736 милјон 518,1 мин доллар мәбләғиндә мәнсул дашынмышдыр, республикаја исә 944 милјон 526,7 мин доллар мәбләғиндә мал идхал едилмишдир.

Бу көстәричиләр 1995-чи илин ихрач үзрә көстәричиләриндән 240 милјон доллар вә ја үчдә бир дәфәдән чох,

идхал үзрә көстөрничиләриндән 355 милҗон доллар вә ја тәхминән 2,8 дәфә чоһдур.

Бу, шүбһәсиз ки, өлкәдә игтисади сабитлик әләмәтләринин јаранмасындан, өлкөнин санбаллы тичарәт тәрәф-дашына чеврилмәсиндән хәбәр верир.

1996-чы илдә өлкәдән тәкрар ихрач јолу илә 7 милҗон 769,3 мин доллар мәбләғиндә мәһсул чыхарылмышдыр. Бу көстөричи илә бирликдә өлкәдән 744 милҗон 287,4 мин доллар һәчминдә мәһсул ихрач едилмишдир.

Харичи тичарәтин көмрүк статистикасы мә'луматларынын тәһлили вә көстөрничиләринин мүгајисәси әввәлки бир нечә ил әрзиндә өлкөнин көмрүк сөрһәдләриндән дашынан маллар үзрә 1996-чы илдә рәсмән билдирилмишдир. Һәмин малларын ихрач көстөрничиләри 139 милҗон 106,5 мин доллар, идхал көстөрничиләри исә 624,4 мин доллар олмушдур. 1996-чы илә аид едилән бу мә'лумат көстөрничиләри нәзәрә алынмаса, Азәрбајҗандан ихрач мәһсуллари 597 милҗон 357,6 мин доллар, өлкәјә идхал маллары исә 943 милҗон 902,3 мин доллар һәчминдә олмушдур.

Әввәлки илләрин көстөрничиләри нәзәрә алынмаса, үмуми салдонун мәбләғи јухарыда гејд олундуғу кими, 346 милҗон 544,7 мин доллар тәшкил етмишдир.

Идхал көстөрничиләри ихрачдан 1,28 дәфә чоһ олмушдур.

Бурада ихрачын вә идхалын гаршылығлы мүнәсибәтләринин көстөрничиләрини гејд етмәк јеринә дүшәрди: 1993-94-чү илләрдә ихрач көстөрничиләри, 1995-96-чы илләрдә исә идхал көстөрничиләри үстүнлүк тәшкил едир.

1994-чү илдә әввәлки иллә мүгајисәдә ихрач азалмыш, идхал исә тәхминән 80% артмышдыр. 1995-чи илдә исә

ихрач мүәјјән гәдәр азалмыш, идхал исә ејни дәрәчәдә артмышдыр.

1996-чы илин көстөрничиләри әввәлки илләрлә мүгајисәдә чидди шәкилдә фәргләнир: ихрач бирдән-бирә 48,58%, идхал исә 60,7% артмышдыр. Бундан башга гејд етмәк лазымдыр ки, бартер јолу илә мүгавиләләр (51-чи көстөричи) истисна олунмағла, дикәр мүгавиләләрдә демәк олар ки, адәтән, идхал ихрачы үстәләјир.

Бүтөвлүкдә ихрач-идхал гаршылығлы әләғәләринин көстөрничиләриндә биринчи, адәтән, үстүнлүк тәшкил едир: 1993-чү илдә 6%, 1994-чү илдә 15%, 1995-чи илдә 1,19 дәфә, 1996-чы илдә 1,28 дәфә чоһ. Бу мејл галмағда давам етмишдир. Мәсәлән, 1993-чү илдә идхал 11,98%, 1994-чү илдә 79,29% артмышдырса (һәмин ил ихрач 7,68% азалмышдыр), о, бирдән-бирә 1995-чи илдә 11,43%, 1996-чы илдә 60,7%, 1997-чи илдә исә 17,49% азалмышдыр.

Бүтөвлүкдә 1996-чы илин көстөрничиләри ашағыдакы кимидир:

	Ихрач	Идхал
51 (бартер јолу илә мүгавилә)	39,01%	14,58%
21 (СДВ)	52,31%	66,94%
41 (нағд дөнөрли валјута илә)	3,52%	5,62%
96 (комисјон әсаслы көндөришлә)	2,62%	6,91%

1996-чы илин мүгавилә нөвләринин көстөрничиләри

*Дикәр мүгавилә нөвләри 2,54% (ихрач)
вә 5,95% (идхал) тәшкил етмишдир.*

90-чы илләрин икинчи жарысында Азәрбајчанын көмрүк хидмәтинин һәјата кечирдији әмәлијатларын көстәричиләри миғјасынын бөјүклүјүнә көрә фәргләнир. Бунун нәтичәсиндә республиканын дәвләт бөдҗәсинә јүз милјонларла доллар дахил олмушдур. Белә бир нәтичә чыхармаға әсас вар ки, игтисадијатын инкишафында дургунлуг јарандығы, онларча мүүссисәнин дајандығы, сәнајә истехсалынын фәалијәтинин даралдығы вә диқәр амилләрин мөвчуд олдуғу бир дөврдә нә үчүн Азәрбајчан игтисадијаты тәнәззүлә уграмады?! Әлкә үмид ештијаты тапарағ ондан истифадә етди. Милли көмрүк ишинин көстәричиләри буна лајигли нүмунәдир.

1997-чи илдә Азәрбајчанын мүүссисә, идарә вә тәшкилатлары көмрүк нәзарәт мөнтәгәләриндән кечмәклә 756 милјон 759,5 мин доллар һәчминдә мөһсул ихрач етмиш, өлкәјә исә 767 милјон 447 мин доллар мөбләғиндә мал кәтирилмишдир. Тәқрар ихрач шәклиндә республикадан 21 милјон 128,1 мин доллар мөбләғиндә мал чыхарылмышдыр. Көстәричиләрин үмуми мөбләғи 758 милјон 887,6 мин доллар тәшкил етмишдир.

1996-чы иллә мугајисәдә ихрач 3,28% артмыш, идхал исә илк дөфә оларағ 17,49% азалмышдыр.

Јери кәлмишкән, көмрүк хидмәтинин фәалијәтиндә бир үстүн чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Јени комплекс механизмләринин јарадылмасы илә әлағәдар иш шәрантинин мүрәккәбләшмәсини, һабелә ихрач-идхал әмәлијатларынын һәчминин артмасыны нәзәрә аларағ һесабағ системни күнүн тәләбләринә ујғунлашдырылмышдыр.

Һәмин әмәлијатларын кениш тәһлилинә вермәк мүмкүндүр. Онун динамикасы ашағыдакы кимидир:

- ихрач әмәлијатларынын ән јүксәк сәвијјәси 1997-чи илин апрелиндә (83 милјон 348,9 мин доллар), ән ашағы сәвијјәси исә һәмин илин февралында (50 милјон 777,6 мин доллар) гејдә алынмышдыр;

- идхал әмәлијатларынын көстәричиләри исә беләдир: ән јүксәк көстәричи декабрда (75 милјон 735,1 мин доллар), ән ашағы көстәричи феврал ајында (53 милјон 282 мин доллар) олмушдур.

Бу көстәричиләрин көмәји илә көмрүк хидмәтинин ишкүзар фәалијәтинә, мал мүбадиләсини низамламағ үчүн һәјата кечирилән тәшкилати тәдбирләрә гејмәт вермәк мүмкүндүр. Бу, ејни заманда аналитикләрин јарадычылығы үчүн көмрүк елми (о, шүбһәсиз ки, мөвчуддур) сәһәсиндә, планлашдырмада, һағ-һесаб апарылмасында кениш имканлар ачыр.

Конкрет оларағ 1997-чи илә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, әввәлки илдә олдуғу кими, һәмин илдә дә мугавилә нөвләринин көстәричиләри үзрә ихрач-идхал әмәлијатларынын нәтичәләри ејнијјәт тәшкил едир: 21, 41, 51, 96.

51-чи мугавилә нөвү үзрә (бартер јолу илә мугавилә): ихрач - 14,19%, идхал - 12,85%; 21-чи мугавилә нөвү үзрә (СДВ): ихрач - 72,69%, идхал - 64,58%; 41-чи мугавилә нөвү үзрә (һағалы дөнәрли валјуга илә): ихрач - 5,57%, идхал - 7,49%; 96-чы мугавилә нөвү (комисјон әсасларла көндөриш јолу илә): ихрач - 5,44%, идхал - 5,22%.

Диқәр мугавилә нөвләри үзрә нәтичәләр 2,11% (ихрач) вә 9,86% (идхал) олмушдур.

1998-чи илдә јухарыда көстәрилән ән'әнә давам етирилмишдир. Һәмин дөврдә Азәрбајчандан 593 милјон

385,8 мин доллар һәчминдә мөһсул ихрач едилмиш, өлкә-
жә исә 1 милјард 234 милјон 598,5 мин доллар һәчминдә
мөһсул кәтирилмишдир.

Ихрач әмәлијјаты 23,65% азалмыш, идхал әмәлијјаты
исә өтән илдән фәргли олараг јенидән 22,38% артмыш-
дыр.

1998-чи илдә ихрач-идхал әмәлијјатларынын динами-
касы ашағыдакы кимидир:

* ихрач әмәлијјатларынын өн јүксәк сәвијјәси декабрда
(98 милјон 80,9 мин доллар), өн ашағы сәвијјәси исә фев-
ралда (28 милјон 958,8 мин доллар) гејдә алынмышдыр;

* идхал әмәлијјатларынын кәстәричиләри исә беләдир:
өн јүксәк кәстәричи ијунда (140 милјон 524,9 мин дол-
лар), өн ашағы кәстәричи феврал ајында (71 милјон 628,4
мин доллар) олмушдур.

Һәмин ил ихрачын һәчми идхал әмәлијјатларынын һәч-
миндән аз олмушдур.

1998-чи илин ихрач-идхал әмәлијјатларында кечмиш
мүгавилә нөвләринин кәстәричиләринә (21, 41, 51, 96) је-
ниси дә әләвә олунмушдур -(79).

21-чи мүгавилә нөвү үзрә (СДВ): ихрач - 60,59%, ид-
хал - 55,20%;

51-чи мүгавилә нөвү үзрә (бартер јолу илә мүгавилә):
ихрач - 12,50%, идхал - 4,79%;

79-чу мүгавилә нөвү үзрә (истеһсал кооперасијасы): их-
рач - 15,45%, идхал - 5,47%;

41-чи мүгавилә нөвү үзрә (һапалы дөнәрли валјута илә):
ихрач - 3,84%, идхал - 7,46%;

96-чы мүгавилә нөвү (комисјон әсаһларла кәндәриш јо-
лу илә): ихрач - 1,19%, идхал - 3,27%.

Дикәр мүгавилә нөвләри үзрә нәтичәләр 6,43% (ихрач)
вә 23,08% (идхал) олмушдур.

1999-чу илдә кәстәричиләр көмрүк гурулушунун инки-
шафынын һәчми вә өлчүләри баһымындан даһа сәчиј-
јәвидир. Бурада чоһлу дигәтәләјиг мөһамлар вар.

Азәрбајчан резидентләри вә гејри-резидентләри тәрә-
финдән апарылан тичарәт әмәлијјатларынын һәчми, һәр
шејдән әввәл, кениш чоһрафи мөканы әһатә едир. Тәкчә
ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, көмрүк органларынын хәт-
ти илә Азәрбајчанын 128 өлкә илә әләгәләри мөвчуддур,
тичарәт әмәлијјатларынын һәчми исә тәхминән 2 милјард
Америка доллары мөбләгиндәдир.

Азәрбајчанын јени көмрүк тарихинин једдинчи илиндә
өлкәдән 902 милјон 960,6 мин доллар һәчминдә мал ихрач
едилмиш, идхал исә 1 милјард 102 милјон 408,7 мин доллар
олмушдур. О чүмләдән 51 милјон 480,8 мин доллар мөблә-
гиндә 38 мин 837,7 тон һуманитар јүк даһынмышдыр.

Өтән ил өлкәјә әмлак шәклиндә 57 милјон 731,9 мин
доллар мөбләгиндә мал идхал олунмуш, 14 милјон 153,9
мин доллар мөбләгиндә мал исә ихрач едилмишдир.

Физики шәхсләр республикаја 75 милјон 367,1 мин дол-
лар мөбләгиндә мөһсул кәтирмишдир.

1998-чи иллә мүгајисәдә өтән ил ихрач әмәлијјатлары-
нын һәчми хәјли артмыш (52,06%), идхал әмәлијјатлары-
нын һәчми исә көмрүјүн сәккиз иллик тарихиндә икинчи
дөфә азалмышдыр (21,12%).

1999-чу илдә ихрач вә идхал әмәлијјатларынын динами-
касы ашағыдакы кими олмушдур:

* ихрач әмәлијјатларынын өн јүксәк сәвијјәси өтән ил
олдуғу кими декабрда (287 милјон 625,9 мин доллар), өн

ашагы сәвијјәси исә февралда (263 милјон 570 мин доллар) гејдә алынмышдыр;

* идхал әмәлијјатларынын кәстәричиләри исә беләдир: ән јүксәк кәстәричи ијулда (140 милјон 316,4 мин доллар), ән ашагы кәстәричи јанвар ајында (49 милјон 554,8 мин доллар) олмушдур.

Бүтөвлүкдә өтән ил орта ајлыг артым ихрач әмәлијјатларында 23 милјон 273,5 мин доллар, идхал әмәлијјатларында исә 4 милјон 595 мин доллардыр.

Һәмин мүддәтдә ихрач әмәлијјатларынын һәчми ән'ә-нәви олараг идхал әмәлијјатларынын һәчминдән 109 милјон 325,3 мин доллар аз олмушдур.

Ихрач-идхал әмәлијјатларынын тәһлили кәстәрир ки, әввәлки илләрдә бағланан мүгавилә нөвләринә икиси дә әләвә едилиб (01 вә 78). Бүтөвлүкдә исә 1999-чу илин мүгавилә нөвләринин кәстәричиләри ашагыдакы кимидир:

	Ихрач	Идхал
01 (милли валјута илә һесаблашма)	0,56%	0,12%
21 (СДВ)	54,57%	55,01%
23 (дәвләт кредити үзрә)	0,00%	4,47%
41 (һагалы дөнәрли валјута илә)	0,32%	10,89%
51 (бартер јолу илә мүгавилә)	4,55%	2,47%
78 (комплекс өһдәликләр һесабына)	31,96%	0,00%

1999-чу илин мүгавилә нөвләринин кәстәричиләри

*Дикәр мүгавилә нөвләри 6,04% (ихрач)
вә 26,77% (идхал) тәшкил етмишдир.*

1998-99-чу илләрин мүгавилә нөвләринин мүгајисәли тәһлили белә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, сон илдән сәрбәст дөнәрли валјута (21) илә апарылан әмәлијјатларын үстүн истигамәти мүәјјәнләшдирилмишдир. Ејни заманда, һагалы дөнәрли валјута илә (41) бартер мүгавиләси јолу илә (51) апарылан әмәлијјатларын һәчми ашагы дүшмүшдур.

Бартер саһәсиндә әмәлијјатларын тәһлили кәстәрирди ки, 1999-чу илдә ихрач әмәлијјатларынын һәчми идхалдан 16 милјон 077,4 мин доллар чох олмушдур. Ихрач артымы 54,2 мин доллар, идхал артымы исә 183,1 мин доллар тәшкил етмишдир.

Чоғрафи мөкән бахымындан узаг харичи өлкәләрә ихрач бартер әмәлијјатларынын һәчми 18 милјон 411,5 мин доллар (вә ја чәми ихрачын 2,04%), идхал әмәлијјатларынын һәчми исә 1 милјон 748,2 мин доллар (вә ја чәми идхалын 0,17%) мәбләғиндә олмушдур.

МДБ өлкәләринин ихрач бартер әмәлијјатларынын һәчми 22 милјон 707,9 мин доллар (вә ја чәми ихрачын 2,51%), идхал әмәлијјатларынын һәчми исә 23 милјон 293,8 мин доллар (вә ја чәми идхалын 2,3%) тәшкил етмишдир.

Малларын чешиди бахымындан кәстәричиләри дә нәзәрдән кечирмәк мүмкүндүр.

Идхал әмәлијјатларында: әрзаг мәһсуллары - 19,54%, халг төләбаты маллары - 1,93%, машынар вә електрик чиһазлары, електротехники аваданлығлар вә еһтијат һиссәләри - 33,8%, нәғлијјат васитәләри вә һиссәләри - 8,93%, гара металләр вә мә'мулатлар - 9,66%, мебел - 1%, ағач мәһсуллары - 2,16%, тохумлар - 0,16%, күбрәләр - 0,5%. Јердә галан мәһсулларын пајы 21,68% тәшкил етмишдир.

Ихрач эмәлијјатларында: хам нефт - 43,88%, нефт мәнсуллары - 33,71%, гара металлар вә мө'мулатлар - 0,36%, алкогаллу вә алкогалсуз ичкиләр - 0,68%, кимјөви мәнсуллар - 2,52%, памбыг - 2,38%, түтүн - 2,37%, әлван металлар - 2,38%, чај - 0,45%, кондиционерләр - 0,01%.

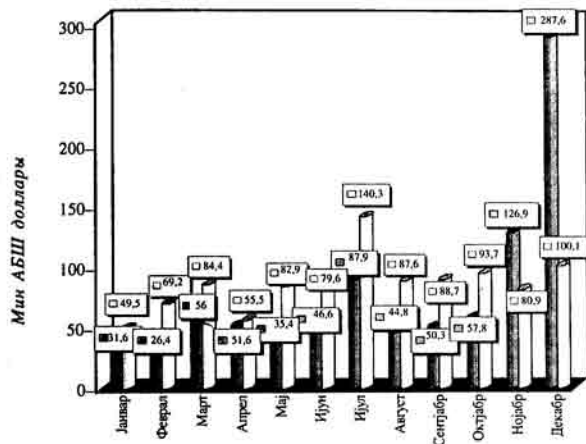
Јердә галан мәнсулларын пајы 11,26% төшкил етмишдир.

Дөвләт Көмрүк Комитәсинин инкишафынын вүс'әти, Азәрбајчанын сијаси вә игтисади тәрәфдашы олан дөвләтләрлә әлагәләрин кенишләнмәси республиканын дүңја базарына интеграсија едилмәси әсас истигамәтләриндән биридир. Мүстәгил дөвләтин көмрүк хидмәти кәләчәкдә бир чох мәсәләләрдә һәлледичи рол ојнамалыдыр: нәзарәтин технологија схеминин модернләшдирилмәси, харичи сәрһәдләрин абадлашдырылмасы вә с. Бу исә өз нөвбәсиндә Азәрбајчанын сәрһәд тәһлүкәсизлијинә вә игтисади марагларынын горунмасына чавабдәһ олан диқәр идарә вә тәшкилатларла ишбирлијинин јарадылмасыны, һабелә мүасир дүңјада артыг формалашмыш керчәкликәрә ағыл вә јарадычылыгыла јанашмағы тәләб едир.

Азәрбајчанын мүстәгилијинин бәргәрар олунмасынын ағыр илләриндә көмрүк органларынын топладығы тәчрүбә бәлә бир инам һисси ашылајыр ки, бу мүһүм дөвләт тә'сисаты кәләчәкдә дә игтисадијатын инкишафына, дүңјанын башга өлкәләри илә тичарәт вә малијјә мүнәсибәтләринин интенсивләшмәсинә хидмәт кәстәрәчәкдир.

Дөвләт Көмрүк Комитәсинин өтән илләрдәки фәалијјәтини әкс етдирән статистик кәстәричиләрин бә'зи иллүстратив чәдвәлләри

1999-чу илин 12 ајы әрзиндә идхал вә ихрач
эмәлијјатларынын өлкәләр үзрә
мүгајисәли диаграмлары
(хүсуси чәкиси фаизлә)

1999-чу илин 12 ајы әрзиндә ихрач эмәлијјатларынын ән јүксәк артымы декабр ајына (2,9 дәфә), идхал эмәлијјатларынын артымы исә июль ајына (1,4 дәфә) тәсадүф едир. Өн ашағы енмә фаизи - ихрач үзрә - февралда (26,4%); идхал үзрә исә - јанварда (49,5%) олмушдур.

**Азәрбајҗанын харичи өлкөлөрлө идхал-ихрач
әмәлијатларынын динамикасы (мин АБШ доллары)**

Илдер	Ихрач	1993-чү ило көрө артым %-лө	Идхал	1993-чү ило көрө артым %-лө	Салдо
1993	697740,5	100	310909,1	100	+ 386831,4
1994	617853,6	88,6	553171,6	177,9	+ 64682,0
1995	497064,9	71,2	589972,9	189,8	- 92908,0
1996	736518,1	105,6	944616,7	3,0	- 208098,6
1997	756759,5	108,5	767447,0	2,5	- 10687,5
1998	593358,8	85,0	1,234598,4	4,0	- 641239,6
1999	902960,6	129,4	1,127022,9	3,6	- 224062,3

**Азәрбајҗанын МДБ өлкөлөри илө идхал-ихрач
әмәлијатларынын динамикасы (мин АБШ доллары)**

Илдер	Ихрач	1993-чү ило көрө артым %-лө	Идхал	1993-чү ило көрө артым %-лө	Салдо
1993	342269,7	150	95388,5	100	+ 246881,2
1994	266689,8	77,9	268623,3	2,8	+ 1933,5
1995	178841,7	52,3	170766,7	1,8	+ 8075,0
1996	357522,4	104,3	325659,1	3,4	+ 31863,3
1997	354980,2	103,7	323252,8	3,4	+ 31727,4
1998	209793,3	61,3	397362,9	4,2	- 187569,6
1999	185100,2	54,2	299714,4	3,1	- 114614,2

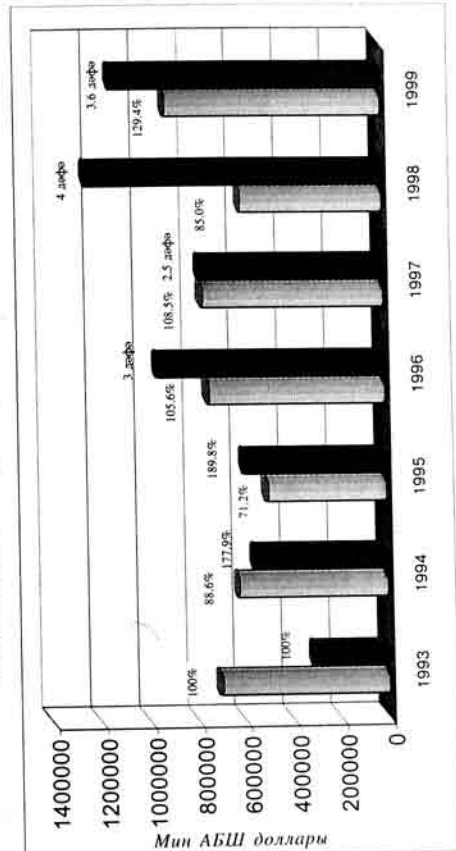
Азәрбајҗанын харичи өлкөлөрлө ихрач әмәлијатлары 1999-чү илө 903,0 млн. АБШ доллары тәшкил етмишдир ки, 1993-чү илө мұғайсәдә 29,4 фәиз, әввәлки илө мұғайсәдә илө 1,5 дофә чөдур. Ихрачлө идхал арасында фәрг 1998-чи илө мұғайсәдә 641,2 млн. доллардан 224,1 млн. долларә дүшмүш, бәшгә солә, мөһфи салдо төһминөн 2,9 дофә азәлмишдир.

Идхал әмәлијатлары 1993–1999-чу иләр әрзиндә даһа сүр'өтлө, јә'нин 310,9 млн. доллардан 1127,0 млн. долларә јүксәлмишдир ки, бу да тәхминөн 4 дофә артым демокәләр.

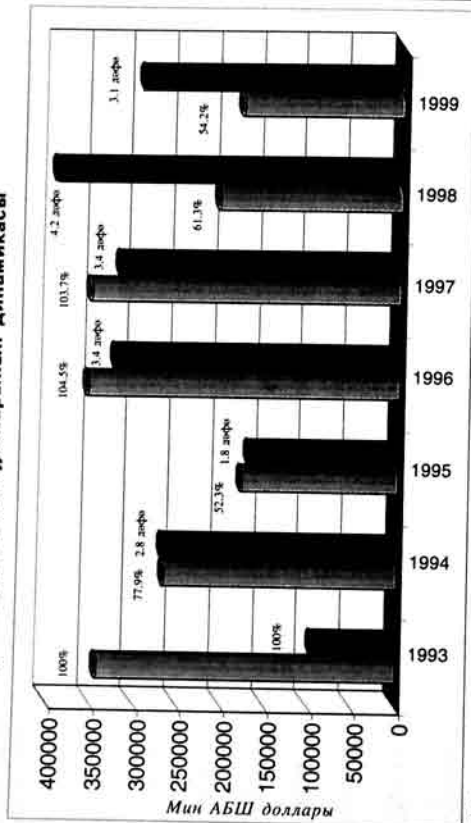
Статистик материалларын тәблиһи кәстәрир ки, 1993-чү илө Азәрбајҗанын харичи өлкөлөрлө ихрач әмәлијатларынын 49,1 фәизин, идхал әмәлијатларынын 30,7 фәизин МДБ өлкөләринин пәйһәна дүшүрдүсә, 1999-чү илө бу рәғәмләр мұғайсәф иләрә, ихрач үзрә – 20,5 фәизә, идхал үзрә 26,6 фәизә етмишдир.

1999-чү илө МДБ өлкөләри илө ихрач әмәлијатлары 1993-чү илө мұғайсәдә 45,8 фәиз азәлдығы һәлдә, идхал әмәлијатлары 3,1 дофә артымшылар. Јәмчинин ону да гәјд етмәк ләзәмдир ки, 1994, 1998 – 1999-чу иләр истисна едилмәклә Азәрбајҗанын МДБ өлкөләри илө тичарәт дөврјәсин мусәбит салдоја мәлик әлмишдур.

2(а)
**Азәрбајҗанын 1993–1999-чу илләрдә харичи өлкөлөрлө
идхал-ихрач әмәлијатларынын динамикасы**

1993-чү илө Азәрбајҗанын харичи өлкөлөрлө алағалариндә ихрач әмәлијатлары илхалы 2,2 дофә үстәлдијин һәлдә, 1999-чү илө әксинә, идхал ихрачлө 1,2 дофәдан чөх үстәлдишдир. 1993-чү илө мұғайсәдә 1999-чү илө ихрач әмәлијатлары 129,4 фәиз, идхал әмәлијатлары илө 3,6 дофә артымшылар.

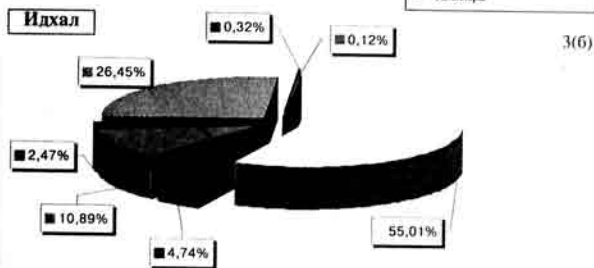
1993-чу илдә Азәрбајҹанын МДБ өлкәләрилә ағалариндә ихрач әмәлијатлары даһа бәјүк рәғәмлә – 3,6 дәрҹә үстүнкә мәһкә олушқуса, 1999-чу илдә бу үстүнкү ихрачын хәтринә 1,6 дәрҹә олмағла дәрҹишһилдр. 1993-чу илдә мутәјәссәлә 1999-чу илдә МДБ өлкәләрилә ағалариндә ихрач әмәлијатлары даһа да азаларғ 54,2 фәһсә өмһиш, ихтал исә 3,1 дәрҹә артмһилһилдр.

1999-чу ил әрзиндә идхал вә ихрач
әмәлијатларынын сәзиш нөвләри үзрә
диаграмлары (хүсуси чәкиси фәһзлә)

3(a)

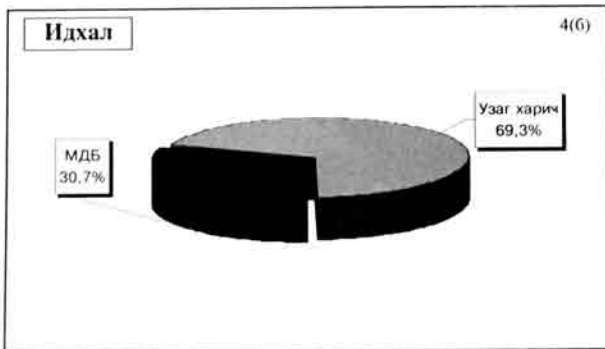
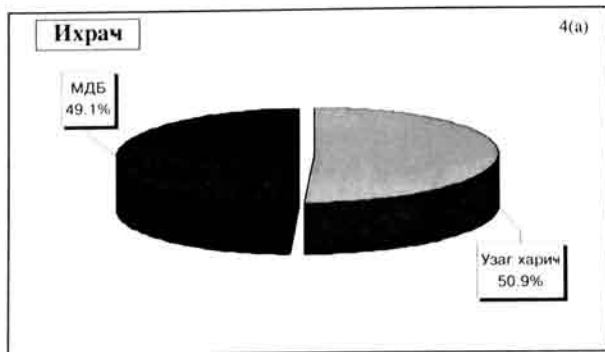
1999-чу илдә истәр ихрач, истәрсә дә идхал әмәлијатларынын һәјитә кечиримәсиндә сәрбәст дөнәри вәдүта илә һесабланмалар үзрә сәзишләр (21) үстүнкү тәһкил етмишһилдр (ихрачда – 54,57%; идхалда – 55,01%).

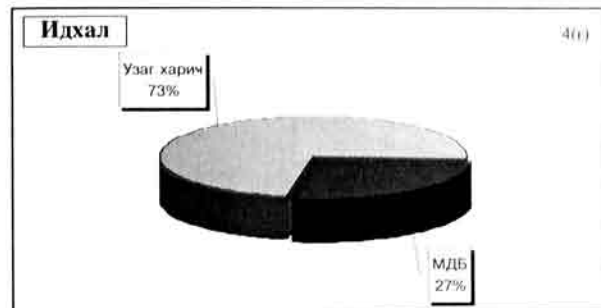
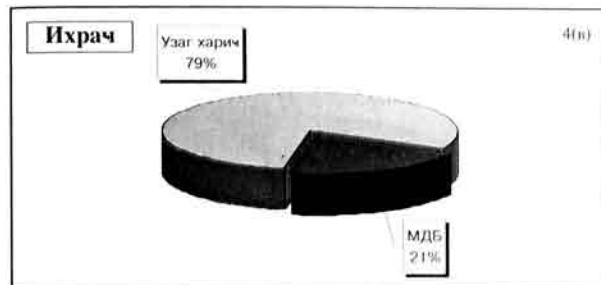
3(б)

1999-чу илдә бирбаш мәһ ирбәһисән ғәһһәһәри илә маһларын кетиримәси үзрә сәзишләр (51) мутәфиг оларғ ихрачда – 31,96%; идхалда исә 10,89% тәһкил етмишһилдр. Дикәт сәзиш нөвләри үзрә әмәлијатлар бириндә – ихрач үзрә 13,47%; идхал үзрә исә 34,1 һәмһиндә апарылмһилһилдр.

1993-чү илдә Азәрбајчанын МДБ вә узаг харич өлкәләрилә тичарәт дөвријјәсинин нисбәти
(фаизлә)

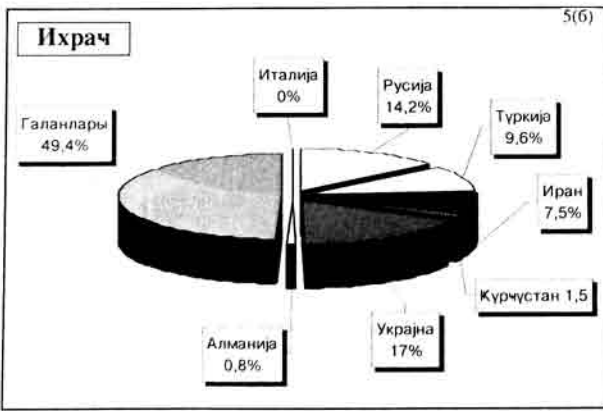
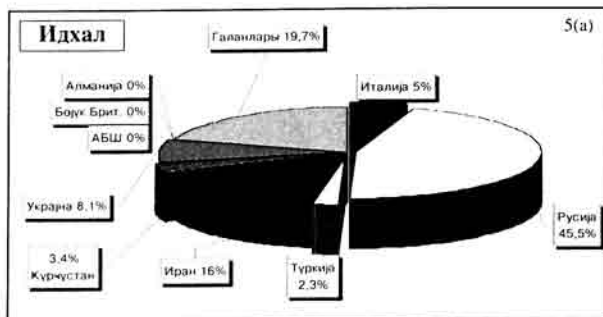

1999-чү илдә Азәрбајчанын МДБ вә узаг харич өлкәләрилә тичарәт дөвријјәсинин нисбәти
(фаизлә)

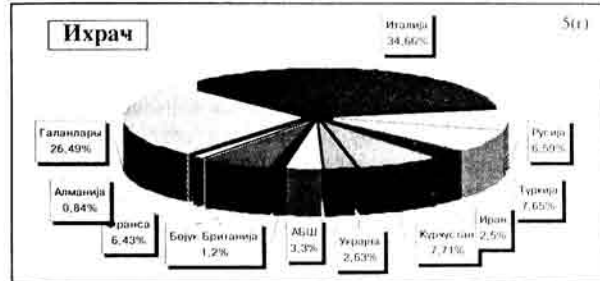
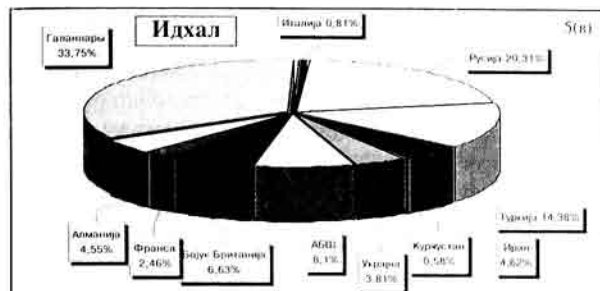

Азәрбајчанын харичи өлкәләрлә тичарәт дөвријјәсиндә – идхал үзрә МДБ өлкәләринин пәјә 1993-чү илдәки 30,7 фаиздән 1999-чү илдә 73,4 фаизә жүксәлмиш, ихрач үзрә исе әксинә, 49,1 фаиздән 26,6 фаизә еимшидр. Табиб олараг, узаг харич өлкәләринин идхалда пәјә 1993-чү илдәки 69,3 фаиздән 1999-чү илдә 79,5 фаизә жүксәлмиш, ихрач үзрә исе 50,9 фаиздән 20,5 фаизә еимшидр.

1993-чү илдә идхал вә ихрач әмәлијатларынын өлкәләр үзрә мугәјисәли диаграмлары
(хүсуси чәкиси фәизлә)

1999-чү илдә идхал вә ихрач әмәлијатларынын өлкәләр үзрә мугәјисәли диаграмлары
(хүсуси чәкиси фәизлә)

1999-чү илдә Азәрбајҗанын хәриҗ өлкәләр үзрә идхал әмәлијатларынын 62,4 фәизи 7 дәвләттин – Русија (29,3 фәиз), Түркия (14,4 фәиз), АБШ (8,1 фәиз), Бөјүк Бритәнија (6,6 фәиз), Алмәнија (4,6 фәиз), Иран (4,6 фәиз) вә Украјнанын (3,8 фәиз) пәјынә дүшүр. Ихрач әмәлијатларында Италија (34,7 фәиз), Күрчүстан (7,7 фәиз), Түркия (7,7 фәиз), Русија (6,6 фәиз), Франсија (6,4 фәиз), АБШ (3,3 фәиз) вә Украјнанын (2,6 фәиз) пәјынә бирлиҗдә 69,0 фәиз тәшкил етмишдир. Гәлбүки, 1993-чү илдә Азәрбајҗанын идхал әмәлијатларынын 45,5 фәизи Русијанын, 16 фәизи Ираннын, 8,1 фәизи Украјнанын, 5,0 фәизи Италијанын, 2,3 фәизи Түркиянын пәјынә дүшүрү. Ихрач әмәлијатларында исе Украјнанын пәјынә 17,0 фәиз, Русија 14,2 фәиз, Түркия 9,6 фәиз, Иран 7,5 фәиз, Күрчүстан 1,5 фәиз тәшкил елир.

ТРАСЕКА ВӘ ӘН ЈЕНИ КЕОСИЈАСӘТИН ПЕРСПЕКТИВЛӘРИ

Әсрин сону һәмишә онунла әләмәтдар олури ки, һәр бир өлкә баша чатан јүзилликдә көрүлмүш ишләрә јекун вурур, кәләчәјин перспективләрини мөјјән едир. Өлкәмиз үчүнчү миниллијә гәдәм гојаркән нефт мугавиләләринә бөјүк үмидләр бәсләмәклә бәрәбәр, нефт мөвзусунун башлыча алтернативи сајылан ТРАСЕКА ләјиһәсинә гошулмаға һазырлашыр.

Узунмүддәтли һазырлыг ишләри баша чатдыгдан сонра Бөјүк Ипәк јолунун бәрпасына даир 1998-чи илин сент-јабр ајында Бақыда кечирилмиш бејнәлхалг конфранс чох мүһүм тарихи һадисә олду. Аврасија мөканында кедән интеграсија просесләри бу конфрансдан сонра кејфијјәтчә јени бир мәрһәләјә гәдәм гојду. Бу фикри белә бир факт да тәсдиг едир ки, Бақыда гәдәринчә јүксәк сәвијјәдә кечирилән бејнәлхалг форумда 32 өлкәнин вә 13 бејнәлхалг тәшкилатын нүмајәндәләри иштирак едирди. Шимал јарымкүрәсиндә итгисади вә сијаси бахымдан апарычы дәвләтләр сајылан өлкәләрин һамысынын тәмсил едилдији бу конфранс Узәг Шәрг вә Гәрби Авропа өлкәләрини бирләшдирән трансконтинентал артеријанын инкишафына глобал марағы нүмајиш етдирмәклә бәрәбәр, һәм дә јени тәшәббүсләрин вә перспективи ләјиһәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Мәхсуси ТРАСЕКА Банкынын јара-

дылмасы бәрәдә Өзбәкистан президенти И.Кәримовун тәк-лифи бу бахымдан хүсусилә дитгәтәләјидир. Һәмин тәшәббүсләрин әһатә даирәси бәрәдә охучуларда тәсәввүр јаранмасы үчүн ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, нәллијәт-коммуникасија вә тичарәт-игтисади перспективләр ләјиһәсинин (ТРАСЕКА) иштиракчылары олан өлкәләрдә планетимизин итгисади потенциалынын 2/3 һиссәсиндән чоху чөмләшмишдир, бу өлкәләрдә ики милјарддан артыг инсан јашајыр (бу, Јер күрәси әһалисинин 1/3 һиссәси демәк-дир), һәмин өлкәләрин үмуми әразиси исә 48,7 милјон квадраткилометр, јахуд Јер күрәсинин туру әразисинин тәхминән 1/3 һиссәси гәдәрдир.

ТРАСЕКА идејасы илк дәфә 1993-чү илин мај ајында Авропа Комиссијасынын тәшәббүсү илә Брүсселдә ирәли сүрүлмүшдүр. Бу идејаны чөми 8 дәвләт — 3 Чәнуби Гафгаз өлкәси (Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан) вә 5 Мәркәзи Асија республикасы (Газахыстан, Өзбәкистан, Гырғызыстан, Тачикистан вә Түркмәнистан) дәстәкләмишди. Өлбәттә, бу тәшәббүсү ирәли сүрмүш өлкәләрин үмуми әразиси ләјиһәдә иштирак едән бүтүн өлкәләрин үмуми әразисиндән гат-гат кичикдир, ләкин тәшәббүсчү өлкәләрин имканлары да кифәјәт гәдәр бөјүкдүр. Белә ки, һәмин 8 өлкәнин үмуми әразиси 4.181 мин кв.км (бүтүн иштиракчы өлкәләрин үмуми әразисинин тәғрибән 9 фаизи гәдәр), онларын әһалисинин үмуми сајы исә 71 милјон нәфәрдир (иштиракчы өлкәләрин әһалисинин тәғрибән 3 фаизи гәдәр). Ләкин ән башлыча амил — һәмин өлкәләрин јерләшдији чографи әразиدير. Бу өлкәләрин билава-ситә әсас маршруту мәркәзиндә јерләшмәси факты тәшәббүсчү өлкәләрин әвәзедилмәз, јахуд алтернативсиз ол-

дугу ну көстөрир. Эсас маршрутун тәгриби истигамәтләри вә жүкдашымаларын характери барәдә артыг индидән мүөј-јән фикирләр сөјләмәк олар. Чох еһтимал ки, әсас маршрут икитәрәфли һәрәкәтә ичазә верилән күчәни хатырладачагдыр: Шәргдән Гәрбә, әсасән, хаммал вә енержи еһтијатлары дашыначаг, әкс истигамәтдә исә мүасир технолокијалар вә инвестисия ахыны көзләнилир. Транзит өлкәләрин дахилиндәки учгар рекионларын инкишафы, чох еһтимал ки, бу ләјиһәнин ән мүсбәт чөһәти олачагдыр. Сирр дејилдир ки, һәмин өлкәләрин әксәријјәтиндә әсас истәһсал потенциалы вә әһалинин бөјүк бир гисми мүөјјән урбанизасия зоналарында чөмлөшдији һалда, чох вахт зәнкин фәјдалы газынты јатагларына вә әлверишли агроинлим шәраитинә малик олан о бири рајонлар иғтисади инкишаф бахымындан гат-гат кери галмыш олур, бу исә һәмин өлкәләрдә чидди чәтинликләр јарадыр. Әһалинин иғтисади бахымдан кери галмыш рајонлардан бу мө'нада габачыл зоналар миграсиясынын кет-кедә артмасы һазырда һәр јердә мүшаһидә едилир. Бу факт ажры-ажры рајонларын инкишаф сөвијјәләри арасындакы фәрги даһа да күчләндирир, иғтисади инкишаф үчүн үмуми шәраитин писләшмәсинә вә социал кәркилијин артмасына сәбәб олур.

Елә Азәрбајчаны көтүрөк: өлкәдә сәнајә потенциалынын 80 фаизи вә әһалинин 50 фаизиндән чоху республиканын үмуми әразисинин 7 фаизиндән дө кичик бир әразидә чөмлөшмишдир. Әзбәкистанда мүвафиг көстөричиләр бәләдир: сәнајә потенциалынын 90 фаизи вә өлкә әһалисинин 80 фаизи Әзбәкистанын үмуми әразисинин тәгрибән 35 фаизинә бәрәбәр олан сәһәдә чөмлөшмишдир. Түркмәнистанда исә аналожи рәгәмләр даһа бариз тә'сир

бағышлајыр. Бу өлкәнин сәнајә потенциалынын 90 фаизи вә әһалинин 90 фаизи Түркмәнистан —Иран сәрһәдинин периметри бојунча узанан дар бир золагда чөмлөшмишдир. Газахыстанда, Гырғызыстанда, Ермәнистанда вә Күрчүстанда бу бахымдан вәзијјәт бир гәдәр фәргли олса да, һәмин өлкәләрдә дә гејри-мүтәнасиблик аз дејилдир. Әлбәт-тә, бу чүр вәзијјәт јаранмасына тә'сир көстөрән субъектив амилләрлә јанашы, объектив амилләр дә вардыр — тәбии шәраит арзуедилән таразлыға наил олмага имкан вермир. Мәсәлән, елә һәмин Түркмәнистанда өлкә әразисинин 90 фаизи Гарагум сәһрасынын пајына дүшүр. Лакин тәсәррүфаты инкишаф етдирмәк үчүн әлверишли шәраит олан јерләрдә дә дурғунлуг һаллары көз габачындадыр. Вахтилә тикилмиш автомобил вә дөмир јоллары шәбәкәси узун мүддәт өз тә'јинаты үзрә јахшы хидмәт етмишдир. Лакин инди һәмин рекионларда мүшаһидә олунан үмуми иғтисади дурғунлуг үзүндән бу шәбәкәләр тәдричән тәпәззүлә уграјыр вә онларын әсаслы тә'миринә чидди еһтијач дујулур. Көстөрилән чәтинликләрин арадан галдырылмасына мане олан амилләрдән бири дә будур. Башлычасы исә, бу вәзијјәт ТРАСЕКА ләјиһәсинин һәјата кечирилмәсинә чидди әнкәл төрәдир. Мөһиз буна көрә дә мөвчуд нәглијјат артерияларынын бәрпасы вә онларын мүасир тәләбләрә үјгүн сөвијјәјә чатдырылмасы ТРАСЕКА ләјиһәсинин һәјата кечирилмәси чәрчивәсиндә гаршыја чыхан әсас мәсәләдир. 1998-чи илин пајызына гәдәр Авропа Иттифагы һәмин мөгсәдләр вә ТРАСЕКА програмына дахил олан даһа 35 ләјиһә үчүн 63 милјон екү, Авропа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы вә Дүнја Банкы исә (бирликдә) 250 милјон доллар вәсаит ажырмышдыр.

ТРАСЕКА програмында иштирак едөн өлкөлөрдөн һәр биринин өз лажифаләри, бу програмын перспективләри вә онун һәмнин өлкәжә аид сегментләринин үстүнлүкләри барәдә һәр бир өлкәнин өз тәсәввүрү вардыр. Буна көрә дө онлардан һәр бири өз вәзифә вә мөгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн бу үстүнлүкләрдән даһа сәмәрәли истифадә етмәжә чалышыр. Јени автомобил вә дөмир јолларынын тикилмәси, көһнә јолларын јенидән гурулмасы инвестисија ахыны демәкдир. Кәләчәкдә бу јоллардан даһа интенсив истифадә едиләчәк, бу исә, өз нөвбәсиндә кениш нөглијат инфраструктурунун инкишаф етмәсинә сәбәб олачагдыр. һәмнин јоллар бојунча чохсајлы јаначагдолдурма стансијаларынын, техники вә тибби јардым мөнтәгәләринин, мотелләрин, ресторанларын вә гәһвөханаларын, мүхтәлиф тичарәт объектләринин ачылмасы ишсизлијин сәвијјәсини хејли азалдачаг, бүдчөжә өләвә вәсаит дахил олмасы үчүн мүһүм мәнбә ролуну ојнајачагдыр. Бу планлары һәјата кечирмәк үчүн санбаллы малијјә вәсаити лазымдыр. Иштиракчы өлкөләрин чоху һәмнин вәсаити өз дахили имканлары һесабына ајыра билмир вә буна көрә дө харичи өлкөләрдән һәвәслә борч алырлар. Мәсәлән, Гырғызыстан Бөјүк Ипәк јолунун бу өлкәнин Шөрг вә Гәрб һиссәләрини бирләшдирән Бишкәк — Ош саһәсинин 600 км-лик һиссәсини јенидән гурмаг үчүн Асија Инкишаф Банкындан вә Јапонија һөкүмәтиндән үст-үстә 300 милјон доллар борч алмышдыр. Тачикистан өлкәнин јүксәк дағлыг әразисиндән кечән, Чинлә Тачикистаны бирләшдирән Мургаб — Кулма автомакистралынын јенидән гурулмасы вә кенишләндирилмәси үчүн Ислам Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкындан грант алмышдыр. Өлкәнин чәнубунда исә 132 км-

лик Курган-Түбә — Кулјаб дөмир јолу чәкилмәкдәдир. Бу јол Тачикистан әразисиндән кечмәклә ири тоннажлы транзит дашымалары хејли асаиләшдирмаға имкан вәрәчөкдир. Өзбәкистан өзүнүн транзит мөвҗејинин реал бәһрәсини артыг индидән һисс едир. 1996-чы илин мај ајында Сөрәхс шәһәриндә (Түркмәнистан) Гафгазашыры нөглијат дөһлизинин јарадылмасы барәдә Азәрбајҗан, Јүрҗүстан, Түркмәнистан вә Өзбәкистан арасында сазыш имзаланандан сонра тәкчә Өзбәкистанын һәјата кечирдији идхал-ихрач әмәлијјатлары илә бағлы јүкдашымаларын һөчми индијәдәк һәр ил, демәк олар ки, икигаг артмышдыр: 1996-чы илдә бу чүр јүкдашымаларын һөчми 140 мин тон олдуғу һалда, 1997-чи илдә мүвафиг кәстәричи 300 мин тона, 1998-чи илдә исә әввәлки илә нисбәтән даһа да чохалмышдыр. Үмумијјәтлә, һәмнин маршрут фәалијјәтә башлајандан кечән гыса мүддәтдә 700 мин тондан артыг јүк дашынмышдыр.

Чохшахәли нөглијат артеријалары системи истәр транзит өлкөләр, истәр јүккөндөрәшиләр, истәрсә дә һәмнин јүкләрин алычылары олан өлкөләр үчүн сәрфәли шәраит јарадыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, Иранда автомобил јолларынын үмуми узунлуғу 190 мин км, дөмир јолларынын узунлуғу исә 6 мин км-дир. Газахыстанда мүвафиг рөгәмләр бир нечә дөфә бундан артыгдыр. Авропа өлкөләринин әразичә бир-биринә јахын јерләшмәси, һәмнин өлкөләрин коммуникасија вәситәләринин чох интенсив рәжимдә ишләмәси јүкләрин мәнзил башына чатдырылмасы илә бағлы мөсрәфләрин азалмасына шәраит јарадыр, бу факт исә ТРАСЕКА идејасынын реал вә сәмәрәли олдуғуна дөләләт едир.

Лакин лажинин гыса мүддөтдө там һөчмдө һөјата ке-
чирилмәси үчүн иштиракчы өлкөлөрүн һеч дө һамысы еј-
ни дөрөчөдө чан јандырмыр. Бө'зи өлкөлөр ачыг-ашкар
«јорганы өз үстүнө чөкмөк» мөвгеји тутур, елө төсөвүр ја-
ратмаға чалышырлар ки, куја онлары һеч бир башга өлкө
өвөз едө билмәз вө лажиндө ирөли сүрүлөн везифөлөрүн
бөјүк бир гисмини төкбашына һөјата кечирмөјө гадирди-
лөр. Бу лажинин төшөббүсүсү кими чыхыш етмиш өл-
көлөрүн вө онун фөал иштиракчыларынын бир гисми исө
өксинө, лажинин мөһз өввөлчөдөн нөзөрдө тутулмуш
схем үзрө һөјата кечирилмәсинө чалышыр ки, лажинин
бүтүн иштиракчылары онун һөјата кечирилмәсиндөн ејни
дөрөчөдө бөһрөлөнө билсинлөр. Бу чүр өлкөлөр арасында
Күрчүстан, Өзбөкистан, Украјна, Молдова, Румынија вө
әлбөттө, Азәрбајчан даһа позитив мөвге тутурлар. Бөјүк
Ипәк јолунун бөрпа едилмәсинө һөср олунмуш бејнөлхалг
конфрансын кечирилмәси мөһз Азәрбајчан Президенти
Һөјдөр Әлијевин вө Күрчүстан лидери Едуард Шеварднад-
зенин бү мәсөлөјө конструктив мөвгедөн јанашмасы сәјө-
синдө мүмкүн олмушдур. Ону да гејд едөк ки, конфрансын
мөһз Азәрбајчан пајтахтында кечирилмәси вө Авропа —
Гафгаз — Асија нөглијат дөһлизинин инкишафына нөзә-
рөт едөн Даими Катиблијин мөһзил-гөраркаһынын Бақыда
јерләшмәси барөдө гөрар мөһз өлкөмизин Президенти Һөј-
дөр Әлијевин бејнөлхалг нүфузу илө бағлыдыр.

Конфрансын јекунларына өсәсөн Бақы бөјанимәси гө-
бул едилмиш, «Авропа — Гафгаз — Асија нөглијат дөһ-
лизи чөрчивәсиндө бејнөлхалг јолларын инкишафына даир
протокол» һүдудунда бир сыра мүһүм сөнөдлөр имзалан-

мыш, һәмин сөнөдө техники характери иләвөлөр гәбул
едилмишдир.

Азәрбајчан Республикасы лажинин керчөкләндирил-
мәсиндө фөал рол ојнајан өлкөлөрүн өн сыраларындадыр.
Өлкөдө јени көрпүлөр тикилир, автомобил јоллары, беј-
нөлхалг дөниз вө һава лиманлары бөрпа едилир, көмрүк
мөнтөгөлөри јарадылыр. Аврона Иттифагы ТРАСЕКА
програмынын һөјата кечирилмәси үчүн Азәрбајчана грант
шөклиндө 7 милјон 650 мин еку ајырмышдыр. Бу вөсаит-
тин 6 милјон екүсү јухарыда садаладагымыз мәсәдлөрө
сөрф едилир. 1998-чи ил октјабрын ахырларында Бақы
Бејнөлхалг Дөниз Лиманы Идарәси илө «Полтсуг» мүштә-
рөк Алманија-Полша фирмасы арасында әмәкдашлыг ба-
рөдө протокол имзаланмышдыр. һәмин протокола өсәсөн
нөзөрдө тутулур ки, ТРАСЕКА хәтти илө транзит јолла
Азәрбајчана көндөрүлөн јүкләрүн дашымасы үчүн лиман-
нын көнтејнер терминалында истифајә едилир. 1999-чу
ил јанварын илк күнлөриндө Бақы Бејнөлхалг Дөниз Ли-
маны Идарәси илө «Полтсуг» арасында Бақы — Поти
маршруту илө көнтејнер дашымаларынын фасиләсиз һөја-
та кечирилмәсини тө'мин етмөк барөдө сәзиш имзалан-
мышдыр. Бу ишлөрлө паралел, Алманијанын «Gated»
ширкәти Бақы лиманынын көнтејнер терминалында јени-
дөнгурма апарыр. Көрүлүш ишлөр Авропа Иттифагынын
грант кими ајырдыгы 4 милјон еку вөсаит һесабына малиј-
ләшдирилир. Јенидөнгурмадан сонра көнтејнер термина-
лынын јүк гәбулетмә имканыны тәғрибән 10 дөфә
артырмаға зөмин јараначаг.

Дигтәти чөлб едөн даһа бир факты гејд едөк: 1998-чи
илдө Хөзәр Көмичилији Идарәсинин сөрөпчамында олан 5

бәрәжә илин ахырларында күлли мигдарда жүкдашыма әмәлијјатларыны һәјата кечирмәк үчүн нәзәрдә тутулан даһа 2 бәрә әләвә едилмишидр. 1998-чи илдә 5 көһнә бәрә дәнизин шәрг саһилинә 3.500 вагон жүк дашымышдыр. Бу о демәкдир ки, һәммин бәрәләр вәситәсилә жүкдашымаларын һәчми үч дәфәдән чох артмышдыр. Һәммин илин ахырларында Мәркәзи Асија республикаларындан Бакыја кәтирилмиш 2.500 бош вагон исә жүкдашымаларын һәчмини даһа да артырмаг үчүн нәзәрдә тутулур. Лакин «Меркури-1» вә «Меркури-2» бәрәләринин лимана гәјытмасы ону кәстәрир ки, һәтта мөвчуд имканларын һамысындан истифадә едилмәси дә бу саһәдә тәләбаты там өдәмәк үчүн кифәјәт дәјилдир. Һәр биринин дәјәри тәғрибән 15 милјон доллар бәрәбәр олан бу бәрәләр 1500-1700 тон жүк, јахун 25-28 вагон дашымаға имкан верир. Хәзәр Дәниз Көмичилији Идарәси рәһбәрләринин фикринчә, ТРАСЕКА програмы үзрә Әсас Сазиш һәјата кечирилмәјә башлајанда жүкдашымаларын һәчми 4-5 дәфә артачагдыр.

ТРАСЕКА лајиһәси садәчә декларатив характер дашымајыб, реал сурәтдә һәјата кечирилик. Газах рајону әразисиндә јерләшән, Азәрбајҗан вә Јүрчүстан республикаларыны бирләшдирән мөшһур «Гырмазы көрпү»дә әсаслы сурәтдә јенидәнгурма ишләри апырыландан сонра ону 1998-чи ил октјабрын 7-дә рәсми ачылышы бу фикри тәсдиг едән әләмәтдар нүмунәдир. Ачылыш мәрәсиминдә президентләр Һәјдәр Әлијевин вә Едуард Шеварднадзенин иштирак етмәси бу һадисәнин һәр ики өлкәнин һәјатында мүһүм рол ојнадығына сүбүтдур. Инди һәммин көрпү жүкдашымаларын һәчминин артмасы илә әләгәдар ирәли сүрү-

лән тәләбләрә вә бејнәлхалг стандартлара тамамилә ујғундур.

Азәрбајҗанын башга бир бөлкәсиндә Бакы — Әләт автомакстралынын јенидән гурулмасы илә бағлы ишләр апармаг нәзәрдә тутулур. Дүнја Банкы (ДБ) Бакыдан Јүрчүстан сәрһәдинә гәдәр олан шосе јолунун бүтүнлүклә (Бакы — Әләт — Газымәммәд — Күрдәмир — Јүрчүстан сәрһәди) әсаслы тә'мир лајиһәсини малијјәләшдирмәји тәклиф етмиши. ДБ мүтәхәссисләринин һесабламаларына көрә бу јолун һәр километринин јенидән гурулмасы 200 мин доллар баша кәләчәкдир. Һалбуки, жүксәк техники мүркәббликли јолун һәр километринин чәкилиши 1 милјон доллар баша кәлир. ДБ мүтәхәссисләринин фикринчә, 3-4 илдән сонра бу јолу бејнәлхалг стандартлар сәвијәсинә чатдырмаг мүмкүн олачагдыр. Лакин «Азәравтојол» Дөвләт Ширкәти Дүнја Банкынын бу тәклифиндән имтина етмишидр. Республика Игтисадидјат Назирлији дә «Азәравтојол»ун мөвгејини дәстәкләјәрәк билдирмишидр ки, назирлијин фикринчә, транзит автомобил макстралынын бу һиссәсиндә һәрәкәтин интенсивијли кәләчәкдә даһа да артачагдыр вә буна көрә дә һәммин јолу кенишләндирәрәк дөрд золагдан ибарәт јола чевирмәк даһа мөҗсәдәујгүшүр. Билаваситә узунлуғу 44 км. олан Әләт — Газымәммәд јолунун јенидән гурулмасына кәлдикдә исә бу мөҗсәдлә 1998-чи ил октјабрын ахырларында ачыг бејнәлхалг тендер е'лан едилмишидр. Һәммин јолда көрүләчәк ишләрин үмуми дәјәри 36,5 милјон доллар бәрәбәрдир. Бу вәсаитдән 30 милјон 760 мин доллары билаваситә тикинти ишләринә, галан мөбләг исә дикәр зәрури хәрчләрин өдәнилмәсинә сәрф едиләчәкдир.

Трассын бу һиссәсинин тикинти лажһәси Күвејт Инкишаф Фонду вә Ислам Инкишаф Банки тәрәфиндән малијәләшдирилир. Бу бејнәлхалг тәшкилатлардан биринчиси тикинти ишләри баша чатдыгдан сонра илдә 2 фаиз мүамилә илә 15 ил мүддәтинә 18,7 милјон доллар, икинчиси исә 13 милјон 144 мин доллар фаизсиз кредит ајырымышдыр. Азәрбајчан һөкүмәти бу мәгсәд үчүн 4 милјон 657 мин доллар ајырачагдыр.

Ону да гејд едәк ки, Европа Иттифагы Газымәммәд — Күрдәмир һиссәсиндәки 81 км. узунлуғлу јолун бәрпасыны малијәләшдирмәк үчүн вахтилә 50 милјон доллар вәсаит ајырмағы нәзәрдә тутмушду.

Аврасија нәглијат дәһлизинин маршруту бојунча республикамызын әразисиндә бејнәлхалг стандартлар сәвијәсиндә тәгрибән 1.200 км. узунлуғунда јол чәкилмәлидир. Лакин мөвчуд коммуникасиялар өз функцияларынын өһдәсиндән һеч дә пис кәлмир.

Статистик мәлүматлара кәрә, 1998-чи ил әрзиндә сәрнишин вә јүк дашымаларынын һәчми әввәлки илин кәстәричиләриндән артыг олмушдур. Истәр сәрнишин вә истәрсә дә јүкдашымаларын һәчми әввәлки илләрә нисбәтән хејли артмышдыр. Гафгазашыры нәглијат дәһлизи чәрчивәсиндә нәглијатын һәрәкәти хејли фәаллашмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, ТРАСЕКА лажһәсиндә Азәрбајчанын мүстәсна өһәмијјәти белә бир фактда тәзаһур етмишдир ки, Европа — Гафгаз — Асија нәглијат дәһлизинин инкишафына нәзәрәт едән Даими Катиблијин мәнзил-гәраркаһы Бақыда јерләшәчәкдир. Лакин бу, јалныз Бојүк Ипәк јолунун бәрпасына даир бејнәлхалг конф-

рансда иштирак етмиш дәвләтләрин рәһбәрләри вә сәләһијјәтли нүмәјәндәләри тәрәфиндән имзаланмыш Бејнәлхалг Нәглијат Барәдә Әсас Сазиш гүввәјә минәндән сонра олачагдыр. Бу Сазишин өзү исә ону имзаламыш дәвләтләрдән ән азы дөрдүнүн парламенти тәрәфиндән тәсдиғ едиләндән сонра гүввәјә минир.

Даими Катиблик һөкүмәтләрасы комиссијанын гәрарларыны һәјата кечирән вә бу комиссија үчүн мүвафиг тәклифләр һазырлајан ичра органы олачагдыр.

Ипәк јолу барәдә сазиши имзаламыш өлкәләрин һәр бириндә Даими Катиблијин нүмәјәндәликләри фәалијјәт кәстәрәчәк.

Бақы форумунда имзаланмыш сазишләрин һәјата кечирилмәси илә бағлы јухарыда садаладығымыз вә бир сыра башга мәсәләләри нәзәрдән кечирмәк үчүн 1998-чи ил декабрын 16-да Европа Комиссијасынын нүмәјәндә һејәти Бақыја кәлмиш, бурада Азәрбајчан Республикасы Назирләр Кабинетинин хусуси комиссијасынын үзвләри илә ишкүзар көрүшләр кечирмишди. Бу, ишчи группарын сајча үчүнчү вә 1998-чи илдә сонунчу көрүшү иди, чүнки бу илдән етибарән һәмин сазишләр үзрә әмәли ишләрә башланьлыр. Азәрбајчан тәрәфи һәмин көрүшдә тәклиф етди ки, ТРАСЕКА лажһәсинин мүәјјән һиссәси Европа Иттифагынын сәрмәјәси һесабына һәјата кечирилсин.

ТРАСЕКА лажһәсинин һәјата кечирилмәси илә бағлы даһа бир мөгәм — нефт амилә хусуси мүзакирә тәләб едир. Рекионда сијасы вә игтисади иглими мүәјјәнләшдирән вә бу нәһәнк лажһәнин перспективини тәјјин едән мөһз нефт амилидир. Инди бу барәдә сөһбәт ачачағы.

ТРАСЕКА лажинәси илә бағлы Һн бөжүк парадокс ондан ибарәтдир ки, әслиндә бу лажинәнин һәлледичи мөғамы олан нефтин нәғл едилмәси мөвзусу лажинәнин әсас вәзи-фәләри сийаһысындан кәнарда галыр. һалбуки, ТРАСЕКА лажинәси мөһз һәмнин нефт мөвзусунун әсас алтернати-вдир.

Бу вәзијәтин сәбәбләрини ајдынлашдырмағ үчүн бир гәдәр тәһлил апарар.

Артығ јүз илдән чоғдур ки, «нефт амили» бејнәлхалғ мүнәсибәтләрә тә'сир едән әсас элементләрдән биридир. Вахтилә дүнјанын апарычы нефт ширкәтләри Гәрбин Һн ири дөвләтләринин харичи сийәсәтинә билаваситә тә'сир кәстәрир, һәмнин дөвләтләри бу ширкәтләрин өзләриндән өтрү сәрфәли олан сийәси аддымлар атмаға сөвг едирди. Чоғ вахт бунун нәтичәсиндә бејнәлхалғ вәзијәт кәркин-ләширди. Доғрудур, нефт сәнәјечиләринин гүдрәт саһибләри олдуғлары вахтлар чоғдан кечиб, лакин бунун-ла белә, дүнјанын апарычы дөвләтләринин вә инкишаф ет-мәкдә олан өлкәләрин сийәсәтчиләри јенә дә енеркетика факторунун, илк нөвбәдә нефт амилинин чоғ күчлү тә'си-ринә мө'руз галырлар.

Нефт проблемләринин бејнәлхалғ мүнәсибәтләрә тә'си-ринин үч әсас сәбәби вардыр.

Биринчиси, бејнәлхалғ мүнәсибәтләрә енеркетик төһ-лүкәсизлик проблеминин гаршылығлы әлагәдар олмасы чоғ мүнүм фактдыр. Дүнја сийәсәтиндә енержи еһтијатларынын әһәмијјәтинин даим артмасы бу еһтијатлара нәзарәт уғрунда апарычы дөвләтләр арасында истәр кизли, истәрсә дә ачығ мубаризәнин кет-кедә кәс-кинләшмәсинә сәбәб олур.

Икинчиси, «гара ғызыл» бизнеси саһибкарлығын Һн мөнфәәтли нөвләриндән бири оларағ галмағдашыр. Бу факт «нефт дипломатијасы»на гошулмуш бүтүн өлкәләрин харичи сийәсәтинә чидди тә'сир едир. Бу сөзләр һәм ајры-ајры ширкәтләрә, һәм дә дөвләтләрә аиддир. 1970-чи ил-ләрдә ССРИ, әсасән нефт ихрачы һесабына әлдә етдији кәлирләр сәјәсиндә, нисбәтән сабит сийәси вә иғтисади систем јаратмаға мүвәффәғ олмушду. «Инкишаф етмиш социализм»ин әсас иғтисади вә сийәси уғурлары да, Совет Иттифағы башда олмағла социализм дүшәркәсинин узун мүддәт уғурлу фәалијјәт кәстәрмәси дә мүәјјән мө'нада мөһз Русијадакы зәнкин нефт јатағларынын истисмары илә изаһ едилмәлидир. Шимал дәнизиндә нефт јатағлары кәшф едилмәси Бөжүк Британијанын вә Норвечин иғтиса-ди инкишафына чидди стимул јаратмыш олду. Јахын Шәрғдә нефт һасил едән өлкәләрин иғтисади вәзијјәти исә һамыја јахшы мө'лумдур. Мәсәлән, вахтилә чоғ керидә галмыш бир мөмләкәт сәјылан Ливијада зәнкин нефт јатағлары кәшф едиләндән аз сонра о, бејнәлхалғ аләмдә кифәјәт гәдәр нүфузлу бир өлкәјә чеврилди, дүнјанын Һн гүдрәтли дөвләти олан Бирләшмиш Штатларын харичи сийәсәт бахымындан рәғиби олду.

Үчүнчүсү, «нефт амили»нин бејнәлхалғ мүнәсибәтләрә тә'сирини сәчијјәләндирән әсас истиғамәтләр арасында өталәт хассәсинин чоғ бөжүк тә'сирини гејд етмәмәк ол-маз. Нефт һасил едән дөвләтләрин харичи сийәсәтиндә енеркетика вә башға өлкәләрлә гаршылығлы мүнәсибәт-ләр мәсәләләриндә һазыркы мөвгеләри онларын бир нечә ониллик бундан өввәлки мөвгеләринин тәкрарыдыр. Амма чоғ күман ки, бу мөвгеләрин дәјишдирилмәсинә еһтијач

жаранмышдыр. Елэ Гэрб дөвлөттөри дө һөлө XIX әсрин ахырларында сынагдан кечирдикләри давраныш хөттини дөјишмирләр, лакин онларын мөвгеји бу күнүн төләбләринә һөјрәтамиз дәрәчәдә ујгун көлир.

Төөччүблү дејил ки, нефт мөвзусу ТРАСЕКА програмы чөрчивәсиндә әсас јер тутур. Буна көрө дөвлөттөрин гаршылыгылы мүнәсибөттөри мөнафеләрин сых әлағәли олдуғу мүрәккәб схемдөн ибарәт бир нечө дүјүн һалында төсөввүр едилә биләр. Фикримизчө, ТРАСЕКА чөрчивәсинә мөвчуд проблемләрин ашағыдакы әсас дүјүнләрини гејд етмәк олар: 1) Газахыстан; 2) Түркмөнистан; 3) Азәрбајчан; 4) Шәрғи Европа дүјүнләри.

Газахыстан дүјүнү. Түркмөнистан вә Азәрбајчан дүјүнләри кими, Газахыстан дүјүнү дө ики әсас проблемдөн ибарәтдир — Газахыстан јатағларындакы нефтин чыхарылмасында әчнәби ширкәттәрин иштиракы вә нефтин Гәрбә нәғл едилмәси маршрутунун сечилмәси проблемләри. Республиканын кеосијаси мөвгеји онун етник тәркибиндән вә мүасир дүнјанын әсас мәркәзләри илә коммуникасијаларын хүсусијәтиндән ирәли көлир. һазырда Газахыстанын әксәр вилајәттәриндә, хүсусән республиканын шәргиндә миллијәтчә газах олмајан әһалинин сәјчә үстүнлүк тәшкил етмәси бу республиканын Русија илә сых мүнәсибөттәр сахламағ хөттини бирмә’налы шөкилдә төләб едир. Бу күн Европа өлкәләри вә Асијанын игтисади чөһәттән инкишаф етмиш дөвлөттәри илә Газахыстанын коммуникасијалары, әсасән, Русија васитәсилә һөјата кечирилир. Бу мө’нада ТРАСЕКА елә бир алтернативдир ки, о, Газахыстанын Русијадан асылылығыны хөјли зөифлөдәр вә бу өлкәнин маневр етмәси үчүн кениш мејдан јарадар.

Бу мө’нада Хәзәр дөнизинин диби илә нефт көмәри чөкмөк вә Бакынын јахынлығында һәммин көмәри әсас ихрач бору көмәринә бирлөшдирмәк Газахыстандан өтрү чөх чөлбедичидир.

Һазырда Газахыстан һәр ил тәғрибән 17 милјон тон нефт ихрач едир. Бунун тәғрибән 6 милјон тону МДБ мөкәниндән кәнарда јерләшөн өлкәләр үчүн нәзәрдә тутулу мушдур. Газахыстанда чыхарылан нефт Русија әразисиндән кечән ики бору көмәри васитәсилә Гара дөңиз саһилләринә нәғл едилир. Республиканын өз әразисиндә 2 мин км. узунлуғунда нефт көмәри чөкилмишдир. 1993-чү илдә бу өлкә Американын «Шеврон» ширкәти илә бирликдә Хәзәр дөнизинин шимал һиссәсиндә јерләшөн «Тенкиз» јатағынын ишләнилмәсинә башламышдыр. Мүтәхәссисләрин һесабламаларына көрә еһтијатларынын һәчми тәхминән бир милјард тона бәрәбәр олан «Тенкиз» јатағы, о бири јатағларын һеч бири истисмар едилмәсә белә, гаршыдакы 40 илдә өлкәнин нефтә еһтијачыны тө’мин едә биләр. «Тенкиз» һазырда дүнјада мө’лум олан 10 ән ири нефт јатағындан биридир. Бундан өлава, һазырда Газахыстанда 5 әсас газ јатағы ишләнмәкдөдир. Онларын һамсыы Хәзәр дөнизинин јахынлығында — Шимали Манғышлағда, Шимали Уст-Јурда, Бурашлидә, Тургајда вә Чу-Сары рајонунда јерләшир. Даһа 9 јатаға бөјүк үмид бөсләнилир.

Актауда нефтајырма заводу тикилмәси бәрәдә мүғавилә имзаланмасы өлкәнин нефт сөнајесиндә мүһүм һадисә иди. Бу заводу 1994-1998-чи илләрдә тикмәк нәзәрдә тутулурулу.

Газахыстан нефтин нәғл едилмәси үчүн мөвчуд имканлардан асылылығы азалтмағ хәтиринә рекиондакы бүтүн өлкәләрлә әмәкдашылығ етмәјә һазырдыр. Бу мөгәсәдә

Иранла багланмыш сазиш 2 милјон тон нефтин транзит јолла дашынмасы барәдәдир. Газахыстан бу рөгәми даһа да артырмаг нијјәтиндәдир.

Лакин Русија өз мөвгеләриндән һеч дә асанлыгла әл чәкмир. Кәркин данышыглардан сонра Русија тәрәфи «Тенкиз» јатағынын ишләнилмәсиндә «ЛУКойл» нефт ширкәтинин 10 фанз пәјчә кими иштирак етмәсинә наил олмушдур. Бундан әлава, Хәзәр дәнизинин статусу мәсәләсиндә Русија Газахыстанын тәрәфини сахлајыр. 1998-чи илин јайында Хәзәр дәнизинин бөлүнмәси барәдә бу ики өлкә арасында мүгавилә имзаланмасы факты бир даһа тәсдиг едир ки, Газахыстан мәнәфеләрин таразлыгыны горујуб сахламагла бәрәбәр, өз мүттәфигләрини дә итирмәмәјә чалышыр.

Түркмәнстан дүјүнү. О бири дүјүнләрдән һеч дә аз долашыг олмајан Түркмәнстан дүјүнү мүйјән мө'нада даһа «мүстәгил»дир. Мәсәлән, бу јахынларда Түркиядә Бақы — Чейһан бору кәмәринин тикинтиси идејасыны дестәкләјән Анкара бөјаннамәси имзаланаркән Түркмәнстан президенти Сапармурад Нијазов һәмин сәнәди имзаламагдан имтина етмишди. Онун фикринчә, бу ләјиһәнин Түркмәнстанга һеч бир дәһли јохдур. С.Нијазов бу аддымы атмагла Иран Ислам Республикасындан кечән бору кәмәринин тикинтиси мәсәләсиндә өз әл-голуну ачмышдыр. Түркмәнстанын рекиондакы әсас мүттәфиги Ирандыр. Азәрбајчанла, јахуд Түркия өлә мүгәјисәдә Иран чоғрафи бахымдан Түркмәнстанга даһа јахындыр. Буна көрә дә Ашгабад өз карбоһидроген еһтијатларынын нәгл едилмәси үчүн өн сәрфәли потенсиал маршруту итирмәк истәмири.

Тәгриби һесабламалара көрә Түркмәнстанда 5 милјард тон нефт вә 20 трилјон кубметрдән артыг газ еһтијаты вардыр. Онун газ еһтијатларынын һәчми бүтүн дунја үзрә мөвчуд олан мави јаначаг еһтијатларынын бешдә бир һиссәси гөдәр, јахуд Мексика көрфәзиндәки јатагларын еһтијатындан беш гат артыгдыр.

1993-1994-чү илләрдә Түркмәнстан өлкәдәки нефт вә газ јатагларынын истисмары вә һасилатын нәгл едилмәси үчүн комплекс ләјиһә ишләјиб һазырламага башламышдыр. Елә о вахтдан е'тибарән карбоһидрогенләрини дашынма маршруту да мүйјән олунмуш вә гәрара алынмышдыр ки, бурада чыхарылан нефт Түркмәнстан — Иран нефт кәмәри өлә, газ исә Түркмәнстан — Иран — Түркия — Европа газ кәмәри васитәсилә нәгл едиләчәкдир. Тәхминән елә һәмин вахт Түркмәнстан, Иран, Русија вә Түркия нүмајәндәләриндән ибарәт бейнәлхалг консорсиум јарадылмасы барәдә сазиш имзаланмышдыр. Консорсиумун рәһбәр комитәсинә Аркентина вә Америка ширкәтләринин нүмајәндәләри дә дахилдир. Илкин плана көрә бир нечә бору кәмәри, әсасән, газ кәмәрләри чәкилиши нәзәрдә тутулмушдур. Узунлуғу 1470 км, борусунун диаметри 1420 мм. олан биринчи вә әсас газ кәмәри өлдә 30 милјард кубметр газ нәгл етмәјә имкан верәчәкдир. Һәмин кәмәрин фәалијјәтиндән бәһрәләнән тәкчә Түркмәнстан олмајачагдыр. Газ кәмәри истифадәјә вериләндән сонра Түркия һәр ил тәгрибән 15 милјард кубметр газ алачагдыр. Газ кәмәринин маршруту бојунча Түркмәнстан һәм дә нефт кәмәри чәкмәк нијјәтиндәдир. Һәмин кәмәрлә күндә 250 мин барел нефт нәгл етмәк планлашдырылыр. Алманијанын «Рургаз» консернинә вә Франсанын бир

ширкәтинә Түркмәнстандан газ көндөрilmәси барәдә мүгавиләләр имзаланмышдыр. Бору көмәри тикинтисинин үмуми дөјәри тәғрибән 10 милјард доллара бәрәбәрdir. Әкәр 2000-чи иләдәк, һәмин ил дә дахил олмагла, Түркмәнстан 7,3 милјард доллар сәрмајә гојса, бундан сонра о, һәр ил 13,7 милјард доллар көлир әлдә едөчөкдир. Сәрмајә гојлушу артырылса, 2010-чу илдә көлирин һөчми 22 милјард доллара чатачагдыр.

2020-чи илә гәдәр олан мүддәтдә нефт вә газ јатагларынын ишләнмәси вә кенишләндирилмәси, нефт е'малы вә енержи дашыјычыларынын нәгл едилмәси планы 1993-чү илин нојабр ајында гәбул едилмишдир. О вахтдан өтән мүддәтдә Түркмәнстан һәмин плана дөнмөдән өмөл едир вә көрүндүјү кими, башга ләјһәләрдә иштирак етмәк үчүн диқкәр өлкәләрлә иш бирлији јаратмаға тәләсмир. Белә чыхыр ки, онун өз мәнәфеләри даһа өһөмијјәтлидир.

Азәрбајчан дүјүнү. Бу дүјүнә дахил олан проблемләр тәкчә Хәзәр дәнизинин Азәрбајчана аид һиссәсиндә дејил, онунла һәмсәрһәд өлкәләрин әразисиндә дә һасил едилән енержидашыјычыларын нәгл едилмәси вариантларында фокуслашмышдыр. Бу күн әсас маршрутун үч вариантындан сөһбәт кедир: Бақы — Новороссијск, Бақы — Сулса вә Бақы — Чейһан. Бу маршрутлардан өн чох мүбаһисә догураны Бақы — Чейһан маршрутудур.

1998-чи ил октјабрын 29-да Анкарада бу бору көмәринин тикинтисини дәстәкләјән сijasи бәјаннамә имзаланмышдыр. Анкара бәјаннамәсини Түрkiјә, Әзбәкистан, Азәрбајчан, Газахыстан вә Күрчүстан президентләри, еләчә дә АБШ-ын енеркетика назири Уилјам Ричардсон имзаламышдыр. Тәрәфләр бу бору көмәринин тикинтисинә

јардым едөчөкләри барәдә «мә'нәви өһдәликләр» көтүр-мүшдүр. Беләликлә, һәмин ләјһә әтрафында һәгигәтән көркинлик һөддинә чатмыш мүбаһисәләрин ганунаүјүн һәлли тапылмышдыр.

1998-чи ил октјабрын 15-дә АБШ тичарәт назиринин мүшавири Јан Калитскинин Бақыја сәфәри һәмин ештирасларын бир гәдәр сәнкимәсинә сәбәб олду. АБШ-ын Азәрбајчандакы сәфирлијинин мүшавири мятбуат конфрансында чыхыш едәрәк бу мәсәлә барәдә Америка тәрәфинин мөвгејини белә ифадә етмишдир: АБШ Бақы — Чейһан маршрутунун тәрәфдарыдыр, лакин бу мәсәлә барәдә сон гәрары АБӘШ вә АРДНШ гәбул етмәлидир. АБШ онлара тәзјиг көстәрә билмәз. Октјабрын 10-да «Нју-Јорк тајмс» гәзетиндә чыхыш едән Стефан Кинзер мөһз бу руһда мүсаһибә вермишди. С.Кинзер һадисәләрин кедишинә АБШ-ын куја тә'сир едә билмәјөчөјинин сәбәбләриндән бири кими, Америка президенти Билл Клинтон илә бағлы галмагалы вә онун нүфузунун хејли азалдығыны көстөрмишди.

Түрkiјөнин чох пассив мөвге тутмасы да АБШ-ы чөкиндирир. Түрkiјә бу ләјһәнин сәрфәли чөһәтләри вә нефтин Босфор богазындан нәгл едилмәсинин тәһлүкәли олмасы барәдә курултулу бәјанатлар вермәклә кифәјәтләнир. Лакин Түрkiјөнин өзүндә јахшы баша дүшүрләр ки, бәјаннамәнин имзаланмасы Бақы — Чейһан бору көмәринин јахын көлөчөкдә тикилөчөјинә һеч бир зөманәт вермир. һәмин сөнөдин, нечә дејерләр, һеч мүрәккәби гурумамыш, Түрkiјөнин дәнизчилик мәсәләләринә бахан дөвләт назири Бурһан Гара башда олмагла хүсуси комиссија Гара дәнизин Босфор вә Дарданел богазында көмичи-

лијин вәзијјәти барәдә мә'рузә һазырламыш вә һәмин мә'рузә хүсуси мәктуб шәклиндә Хәзәрдәки јатаглардан чыхарылан нефти бу боғазлар васитәсилә дашымағы планлашдыран өлкәләрә көндәрилмишдир.

Түркия боғазларда кәмичилик барәдә регламенти лап јахын вахтларда сәртләшдирмәк нијјәтиндәдир. Јени регламентдә һәмин боғазлар рәсмән «Түркия боғазлары» адландырылачагдыр. Харичи өлкәләрин кәмиләри барәдә «гејри-мәһдуд сығорта» принципи тәтбиг едилир. Бу о дәмәкдир ки, һәмин кәмиләр боғазларда олдуғу мүддәтдә онларын тәғсири үзүндән гәзә баш версә вә әтраф мүһитә зиян дәмјиш олса, бу кәмиләр дәмјиш зәрәрә көрә там һәчмдә компенсасија өдәмәли олачаглар. (Әввәлләр танкер саһибләри бу чүр һалларда дәмјиш зәрәрин јалныз бир гисмини өдәјирдиләр). Сығорта полиси олмајан кәмиләрин көрфәздән кечмәсинә ичазә верилмәјәчәкдир. Гара дәниз боғазларында бејнәлхалг навигасија режимини мүәјјән етмиш 1936-чы илдә Монтре конвенсijasыны биләрәкдән вә бирбаша позан Түркиянин мәғсәди будур ки, АБШ һөкүмәти Америка ширкәтләринә тәзјиги артырмаға вә Бақы — Чейһан бору кәмәринин һәмин ширкәтләр тәрәфиндән малијјәләшдирилмәсинә разылашмаға мөчбур олсун.

Газахыстан Анкара бөјаннамәсини белә бир гејд-шәртлә имзаламышдыр ки, Түркия Газахыстандан һәр ил 20 милјард кубметрә гәдәр тәбии газ алсын. Едуард Шеварднадзе исә ачыг е'тираф етмишдир ки, Бақы — Чейһан бору кәмәринин ән азы јахын беш ил әрзиндә тикиләчәји вә бүтүн бу мүддәтдә Хәзәр јатагларындан чыхарылан илкин нефтин Бақы — Супса бору кәмәри васитәсилә нәгл еди-

ләчәји Күрчүстаны севиндирир. Үстәлик, Анкара көрүшүндә Күрчүстан Газахыстан нефтинин вә Түркмәнстан газынын Күрчүстандан кечмәклә нәгл едилмәси барәдә разылашма әлдә етмәјә мүвәффәғ олмушдур.

Анкара бөјаннамәсинә Русијанын мүнасибәти чох тәмкинли олмушдур. Русијалы експертләрин фикринчә, Бақы — Чейһан лајиһәси һәддән артыг баһалы, онун керчәкләшдирилмәси исә чох чәтиндир. Бақы — Новороссијк бору кәмәринә әввәлки кими бөјүк үмид бәсләјән Русија күман едир ки, бу бору кәмәринин Чеченистандан кечмәјән әләвә шахәси чәкиләндән сонра кәмәрин бурахычылыг габилијјәти артачагдыр.

Експертләрин һесабламарына көрә, Бақы — Супса маршрутунун узунлуғу 855 км-дир. 5 насос стансijasы тикилмәсини тәләб едән бу кәмәрин чәкилишинин дәјәри 1,8 милјард доллардыр. Бақы — Чейһан маршрутунда мүвафиг рәғәмләр 1994 км, 10 стансија вә 3,7 милјард доллар, Бақы — Новороссијк маршрутунда исә 1483 км, 7 стансија вә 2,5 милјард доллардыр.

Һәр һалда, әсас ихрач бору кәмәринин маршруту барәдә мүбаһисәләрә тезликлә сон гојулачагдыр. Ән башлычасы исә будур ки, көзләнилдијинә көрә, лап јахын вахтларда сијаси нәтичә әлдә едиләчәк, бу исә ТРАСЕКА-нын нефт перспективинә билаваситә тә'сир кәстәрәчәкдир.

Шәрғи Авропа дүјүнү. Билаваситә нефтин һасилаты илә о гәдәр дә әләғәли олмајан проблемләрин бу дүјүнү әсасән нефтин нәгл едилмәси илә бағлыдыр. Бақы конфрансында бу фикир бир даһа тәсдиг едилди. Украјна, Румынија вә Болгарыстан президентләри конфрансда чыхыш едәркән енержи дашыҗычыларынын һәмин өлкәләрин әра-

зисиндөн кечмәклә нәгл едилмәсинин үстүлүкләри чох мүфәссәл мүзакирә олунду.

Украјна президенти Леонид Кучма өз өлкәсинин әлверишли чографи мөвгәјини вургулајараг Украјна — Польша маршрутунын үстүлүкләриндән сөһбәт ачды. Онун фикринчә, бу маршрут Бақы — Супса маршрутунын тәбии давамь һесаб едилә биләр. Гара дәнизлә Балтик дәнизи арасында јерләшән бу маршрут нефтин һәр тонунун дашынмасында 8-9 доллар гәнаәт етмәјө имкан верир. Бу мәгсәдлә Одесса јахынлығында нефт терминалы тикинтисинә башланмышдыр. Иншасы 2000-чи илдә баша чатдырылмасы нәзәрдә тутулан јени терминал илдә 9 милјон тон нефт гәбул едә биләчәкдир. Узунлугу 670 км. олан терминалын 300 км.лик һиссәси 1998-чи илин октябрынадәк тикилмиши. О вахт көрүлмүш ишләрин дөјәри 120 милјон доллар иди.

Румынија дәвләтинин рәһбәри Емил Константнеску өз өлкәсинин үстүлүкләриндән сөһбәт ачаркән Констанса бейнәлхалг лиманынын сәрфәли чөһәтләрини көстәрмишидир. О гејд етмишидир ки, бу лиманын бухтасы су тутуму 180 мин тона гәдәр олан нефт танкерләрини гәбул етмәјө имкан верир. Өлкә әразисиндәки коммуникацијалар исә нефтин Дунај чајы илә Мәркәзи вә Гәрби Авропаја, даһа сонра Екеј дәнизинин шимал-чәнуб лиманларына дашынмасыны тә'мин едә биләр. Румынија рәһбәри јаначағын бу нөвүнүн е'мал едилмәси мәсәләсинә дө тохунмуш вә билдирмишидир ки, Констанса лиманындан өлкәнин рајонларына чөкилмиш нефт көмәрләри нефтин Румынијада јерләшән нефтајырма заводларында е'мал едилмәсинә имкан

верир. Бу заводларын үмуми истәһсал күчү 30 милјон тона бәрәбәрдир.

Молдова вә Болгарыстан рәһбәрләри өз чыхышларында бу чүр конкрет рәгәмләр көстәрмәсәләр дә, олар да Мәркәзи Асија республикаларында һасил едилән ержидашыјычыларынын нәгл едилмәси мәсәләриндә өз өлкәләринин әлверишли чографи мөвгә тутдугуну билдирдиләр.

Бир сөзлә, ТРАСЕКА-нын нефт амилли сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу амил о гәдәр саибаллыдыр ки, о, рекионларда мөвчуд кеосијаси шәрантә тә'сир көстәрир, кеосијаси амилли бу лајиһәнин даһа да кенишләндирилмәси үчүн ән мүһүм шәртә чевирир.

Кеосијаси амил јухарыда тәсвир етдијимиз коммуникација вә нефт амилләринин бир нөв нәтичәсидир. Бу үч амилли һәр бири, хусусән оларын ән әһәмијјәтлисис олан кеосијаси амил бир сыра «дахили» сәбәбләр догурур. ТРАСЕКА програмы һагтында аналитик ичмалын сонунда һәмин сәбәбләрин маһијјәтини ачыгламаға чәһд едәчәјик.

Лајиһәнин әһатә даирәси вә иштиракчы өлкәләрин сајы көстәрир, һөјат өзү дә тәсдиг едир ки, үмуми мөгсәдләр һәр бир өлкәнин конкрет мәнәфәләрини сыхышдырыб икинчи плана кечирә билмәз.

Совет Иттифагы дағылдыгдан сонра Мәркәзи Асија вә Чәнуби Гафгаз әразиләри дунја дәвләтләри илә һәмин рекионлардакы өлкәләрин әсл дуел мејданына чеврилди. Дунјада лидерлик идиасында олан ССРИ вә АБШ арасында узун мүддәт давам етмиш мүбәһисә бу дәфә конкрет рекионлар миғјасында Русија илә АБШ арасында мүнәсибәтләрин ајдынлашдырылмасы мә'насында даһа конкрет

шәкил алды. Русија Мәркәзи Асијаны вә Гафгазы өзүндән өтрү һәјати әһәмийәтли зоналар е'лан едәрәк һәммин рекионларда Американын вә ја башга бир дөвләтин һәр һансы формада иштиракына чох гысганчылыгла јанашыр. Ејни заманда, јени мүстәгил дөвләтләр мүстәгил сijasәт јеритмәјә, өз тәрәфдаш вә мүтәғиғләрини мүстәгил сечмәјә чәһд етдикләрини кизләтмирләр. Потенциал иғтисади донорлар вә бејнәлхалғ мүнәсибәтләр үчүн сijasи сабитлик нүмунәси сајыла биләчәк АБШ-ын вә Гәрби Европанын чазибәси кечмиш совет республикаларынын — һазырда мүстәгил дөвләтләр олан өлкәләрин Гәрблә әлағәләри һәр вәчһлә инкишаф етдирмәк сә'ләрини шәртләндирмишдир. Ејни заманда Гәрб (илк нөвбәдә АБШ) учуз енержи еһтијатларындан вә башга хаммал мәнбәләриндән истифадә етмәк, сijasи бахымдан исә «Јени Шәргдә» өз мөғгеләрини мөһкәмләтмәк вә беләликлә, өзүнүн дунјада һекемон ролуну даһа да күчләндирмәк имканы газанмышдыр. Русија тәрәфиндән АБШ-ын бу чәһдләринә мане олмағ тәзаһүрләринин артмасы рекионун бир сыра өлкәләрини мөчбур етмишдир ки, онлар декларатив бәјанатлардан әл чәкиб өз сijasәтләрини конкрет ишләр көрмәјә јөнәлсинләр. Бу өлкәләрин сijasи даирәләри иғтисадијјатын бир сыра мүһүм саһәләриндә истеһсал объектләринин Гәрб сәрмајәдарлары илә биркә истисмар едилмәсини нәзәрдә тутан чохсајлы сазишләри имзалајаркән ики әсас мөгсәд күдүр-дүләр: 1) ресипирент өлкәләрин бөһрандан чыхмасы вә кәләчәк инкишафы үчүн һазырда дурғунлуғ һөкм сүрән саһәләрә харичдән вәсаит чәлб етмәклә һәммин саһәләрин бәрпасы; 2) һәммин өлкәләрин базарларында Гәрбин сәнәјә нәһәнкләринин көк салмасы вә бунунла да Гәрбдә бу

өлкәләрә сijasи марағын күчләnmәси. Сонунчу амил мүстәғилијин ән тә'сирли зәманәтләриндән бири һесаб едилир.

Русија өзүнүн букүнкү сijasи вә иғтисади вәзијјәтиндә Асијанын јени дөвләтләри үчүн чидди тәһлүкә тәрәдә билмәсә дә, онун сijasәти даһа чох перспективә јөнәлмишдир. Ахы, Русијада 1999-чу илдә кечирилән парламента сечкиләри вә 2000-чи илдә кечирилән президент сечкиләри ачығ-ашкар бөјүк дөвләтчилик мөғгеји тутан гүввәләрин (онларын сағчы, јахуд солчу мөғгедән чыхыш етмәләриндән асылы олмајарағ) гисасы илә нәтичәләнә биләр. һадисәләр бу ахарда иштирак едәчәји тәдирдә һәммин өлкәләрин һамысыны јенидән һансыса бир дөвләт, јахуд гејри-дөвләт гурумунун «бајрағы» алтында бирләшдирмәк үчүн онларә тәзјигин артачағы истисна олуnmур. Тәбии ки, бөјүк дөвләтчилик идејасынын тәрәфдарлары бу һалда лидерлик ролуну Русија үчүн ајырырлар. Русија бу республикаларла өзүнүн чоғрафи јахынлығыннан вә һөләлик мөвчуд олан сых иғтисади әлағәләринин үстүнлүкләриндән истифадә едәрәк, нөјин баһасына олурса-олсун, өз мөғгеләрини әлдә сахламаға вә гоншуларынын сijasи оријентир сечмәләринә фәал тә'сир көстәрмәјә чалышыр.

Буна көрә дә ТРАСЕКА идејасынын ортаја чыхмасы һеч дә тәсадуғи дејилдир. ТРАСЕКА Русија лајиһәсинин алтернативидир, чүнки Бөјүк Ипәк јолу лајиһәси иштиракчы өлкәләрә имкан верир ки, онлар Русијанын нәғлијјат инфраструктурандан истифадә етмәдән өз мөһсулларыны дунјанын истәнилән нөғгәсиндә јерләшән үнванә чатдырысынлар вә гоншу рекионлардан нәғл едилән mallарын дашыnmасы үчүн һәммин өлкәләрин әразисиндән истифадә

едилсин. ТРАСЕКА Аврасија мөканыны өһатө едөн елә бир трансконтинентал макистралдыр ки, о, гитәнин дахили базарларынын потенциалыны дүнја базарына говушдуруп, һәмин рекионларын өзләриндөн өтрү исә өмтәә вә хидмәтләр базары формалашдырмаг имканы ярадыр вә кәләчәкдә бу рекионларын да 1960-70-чи илләрдә Чәнуб-Шәрги Асијада формалашмыш, дүнјамигјаслы јени инкишаф мәркәзи гәбилиндән мүвафиг мәркәзләрә чеврилмәсини шәртләндирир.

Нәтичә е'тибары илә бу о демәкдир ки, Русија рекионда үстүнлүјү јенидән әлә кечирмәк шансыны итирмишдир. Бөјүк Ипәк јолунун бәрпасына һәср олунмуш бејнәлхалг конфрансда Русија нүмајәндә һеј'әтинин рәһбәри һеч дә тәсадүфән бәјан етмәмишдир ки, ТРАСЕКА макистралы рентабеллик бахымындан әсла сәмәрәли дејилдир. Русија нүмајәндә һеј'әтинин рәһбәри конкрет рәгәмләрә вә фактларә әсасланараг сүбүт етмәјә чалышырды ки, онун өлкәсинин нәглијјат имканларындан истифадә едилмәси гат-гат сәрфәлидир. Бунунла бәрәбәр, һәмин шәхс өз чышышынын бир һиссәсиндә е'тираф етмишди ки, макистралын һәгигәтән ишләмәси вә конкрет сәмәрә кәтирмәси үчүн мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир. Онун фикринчә, һәмин әсас тәдбирләр арасында ашағыдакы мөсәләләр хүсуси гејд едилмәлидир:

— нәглијјат инфраструктуруну Авропа Иттифагынын тәләбләринә ујғунлашдырмаг үчүн санбаллы сәрмајә гојулушу;

— трансконтинентал дәмир јолунун чәкилиши илә бағлы әләвә хәрчләр.

Русија һеч дә кизләтмир ки, о, өз имканларына бүтүн дүнјанын дигтәтини чәләб етмәјә чалышыр. Ондан өтрү сәрфәлидир ки, ТРАСЕКА програмынын иштиракчысы олан өлкәләр МДБ чәрчивәсиндә интегрәсија процессләринин инкишафы илә кифәјәтләнсинләр.

Авропа Иттифагы бу лајиһәјә чоһ бөјүк мараг костәрир.

Тәсадүфи дејилдир ки, ТРАСЕКА-нын тәшәббүсчүсү Авропа Комиссијасы олмушдур. Формалашмагда олан үмуми базар дахилиндә игтисади сәмәрәнин артмасынын нәтичәси олан интегрәсија процессләри вә планетимиздә мадди истәһсалын сәвијјәси елә бир кејфијјәт мәрһәләсинә чатмышдыр ки, бу сәһәдә инкишафын давам етмәси үчүн әләвә хаммал мәнбәләри тәләб олунур, өзү дә мөсәлә тәкчә хаммал илә битмир, һәмин хаммалын, даһа јахшысы исә, онун е'мал едилмиш, јә'ни јарымфабрикат формасынын минимум мәсрәфләрлә лазими үнвана чатдырылмасы үчүн шәраит јаратмаг лазымдыр. Ахы, сирр дејилдир ки, АИ өлкәләриндә өтраф мүһитин мүһафизәси мәсәләсинә мүстәсна өһәмијјәт верилир. өтраф мүһити чиркләндириңләр күлли мөбләгдә чәримә өдәмәли олурлар. Буна көрә дә АИ үзвү олан өлкәләрин бир сыра танынмыш ширкәтләри «чиркли» вә чоһ енержи тәләб едән истәһсалатлары фәјдалы газынты јатагларынын јахынлығындакы өразиләрә көчүрмәјә чалышырлар. ТРАСЕКА лајиһәси, даһа конкрет десәк бу лајиһәнин иштиракчысы олан дәвләтләрин сијасәти һәмин ширкәтләр үчүн мәнз бу чүр шәраит јарадыр. АИ-дә бу факты јахшы баша дүшүрләр вә елә буна көрә дә фәал өмәкдашлығы һазырдырлар.

ТРАСЕКА барәдә сөһбәт ачаркән Чәнуби Гафгазда вә Мәркәзи Асијада мүстәсна рол ојнамаг идиасында олан

ики дөвлөт арасында чохдан давам едөн сijasи дуели гејд етмөмөк олмаз. Биз Түркияни вө Ираны нөзөрдө тутуруг.

Бир сыра мөсөлөлөрдө АБШ-дан дөстөк алан, лакин истиснасыз олараг өз мөнафеләри мөвгејиндөн фәалијјөт көстөрөн Түркиягө Азәрбајчанын вө етник бахымдан она гоһум сажылан дөрд Мөркөзи Асија дөвлөтинин симасында елө мүттөфигләр газанмаг нијјөтиндөдир ки, онларын арасында һаким гүввө ролуну ојнаја билсин. Ону да гејд едөк ки, һәм Түркиянин өзүндө, һәм дө јухарыда адларыны чөкдијимиз өлкөлөрдө мүјјөн даирөлөр Түркияни даһа күчлү мөвгедө — түрк торпагларыны бир јерө чөмлөшдирән гүввө ролунда көрмөк истөјирлөр. Вашингтондаки Түрк Арашдырмалары Институтигунун директору Сөбри Сајари 1994-чү илдө Иллинојс Университетинин бурахдыгы мөчмүөдө дөрч едилмиш «Түркиягө, Гафгаз вө Мөркөзи Асија» мөгаләсиндө белө дө јазыр: «Гафгазда вө Мөркөзи Асијада мөвчуд кеосијаси мараглары баша дүшмөк үчүн јадда сахламаг лазымдыр ки, Икинчи дүнја мүһарибөси дөврүндөн башлајараг ССРИ-нин сijasети Түркиянин төһлүкәсизлији вө әрази бүтөвлүјү үчүн реал горху кими дөјөрлөндирилмишдир. Анкаранын Мөркөзи Асијадаки марагларыны вө онун бу бөлкөдөки әзкар фәалијјөтинин һәрәкәтгеричи гүввөләрини һәм тарихи әлагөләрлө, һәм дө түркияли саһибкарларын игтисади еһтијачлары илө изаһ етмөк олар. Лакин лап башлангычда чидди бир сөһвө јол верилмишдир — Түркиягө сijasөтчиләри Болгарыстанда. Јунаныстанда, Кипрдө вө дијөр өлкөлөрдө азлыг төшкил едөн түркләрлө мүнасибөтләрин инкишафы төчрүбөсинә әсасланаараг елө күман едирдилөр ки, Мөркөзи Асијада онлары автоматик олараг агабөјләр (бөјүк гардашлар)

кими гөбул едөчөкләр, лакин белө олмады. А.Түркеш башда олмагла радикаллар «пантүркизм» вө «пантураинизм» консепсијаларыны фәәли төблги етдикләринә бахмајараг, бу идеолокија истөр чөмијјөтдө, истөрсә дө дијөр партијалар арасында күтлөви дөстөк газанмады. Лакин бир амил шөксиздир: Анкара МДБ-нин түркдилли республикалары илө гаршылыгы әлагөләри күчлөндирмөк үчүн јаһын көлөчөкдө өз сөјләрини давам етирәчөк вө ола билсин ки, бундан өтрү түркдилли өлкөләрин үмуми базарыны јаратмаг, мөдөни әлагөләри дөринлөшдирмөк кими васитәлөрдөн дө истифадө едөчөкдир». Бу һалда Түркиянин Шәргдө өз тө'сирини кенишлөндирмәсинин мүһүм аргументи кими ТРАСЕКА сон дөрчөчө мүнасибөт васитәдир.

Түркиянин бу мөвгеји рекион өлкөләри үчүн етник амилдөн даһа чох игтисади амил кими чөлбедичидир. Түркиягө һәмин өлкөлөрдөн өтрү бир нөв тәгидир объектидир. НАТО-нун үзвү вө чидди сijasи тәрәфдаш олан Түркиягө кими, Иран да рекионда өз тө'сир даирәсини кенишлөндирмөк үчүн јаранмыш имкандан тө'кидлө истифадө етмөјө чалышыр. Лакин бу рекиондаки өлкөләр үчүн Иран Түркиягө гөдөр чазибөли дејилдир. Түркиягөдөн фөргли олараг Иран һаким режимләрлө рөсми әлагөләри мөһкөмлөтмөјө дејил, рекион өлкөләринин ичтимаи шүурунда мүсәлман идејаларынын тө'сирини күчлөндирмөјө чалышыр. Лакин бу нијјөтин сөмәрәсизлији лап әввәлдөн өзүнү бүрүзө вермишдир. Шиә дөвләти олан Иран Мөркөзи Асија өлкөләриндө һөинки дүнјөви һөкүмәтләри, һәтта аһи рүтбөли сүннимөзһөбә руһаниләри дө өзүндөн узаглашдырыр. Үстөлик, һакимијјөти өлө кечирмөк иддиасында олан мүхалифөт өһвал-руһијјөли гурулашмаларын бу өлкөдөн дөс-

төк алмалары һаллары да мә'лумдур. Буна көрә дә јерли лидерләр исламын сijasи бахымдан һәгигәтән фәаллаша-чағындан еһтијат едәрәк билдириләр ки, онлар ислам тәмәлчилијини принцип е'тибарилә гәбул етмириләр. Тачи-кистан вә Өзбәкистан рәһбәрләри бу мәсәләни хусуи вургулајырлар. Әслиндә Мәркәзи Асија рекионундакы о бири өлкәләрин лидерләри дә дини екстремизми пislәмә-јә бәһанә ахтарырлар. Иран исә мәһз бу чүр екстремизмин билаваситә, јахуд долајы нүмунәси сајылыр. Дејәсән, сон заманлар Иран өзү дә баша дүшүб ки, башлангычда өз иде-јаларыны кениш јајмаға мәсәд сечәркән јанылмышдыр. Инди Иран тез-тез бәјан едир ки, һәмин өлкәләрлә игти-сади әмәкдашлығы сәрфәли һесаб едир вә гоншуларынын дахили ишләринә гарышмајачагдыр. Тачикистанда игти-дарла мұхалифәтин данышыгларында Иранын вәситәчилик етмәси, Иран әразисиндән кечмәклә Түркмәнистандан Түркияјә газ кәмәри чәкилишиндә вә бир сыра башга мүштәрәк нәглијат ләјиһәләриндә Иранын иштиракы бу өлкәнин рекиондакы нүфузунун артмасына мүсбәт тә'сир көстәрмишидр. Бурада белә һесаб едирләр ки, ТРАСЕКА програмында Иранын иштиракы бу өлкәнин Мәркәзи Асија вә Гафгаз дәвләтләринин ваһид нәглијат говшағына гошулмасына көмәк едәр, бу исә долајысы илә рекионун ишләриндә Иран амилинин әһәмијјәтини артырар.

ТРАСЕКА ләјиһәси тәшәббүсүнү ирәли сүрмүш өлкә-ләрин өз араларында бу вә ја дикәр проблемләрин һәлли илә әлагәдар тез-тез фикир ајрылыглары јараныр. Һәмин өлкәләрдән һәр бири өз мәнәфеләри мөвгејиндән чыхыш едир. Мәркәзи Асијадан вә Гафгаздан Гәрби Авропаја ке-дән јол бојунча јерләшмиш «буфер» дәвләтләр дә (Украј-

на, Молдова, Румынија, сон заманлар исә Болгарыстан) еј-ни принципә әсасланырлар. Бу факт Түркмәнистанын тим-салында даһа бариз шәкилдә тәзаһүр едир. Хәзәр рекио-нунда һасил едилән енержи дашыјычыларынын нәгл едил-мәси мәсәләсинә даир бу јахынларда Түркияјә кечирил-миш зирвә топлантысында Түркмәнистан лидери Сапарму-рад Нијазовун тутдугу мөвге көстәрир ки, Түркмәнистан өз дәсти-хәттини горујуб сахламаг нијјәти илә истәр Хәзәрин статусу проблеми барәдә, истәрсә дә нефтин вә газын нәгл едилмәси мәсәләсиндә Иран вә Русија илә ејни блока да-хил олмаға үстүнлүк верир. Буна көрә дә түркдилли өлкә-ләрлә бир сыра мүштәрәк бәјанатлар верән Түркмәнистан истәр нефтин нәгл едилмәси мәсәләсиндә, јахуд үмумиј-јәтлә, нәглијат саһәсиндә, истәрсә дә бир сыра башга мә-сәләләрдә, о чүмлөдән Хәзәрин статусу мәсәләсиндә Ру-сија илә һәмрә'јдир.

Өзбәкистанла Гырғызыстан өз үзәрләринә көтүрдүклә-ри өһдәликләрә кифәјәт гәдәр ардычыл риәјәт едирләр. Буна көрә дә һәмин өлкәләрин харичи сijasәти барәдә га-багчадан фикир сөјләмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Ук-рајна, Молдова, Румынија вә Болгарыстан бирмә'налы фә-алијјәт хәтти јеридир, мүмкүн гәдәр тезликлә ТРАСЕКА-нын нефт амилиндән бәһрәләнмәјә чалышырлар. Онларын бу мөвгеји Гәрбин нәзәриндә даһа чазибәли көрүнүр вә беләликлә, һәмин өлкәләрин рекионда сijasи мөвгеләри мөһкәмләнир.

Үч Чәнуби Гафгаз республикасы — Азәрбајчан, Күр-чүстан вә Ермәнистан барәдә ону демәк олар ки, бу өлкә-ләрдән өн азы икиси — Азәрбајчан вә Күрчүстан артыг ја-хын көлөчөкдә ТРАСЕКА ләјиһәсинин һәјата кечирилмә-

синдэн конкрет дивидент әлдә едәчәк. Гәрбдән Шәргә вә әкс истигамәтдә дашынан малларын бу өлкәләрин әрази-синдән кечмәклә һәрәкәт етмәси онлара жалныз хејир кәтирәчәк, чүнки бу шәраитдә һәтта «зәиф» транзит дә ре-кион үчүн чох зәрури вәсаит ахынына сәбәб олачагдыр. Азәрбајчан вә Күрчүстан малкөндәрән өлкәләрин вә һәмин малларын үнван саһибләринин дигтәтини чәлб етмәклә, әслиндә «өз» мұнагишәләринин тәнзимләнмәсинә һәмин өлкәләрдә реал мараг доғурачаг вә бунунла да өз мөвгеләрини күчләндирәчәкләр. Бу да истисна олунмур ки, охшар проблемләрин мұшәһидә едилдији дикәр иштиракчы дәвләтләр дә (Молдова, Тачикистан) ТРАСЕКА програмындан буна бәнзәр сәмәрә көзләјирләр. Тәкчә Ермәнистан бүтүн бу просесләрдән кәнарда дајанмышдыр. Бу өлкәнин сијаси авантүризми ону ТРАСЕКА-дан өтрү сабитлији позан бир амилә чевирмишдыр. Ермәнистанын төшәббүсләри гәбул едилмир, о өзү исә һәмин програм чәрчивәсиндә һазырланан лајинһәләрин һеч бириндә иштирак етмир.

1999-чу илдән е'тибарән там һәчмдә һәјата кечирилмә-јә башланан ТРАСЕКА лајинһәси бүтөвлүкдә көлөчөјә истигамәтләниб.

...Тарихин кешмәкешләриндән ләјагәтлә чыхмыш, өфсанәләрлә долу, мүшк вә гатран өтирли јолун үстүндә галалар, карвансаралар дуран, јорулмадан өз «саһилләриндә» чичәкләнән шәһәрләр, мөһтәшәм сарајлар вә мө'бәдләр салан Бөјүк Ипәк јолу 18 әср әрзиндә Шәрглә Гәрб ара-сында көрпү хидмәтини көрмүшдүр. Тәкчә гаршылыгылы мал (әсасән дә ипәк) мұбадиләси дејил, һәм дә техники идејалар, мұхтәлиф сивилизасијаларын нанлијјәтләри, фи-

лософларын дүнјакөрүшү вә шаирләрин метафораларынын мұбадилә јолу олан бу әзәмәтли јол Азәрбајчанын мұхтәлиф јерләриндән кечирди. Бу трансконтинентал тичарәт макистралынын јаранышы просесиндә дашынан јүк-ләрдән рүсум алынмасы системи дөнмәдән тәкмилләшдирилибдир. Әслиндә мұасир көмрүк хидмәтинин әсасы елә о вахтлар гојулмушду.

Көмрүк рүсумлары та гәдимләрдән итисади сабитлији тәнзимләмә вә интеграсија просесләринин инкишаф стимулјатору олмушду. Һәлә орта әсрләрдә Азәрбајчанда рүсумалма механизми кифајәт гәдәр мүкәммәл иди. Чүнки о дөврдә, артыг бу дијарда дүнјада бөјүк тәләбат дүјулан маллар истеһсал олунур, сиккәләр зәрб едилирди. Хатырладаг ки, Азәрбајчан шаһы I Тәһмасиб (XVII әсрин орталары) дөврүндә јерли көмрүк рүсуму («раһдар») ләғв едилмишди. Бу, Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанын мәркәзләшмә просесини сүр'әтләндирирди. Бу, сәнәткарлыг вә тичарәтин интеграсијасына сәбәб олурду. Дөвләт бундан әлдә етдији кәлирләрлә сәрһәдләрини мөһкәмләтмәк имканы әлдә едирди.

Бу күн һәмин јол јени кејфијјәтдә дирчәлир: бир нечә дәвләти, о чүмлөдән «көнч мұстәгил» дәвләтләрин сә'ји илә Европа вә Асијаны чәнуб-шәрги параболода бирләшди-рәчәк трансконтинентал дәһлиз јарадылыр. Гитәләрарасы гәдим коммуникасија әлағәләринин маһијјәти бәрпа едилди. Тарихин кәрдишиндән «әјаләт» дәрчәсинә ени-миш дәвләтләр гаршысында јени базарлара, мұасир техно-локијалара, информасијанын өјрәнилмәмиш күтләсинә чыхышын реал перспективи ачылыр. Ејни заманда онла-рын сијаси маһијјәти артыр. Јени әсрин астанасында на-

дир кеосијаси вәзијјәт јарадылып: узун илләр әрзиндә Шәрг вә Гәрб бир-биринин симасында рәгиб јох, ваһид һуғуги нормалар, көмрүк системләри илә бағлы тәрәф-дашлар көрмәк имканы әлдә едирләр.

Кәлин бу әзәмәтли процесин нәдән башландығыны бир-ликдә хатырлајаг.

Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијев вә ону мүшајәт едән шәхсләр 12 мај 1996-чы илдә Мәшһәд-Сәрәхс-Тәч-ән истигамәтиндә јени дәмирјол саһәсинин ачылышында иштирак етмәк үчүн Иранын Мәшһәд шәһәринә кәлмиш-диләр.

Иран вә Мәркәзи Асија дәмирјол макистралларынын Сәрәхс гәсәбәсиндә говушмасы бу нәһәнк ләјиһәнин һә-јата кечирилмәси јолунда мүһүм аддым иди. Елә о вахт, 13 мај 1996-чы илдә Сәрәхсдә Азәрбајчан, Јүрүчүстан, Түрк-мәнистан вә Өзбәкистан өз араларында сәрбәст транзит режими јаратмағ һағгында мүғавилә имзаладылар. Белә-ликлә, Јапониядан Адриатик саһилләринә гәдәр узанан кечмиш карван јолунун мүһүм саһәси модернләшдирил-миш «дәмир јолу» симасында јенидән дирчәлмәјә башла-ды. «Јени гәдим јолун» илк чығырачанлары олмуш респуб-ликалар бөјүк кәлирләр әлдә едирләр. Мәсәлән, Өзбәки-стан 1997-чи илдә мүғавиләнин һәјата кечмәси нәтичәсин-дә памбыг дашынмасындан 12 милјон доллар гәнаәтә наил олуб, Јүрүчүстан илдә 9 милјон доллар кәлир әлдә едир. Јүрүчүстан вә Азәрбајчаны бирләшдирән дәмирјол ма-кистралына дәниз јолу да гошулмушдур. Белә ки, Газахы-стан нефти инди Актау лиманындан танкерләрлә Бақыја дашыныр вә бурада систернләрә долдурулуб дәмир јолу илә сонрақы тә'јинат јеринә јола салыныр. Бирләшдирил-

миш нәглијјат дәһлизинин васитәсилә Авропаја он мин-ләрлә тон нефт дашынмышдыр.

Бу күн артыг 50-дән чох дәвләт трансмилли дәһлизлә дашымалары һәјата кечирир. Јүкләрин контејнерләрлә нәглиндә ихтисаслашмыш «Си-Ленд», «Вилли Бетс», «Мерфи» вә с. кими танынмыш ширкәтләр ән гыса вә гә-наәтли јол кими она үстүнлүк верир.

Олјас Сүләјменовун сөзләринә көрә нәглијјат ширкәт-ләри һесабламышлар ки, мин тонларла јүкүн һонконгдан Лондона гатарларла вә ја автонәглијјатла дашынмасы дә-низ дашымаларындан ән азы ики дәфә тез вә учуз баша кәлир. Гәдим Аврасија тичарәт јолунун бәрпасы өлкәлә-рин инкишафына әләвә тәкан верәчәкдир. Бу, һәм дә көм-рүк хидмәтләринин инкишаф, нәзарәт үсулларынын тәк-милләшмә стимулу олачагдыр.

Тарих кәстәрир ки, көмрүк хидмәти өлкәнин сијаси вә игтисади суверенлијинин стимулулур.

Азәрбајчанын кечмиш иттифаг республикалары илә иг-тисади әлағәләри узун тарихи заман кәсијиндә тәшәккүл тапмышдыр. Бу әлағәләр индинин өзүндә дә көнч мүстә-гил республиканын харичи игтисади әлағәләриндә үстүн-лүк төшкил едир. Бирлик үзвү олан өлкәләрин көмрүк хидмәтләринин гаршылыгы фәалијјәти сәмәрәли олсун дејә, МДБ өлкәләринин Көмрүк Хидмәтләри Рәһбәрләри-нин Шурасы (КХРШ) јарадылмыш вә артыг једди илдир фәалијјәт кәстәрир. Онун вәзифәси харичи игтисади фәа-лијјәтин көмрүк тәнзимини әлағәләндирмәк, көмрүк про-седурларыны ваһид шәклә салмағ, көмрүк статистикасы мә'луматлары илә мүбадиләјә көмәк етмәкдир. Гејд едәк ки, КХРШ ишинин мүсбәт нәтичәләрини һәм харичи ит-

тисади фəалијјэтлə мəшғул оланлар, һəм дə сəрһəди кечəн МДБ вэтəндашлары һисс едирлэр.

Лакин Азэрбајчан кəмрүк хидмэтлэринин иши һеч дə МДБ сəрһəдлэри илə мəндуллашмыр.

Өзүнүн надир кеостратежи мөвгејинə керə Азэрбајчан бүтүн дөврлэрдə дүнјада баш верən тарихи-сијаси, игтисади вə мэдəни просеслэрдə мүнүм јер тутур. Һазырда мүс-тəгиллик əддə етмəсилə Азэрбајчан фəал шəкилдə ачыг игтисадијјат сијасəтини јеридир, инвестисија гапыларыны тајбатај ачымышдыр. Республиканын əкэр 1993-чү илдə 56 дөвлэтлə əлагəsi вардыса, бу күн онун тичарət-игтисади тэрəфлашлары сырасына 122 өлкə дахилдир. Трансмилли бору кəмэрлэри лəјинһэлэринин һəјата кечирилмəsi, тэрəфдашлыг сəрһəдлэрини кенишлəндирмək, икитэрəфли вə чохтэрəфли əлагэлэри инкишаф етдирмək үчүн идеал имканлар ачыр.

Тəбни ки, бүтүн бунлар кəмрүк хидмəтинин даим тəкмиллəшдирилмəсини, онун мадди-техники базасынын вə инфраструктурун модернлəшдирилмəсини, ДЖК ишчилəринин пешə сəвијјəсинин артмасыны нəзəрдə тутур. Бурада өз вəзифэлэрини кəзэл баша дүшүр, онлары һəјатакечирмə јолларыны билир вə јени чəтинликлэрдən чəкинмəјрək өз сə'јлэрини Азэрбајчан лидери һейдэр Əлијевин актив харичи сијасət фəалијјəти илə ујғунлашдырырлар ки, бунун да мүнүм елементи əфсанəви јолун бэрпасы илə бағлы тəшəббүслэрдир.

Мисал үчүн, Азэрбајчан Президенти һейдэр Əлијевин Јапонијаја рəсми сəфəri заманы (24-28 феврал 1998) бу мөвзу ики дөвлəтин əмəkдашлыгы контекстиндə мүфəссəl мүзакирə едилмиш вə гэрара алынмышдыр ки, Бөјүк Ипək

јолунун һəјатверичи гүввəсини бэрпа етмək вə бу јолун үс-түндə дуран өлкэлэри динамик интеграсија вə əмəkдашлыг просесинə чəлб етмək саһəсиндə һэр ики дөвлət өз сə'јлэрини əсиркəмəјрək.

Февралын 26-да баш назир Р.Хашимотонун гэраркаһында Јапонија-Азэрбајчан тэрəфдашлыгынын инкишафы үчүн мүнүм өһəмијјэт кəсб едən данышыглар башлады. Р.Хашимото əфсанəви Ипək јолунун билаваситə мэркəзиндə јерлəшən Азэрбајчанын мүнүм кеостратежи ролуну хусусилə вургулады. Һейдэр Əлијев өз нөвбəсиндə гејд етди ки, Токиода апарылан данышыглар вə бурада имзаланмыш сənəдлэр топлусу гəдим карван јолларында мүнүм игтисади, тичарət вə коммерсија хэтлэри илə бирлəшмиш Азэрбајчанла Јапонија арасында гаршылыглы мүнəсибət-лэр салнамəсиндə јени сəһифə ачыр.

Јапон дөвлəтинин гэраркаһында имзаланмыш сənəдлэр икитэрəфли əмəkдашлыгын мөһкəм өзүлүнү тəшкил етмишдир. Јапонија вə Азэрбајчан арасында достлуг вə əмəkдашлыг хаггында Бəјаннамə, тичарət-игтисадијјат саһəсиндə əмəkдашлыг хаггында Бəјаннамə, өлкэлэрин харичи ишлэр назирликлэри арасында гаршылыглы мəслəһэтлəшмэлэр хаггында биркə коммунике, тəмəннасыз јардым хаггында мүбадилə ноталары, «Ексимбанк»ын јапон шə'бəsi вə Азэрбајчан һөкүмəти арасында кредит сазиши, һабелə «Күрдашы» нефт јатағынын биркə истисмары хаггында сазиш о вахт гəбүл едилмиш сənəдлəрдəндир.

Бу сənəдлэрин имзаланмасына сəбəб өз сүр'əти вə миг-јасына керə мүзакирəјə чыхарылмыш проблемлэрлə бағлы данышыглар вə сонракы керүшлэр олмушдур. Јапонија пајтахтында чəми дөрд күн давам едən бу рəсми сəфэр за-

маны президентин апартаментләриндә Японияның «Иточи», «Ничмен», «Митсун», «Сумито» вә с. апарычы ширкәтләринин рәһбәрләри илә гырга яхын көрүш кечирилмишир.

Токио диалоглары мухтәлиф игтисади потенсиала малик өлкәләрин јетәринчә мүрәккәб јахынлашма прәсесиин бүтүн инчәликләринә гәдәр әкс етдирмишир. Азәрбајчан лидери үчүн јапон саһибкарларын мөгсәди ајдын иди вә о, бу мөгсәдләрин Азәрбајчан тәрәфинин нијјәтләри илә үст-үстә душмәсинә наил олмаға чалышырды. Конструктив игтисади әмәкдашлыг һәр һансы экспансионизм вә ја протексионизми севмир. Хүсусилә дә «Ексимбанк»ын кредити әвәзинә һөкүмәт тәминаты һаггында тәклиф дәриндән өјрәнилирди. Әмәкдашлыг мәсәләләри саһәсиндә гәрарлар гәбул едиләркән башлыча ме'јар Азәрбајчанын, онун халгынын мараглары, реал сәрфәлилик мулаһизәләри, һәр бир идејанын әмәли дөјәри иди. Беләчә тәдричән, һәр ики тәрәфә фәјдалар вә'д едән, өлкә игтисадијјатынын тәһлүкәсизлијини, онун мүстәгил инкишафыны тәмин едән лајиһәләрин реал чизкиләри көрүнмәјә башлады.

Сәфәр заманы һәјдәр Әлијев билдирмишир ки, Јапонија она хас чиддилик вә еһтијатла бир мүддәт Азәрбајчанын имканларыны изләмиш вә әлверишли мөгам јетишән кими Хәзәр нефти үзәриндә дајанмышдыр. Јапонија Хәзәр саһилинә биринчи гәдәм гојмаг имканыны Америкаја вермиш вә Азәрбајчан нефтинә инвестисия рискинин чүзилијинә әмин олан кими лидерә чатмаг сүр'әтини көтүрмүшдүр.

Һәјдәр Әлијев «Иточи» нефт ширкәтинин президенти, чәнаб Муруфоши илә сәһбәтиндә демишир ки, сиз өзүнүзүн јапон ишкүзарлыгы илә һәр шеји дүзкүн, ләгигликлә һесабламышсыныз. Бөјүк сә'ј кәстәрмәдән «Әсрин муғавиләси»нин иштиракчысы олдуруз. Бир чох өлкәләрин ширкәтләри Хәзәрин нефт елитасына дахил олмаг үчүн бир нечә ил мүбаризә апармалы олмушдулар, сиз исә чох сә'ј кәстәрмәдән онун тәркибинә дахил олдуруз. Булу апаг јапонлар бачарар.

Лакин Гәрб өз марагларыны Азәрбајчанда јеритмәк сә'јләриндә һеч дә Шәргдән кери галмыр. Азәрбајчанын Бөјүк Ипәк јолунда кеостратежи маһијјәтини баша дүшдүјүндән сенатор Сем Браунбек АБШ Сенатында чыкыш едәркән Америка һөкүмәтинин бу мәсәләдә погтеји-нәзәрини ајдын ифадә етмишир. Сенатор гејд етмишир ки, рекионал әмәкдашлыг бөлкәнин игтисади чичәкләнмәсинә көмәк едән ачардыр вә рекионал сабитлији горујуб сахлајыр. Бу өлкәләр өзләринин вачиб проблемләрини — рекионал мунагишәләри, етник ихтилафлары, су-енержи тәһизатыны, инфраструктурун мувафиг инкишафыны, әтраф муһитин тәмизләнмәсилә бағлы еколожи тәдбирләри, тичарәт сазишләрини вә с. һәлл етмәкдән өтрү биркә ишләмәлидирләр.

Сенатор Сем Браунбекин гејд етдијинә көрә бә'зи өлкәләр һәлә рекионал әмәкдашлыгын маһијјәтини кифәјәт гәдәр дәрк етмәк гүдрәтиндә дежилләр. Бу вәзијјәтдә баша дүшүлмәлидир ки, әмәкдашлыгын јохлугу вә ја гаршыдурма сон нәтичәдә һәр биринин мәғлубијјәтинә кәтириб чыхарачаг. Бөлкәдә әксәр өлкәләр бу һәгигәти дәрк етмишир. Артыг Аврасија, Трансағғаз нәглијјат дәһлизинин

гурулмасы, эмәкдашлығын инкишафы вә бөлкәдә сабитли-
жин бәргәрар олмасы сәһәсиндә эмәкдашлығы башламыш
Азәрбајчан, Күрчүстан, Молдова вә Украјна президентләр-
ринин тәшәббүсләри кәзәчарпаҗаҗ чизкиләр кәсб етмәк-
дәдир. Белә эмәкдашлыг вә гаршылыгы асылылыг бөлкә-
дә сабитлижин кәләчәкдә дә горунмасынын әсас шәртидир
вә Шәрг-Гәрб охуну сәмәрәли едир.

Сем Браунбекин сөзләринә кәрә бу өлкәләрә шәхси
мүһафизә вә көмрүк ишинин гурулмасында ярдымы давам
етдирмәк лазымдыр. Сәрһәдләри горумаг суверен дәвләтин
статусунун мүһүм рәмзидир. Лакин бу дәвләтләрин бә'зи-
ләринин сәрһәдләри Русија сәрһәд хидмәти тәрәфиндән
горунур вә бу һал она әкәр Москва негатив планларыны
һәјата кечирмәк нијјәтиндә оларса, вәзијјәтә нәзарәт
имканы верир. Мәсәлән, көтүрәк Күрчүстаны: бурада сәр-
һәд гошунлары жүкләрин өлкәдән дашынмасы јолунда ма-
неәләр гурур вә Күрчүстанын сәрһәд суларынын суверен-
лијини позурлар.

АБШ јени мүстәгил дәвләтләрә ярдым програмы төк-
лиф едир. Гафгазда Гәрб вә әләхкүсүс да Америка сijasә-
ти пешәкар көмрүк хидмәтләринин мөвчудлуғуну нәзардә
тутур. Бүтүн бунлар нүвә силаһынын вә технолокијаларын
бу өлкәләр васитәсилә јайылмасынын гаршысыны алмагда
мүһүм рол ојнаҗаҗагдыр. Игтисади мүстәгиллик, сәрһәдләр-
ә сәрбәст нәзарәт вә чичәкләнмә кәнч милләтләрин
угурлу инкишафынын вачиб шәртләридир. Һәр бир сәһәјә
харичи сәрмајә гојулушу бүтүн игтисадијјатын инкишафы
үчүн олдуҗа вачиб амилдир. Лакин сәрмајә гојулушу биз-
нес үчүн әлверилиши шәраит тәләб едир. 70 иллик комму-
нист идарә үсүлу «једәк» игтисадијјатларда Гәрб инвестор-

ларынын үмид бәсләдикләри тәчрүбә вә стандартлара ја-
банчы из гојмушдур.

Гәрб харичи инвесторлар үчүн әлверилиши шәраит ја-
рада биләчәк ислаһатларын кечирилмәсинә ярдым мөгсәди-
лә Чөнуби Гафгазда фәалијјәтини давам етдирмәк нијјә-
тиндәдир. Кәнч демократик өлкәләрдә ганунун алилији,
ардычыл верки ганунлары, вичданлы бизнес тәчрүбәси,
коммерсија сазишләри вә структурларынын әсас анлајы-
шы кими мүһүм принсипләрин позулмамасы чох вачибдир.
Ејни заманда Чөнуби Гафгаз вә Орта Асија өлкәләри ара-
сында рекионал эмәкдашлыг үчүн лазым олан физики
инфраструктуру инкишаф етдирмәк, бу өлкәләр арасында
сых игтисади мүнасибәтләрә ярдым етмәкдән өтрү бејнәл-
халг фәрди вәсаит гојулушлары вә тичарәтин инкишафы
үчүн мүсбәт мотивләри тә'мин етмәк лазымдыр.

Нәһајәт, эмәкдашлыгда көклү марағы олан Гәрб вә
Шәргин инкишаф етмиш өлкәләри демократија, дөзүмлү-
лүјүн мөһкөмләнмәсинә, вәтәндаш чәмијјәтинин инкиша-
фына ярдым етмәлидирләр. Демократијанын гурулмасы,
гејри-һөкүмәт тәшкилатларынын, мүстәгил медианын
инкишафына, һабелә бүтүн сәһәләрдә бејнәлхалг мүбади-
лә, о чүмләдән көмрүк хидмәтләринин тәкмилләшмәсинә
көмәк, гојулан вәзифәләрин һәллини сүр'әтләндирә би-
ләр.

ТРАСЕКА маршруту үзрә имтијазлы нәглијјат-транзит
иттифагынын иштиракчылары даим чохалдығы кими, лаји-
һәјә гошулмаг истәјән өлкәләрин сајы да артмагдадыр. Бү-
түн бунлар көмрүк тәшкилатларынын ишинин һәчминин
динамиклијини шәртләндирир, онларын функцијаларыны
даһа образлы едир. Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијев

1997-чи илин сентябрында бир вахтлар Бөјүк Ипәк јолунун үстүндө олан өлкөләрин рәһбәрләринин саммитини кечирмәк тәклифини вермишди.

1998-чи ил сентябрын 7-8-дә дүнјанын 32 дәвләтинин вә 13 бејнәлхалг тәшкилатын нүмәјәндөләри Бақыда топлашдылар. Бу мәчлисин ишини 200 журналист ишыгландырыды. Азәрбајчан, Болгарыстан, Күрчүстан, Газахыстан, Гырғызыстан, Молдова, Монголустан, Румынија, Түркијә, Өзбәкистан, Украјна дәвләтләринин башчылары, Ермәнистанын баш назири Авропа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизинин инкишафы һаггында сазыш имзаладылар. Бу сәнәд ТРАСЕКА програмынын әләвә һүгуги әсасыны јаратды вә Аврасија мөканында јени итгисади дөјөрләрин тәшәккүлүнүн күчлү стимулу олду, Шәрг вә Гәрб дәвләтләринин сәмәрәли әмөкдашығы үчүн шәраит јаратды.

Азәрбајчанын сијаси һәјатында глобал проблемләрин һәјата кечирилмәсинә доғру бир сычрајыш көрүндү, о, нәһәнк Аврасија мөканында итгисади, нәглијјат тәрәфдашылығынын әләгәләндирмә мәркәзинә чеврилди. ТРАСЕКА лајиһәсини һәјата кечирән һөкүмәтләрарасы комиссијанын Катиблијинин мәнзил гәраркаһынын Бақыда ачылышы илә о, бејнәлхалг сијасәтә билаваситә тә'сир көстәрмәјә башлады, онун дипломатијасы үсул вә васитәләр еһтијатыны хејли дәрәчәдә тамамлады вә сәләһијјәт сәһәсини кенишләндирди. Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев конфрансда јекун нитги илә чыхыш едәркән билдирмишдир ки, Бақы топлантысы Шәрг вә Гәрб халглары вә дәвләтләрини даһа да јахынлашдырды, о, әмөкдашылыг, гаршылылыгы аңлашма вә достлугун кенишләндирилмәсиндә, һәр бир өлкәдә вә Аврасија мөканында сүлһүн, рифа-

һын вә әмин-аманлығын тә'минатында өзүнүн тарихи ролуну ојнајачагдыр.

Республиканын көмрүк органлары Бақы бејнәлхалг тәшкилатын гәтнамәләринин һәјата кечирилмәси сәһәсиндә кениш тәдбирләр планы ишләјиб һазырламышдыр. Бејнәлхалг дашымалары һәјата кечирән нәглијјат тәшкилатлары илә ишкүзар әләгәләр гурулмуш, ваһид тә'лиматлар ишләниб һазырланмышдыр. Хам нефтин ихрачына чевик көмрүк нәзарәтинин бир сыра тә'хирәсәлиһмаз вәзифәләри һәлл едилмишдир. Хүсусилә гејд етмәк истәрдик ки, Бақы топлантысында гәбул едилмиш Бөјаннамәдә көмрүк органларынын транзит јүкләрини јохламаг вә гејдијјатдан кечирмәк кими мүстәсна һүгугу шәртләнимишдир. Бөјүк Ипәк јолунун үстүндә јерләшмиш өлкөләрин көмрүк хидмәтләринин ролуну артыран нә варса онлары өз сә'јләрини бирләшдирмәјә, сәрһәдләрин гачагмагчылыг вә диқәр позунтулардан горунмасынын биркә технолокијаларыны ишләјиб һазырламаг вә јаратмаға сөвг едир. Ваһид көмрүк гәјдаларынын ишләниб һазырланмасы, фәалијјәтин әләгәләндирилмәси, ихрач-идхал мүнасибәтләринин чевиклији вә сәмәрәлијинин артырылмасында коллектив иштирак програмынын јарадылмасы вә ичрасы зәрурәти јетнимшидир.

Азәрбајчан Республикасы Дәвләт Көмрүк Комитәсинин арајышына көрә, ДКК наркотик маддәләрин гејри-тануин дөвријјәси вә диқәр көмрүк позунтулары илә мүбаризәдә рекионал рабитә говшағынын (Чәнуби Гафгаз, Орта Асија вә с.) јарадылмасы тәшәббүсүнү өз үзәринә көтүрмәјә һазырдыр. Рекионал көмрүк әләгәләринин јарадылмасы вә онлар арасында сых тәрәфдашылыг әләгәләринин гурулма-

сы жахын кәләчәкдә интеграция процесләринин инкишафы, гаршылыгы итисади фәалият сәрһәдләринин кеңишләнмәсиндә күчлү тәкан олачагдыр.

Әлбәттә, бүтүн кәнч мүстәгил дәвләтләрин, о чүмләдән Бөйүк Ипәк јолунун бәрпасында иштирак едән дәвләтләрин чәтин кечид дәврү агрыльдыр, драматикдир. Тоталитаризмдән, инзибати-амирлик системи дәврүндән демократијаја, сәрбәст итисадијјата гәдәм гојмаг асан дејилдир. Һәлл олунмајан проблемләр кифәјәт гәдәрдир. Лакин башлычасы һүгути әсаclar, рекионал вә бејнәлхалг мијгасда әмәкдашлыг, гаршылыгы фәјдалы вә бәрәбәрһүгулу тәрәфдашлыг үчүн норматив база јаратмаг мүмкүн олмушдур.

Көркәмли дәвләт хадими һәјдәр Әлијевин чәсарәтли вә конструктив ислаһатлары Азәрбајчанда әлдә едилмиш сijasи вә итисади сабитлик республиканын милли вә дәвләт марагларыны угурла мүдафиә етмәјә, дүнја итисадијјатына сых бирләшмәјә вә республиканы бөлкәннин ән динамик инкишаф етмәкдә олан дәвләтләриндән биринә чевирмәјә имкан вермишдир.

(Јекун әвәзи)

Азәрбајчан Республикасынын сон илләрдә социал-итисади инкишафына јекун вураркән истәр-истәмәз ашагыдакы нәтичәләрә кәлирсән:

Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, республика, реал рәгабәт үстүнлүкләринә маликдир вә бу да она бәрәбәрһүгулу иштиракчы кими јени әсрин дүнја итисади мөканына дахил олмаға имкан верир.

Бу үстүнлүкләрин системли тәһлили, онларын характеринин надирлијини дә үзә чыхарыр:

1. Тәбии еһтијатлар.
2. Јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләр, елми потенциал вә истеһсал тәчрүбәси шәклиндә интеллектуал мүлкијјәт.
3. Елмтуғумлу мөһсулларын кеңиш ихрач имканлары.
4. Әразинин транзит сәчијјәли олмасы.
5. Нисбәтән учуз, ихтисаслы ишчи гүввәси.
6. Бир чох социал мөдәни ән'әнәләрин вә тарихин үмумилији. Бу, дүнја итисади мөканына говушма мејлини күчләндирән амилдир.
7. Сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын бир сыра саһәләриндә бөјүк истеһсал күчү.

Мүсбәт хүсусијјәт итисади ислаһатларын кифәјәт гәдәр уғурлу сәвијјәси илә мүәјјәнләшир. Мәһз бу ислаһатларын кеңишиндә тәсәррүфатларын дәвләтдән ајрымасы вә мүәссисәләрин өзәлләшмәси процесси баш верир, базар

механизми ярадылыр. Орта синиф формалашыр, дөвләтләрарасы вә һәр шејдән әввәл, ихрач-идхал әлагәләри фәал инкишаф едир. Өлкәдә инфлјасијанын гаршысыны алмаг, республикамызда МДБ үзвләри арасында харичи инвестисијаларын ән јүксәк ахыныны тә'мин етмәк мүмкүн олмушдур.

Јери кәлмишкән, мүсбәт чәһәтдән Бирлик чәрчивәсиндә күчләнмәкдә олан игтисади интеграсија амилини хүсуслә гејд етмәк лазымдыр. Бу, әсасән, кечмиш иттифаг өлкәләриндә апарылан ислаһатлар стратегијасынын үмумилији илә изаһ олунур: социал бахымдан мүәјјән едилмиш вә тәнзим олунан базар игтисадијатына кечид дәнмәз сәчијә алыр. МДБ өлкәләриндә ислаһатлар игтисадијатын вә бүтөвлүкдә чәмијјәтин сабит инкишафыны тә'мин едән јени әсасда игтисади интеграсијанын мүмкүнлүјү вә зәрурилији имканыны ярадыр. Бирлик өлкәләринин бир сыра апарычы экспертләринин фикринчә, МДБ-нин мөкан өлчүләри, милли игтисадијатларын ихтисаслашмасы кәлир сәвијјәсини тә'мин едән үмуми базарын тәшкили үчүн даһа мүнәсибдир. Игтисади интеграсијанын сәчијјәси беләдир ки, о, бир нөв өз-өзүнү гидаландырыр, стимуллашдырыр. Сәһбәт бу һалда садәчә олараг, дөвләтләрарасы мүнәсибәтләрин сабит инкишафындан кетмир. Көмрүк иттифагынын, јахуд сәрбәст тичарәт зонасынын ярадылмасы гејри-ихтијари олараг онун иштиракчыларынын ди-кәр өлкәләрлә мүнәсибәтләриндә үстүн мөвге илә нәтичәләнир.

Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев идејаларынын гүдрәти онларын һәмишә конструктивлијиндә вә узакгөрәнлијиндәдир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, трансмили

тәфәккүрүн кеосијаси мөканы бахымындан Азәрбајчан лидери дүһасынын спесификлији өзүнү «Әсрин мүгавиләси» ләјһәси лазымы чизкиләр алан заман бариз шәкилдә нумәјиш етдирмишдир. Бу күн һејдәр Әлијевин Азәрбајчан көмрүк системинин дирчәлиши вә инкишафында бөјүк зәһмәти, һабелә, онун глобал системләрин тәкамүлүнү перспектив көрмә хүсусијјәтини нәзәрә алараг ди-кәр үч — Шимали Америка, Чәнуб-Шәрги Асија вә Авропа Бирлији илә јанашы, бәрәбәр иштиракчы кими фәалијјәт көс-тәрән дүнја тәсәррүфаты системинин кәләчәкдә дөрдүнчү мәркәзинин ярадылмасы имканы һагғында мулаһизәләр ирәли сүрмәк олар.

Азәрбајчан Республикасы демократик, гәтијјәтли инкишаф јолуну тутмуш вә бу јолдан һеч вахт дәнмәјәчәкдир.

HEYDAR ALIYEV AND ESTABLISHMENT OF THE CUSTOMS SYSTEM IN AZERBAIJAN

Summary

The book is devoted to the history and experience of activity of the customs system of Azerbaijan, that was founded in the early 90s and acquired a status and opportunity for a certain and independent activity thanks to the remarkable organizational, ideological and political role of the President Heydar Aliyev.

In the broad sense of the word, the structure of customs has become, first of all, a symbol of independent Azerbaijan. It has come into the framework of organization of this sovereign state as manifestation of its economic security, an illustration of inviolability and value of its frontiers.

Heydar Aliyev is a founder and inspirer of the independent Azerbaijan state. It was him, who provided our Motherland with an opportunity not to be behind a dynamic trend of the world history, not to fall into pieces and disappear in the confusion of events. Speaking specifically about the customs system, the fact is that the leader of our country has not just created a separate structure, but the philosophy and practice of independence.

His activities include the consolidation of security of the country, the broad military and political co-operation with the purpose of creating a reliable system of the mutual guarantees of peace, as well as the unlimited inflow of foreign in-

vestments into the industry, agriculture and infrastructure of the country. Within the context of economic interests, he successfully promoted the idea of profound closeness of the peoples on the basis of establishing large industrial and trade complexes, as well as creation of a new transcontinental oil pipeline and, as a whole, a new arrangement on the frontier.

And, of course, the customs system of Azerbaijan, set out about eight years ago, is one of the most important attributes of the state sovereignty. The customs house plays a crucial role in the system of guarding the frontiers. It serves to a strengthen the economic and financial foundations of Azerbaijan, as well as to guarantee its political stability. It defends the national interests entirely with the international ones and serves to strengthen the economic basis of the country, as well as the enhancement of its role on the world platform.

All the above-mentioned are stated in the book, the first edition of this type in our republic. The questions, connected with the role of the President Heydar Aliyev in the revival of national statehood of our country are consecutively considered in this book.

In the first part, devoted to the history of the problem, a reader will know about the development of customs system in Azerbaijan, first of all, in the context of its relations with Russia.

Then, an analysis of conception of economic independence and its structures in the light of Azerbaijanian interests and challenges of the new time is stated in the book. The philosophical aspects of economic security and administrative problems are studied here. In the book, there is present an assess-

ment of state activity and perspectives in these trends, analysis of different forms and methods of the established strategy in this sphere.

The elements supporting the establishment of the Azerbaijanian customs system and its conversion into the working mechanism of integration of our country into the world economy are consecutively studied in this work.

A very important circumstance is that thanks to the policy of intercommunicational co-operation, our country has taken a worthwhile place in many leading international organizations, such as the UND, Universal Customs Organization, Organizaion for Economic Co-operation, Islamic Centre of Trade and Development, and has arranged a fruitful co-operation with the international financial institutions.

It should be mentioned here about a new investment flow to Azerbaijan after the signing of the «Contract of the Century», which has a great international significance. In the book, such an idea is verified, that our country has become open for a broad proprietor's activity. The subject of integration has begun to gain a more actuality and, in accordance with this, a role of customs service in the consolidation of political and economic interdependency of states has enhanced.

The philosophy of development consists of the fact that activity of the customs organization is directly related to the rates of integration of Azerbaijan into the world economy, as well as with the expansion of partnership relations with the countries of near and far abroad. A full view of this partnership shows an enlargement of opportunities in investing the foreign capital into the economy of our country.

The questions, connected with the forms and methods of activity of the republic's customs organizations on increasing its efficiency and approach to the level of modern standards are examined in the book. With this view, an activity of the Customs Committee is consecutively examined on the basis of two criteria, mastered from the world practice: effective realization of monetary functions and appropriate fulfilment of tasks.

After several years of functioning of such a complex structure, that is the customs one, the experimental material for the analysis with the view of revealing the combination of positive characteristics, natural as in the outmoded practice, so in the new relations, forming in the economic space of CIS and the whole Eurasian continent has been obtained.

That is why a proper establishment of new elements of control, which correspond to the appearing global, regional and national problems for contributing to the system of customs protection, as well as its equipment and supplying officials with new methods are very important.

This, as mentioned in the book, had to be incorporated with the appropriate legislative and normative foundation, promoting the protection of economic interests of Azerbaijan, working out the new regulations on customs and tariff issues and customs system as a whole, as well as the modernization of export and import operations. In other words, the question was on establishment of an encouraging climate for a constructive partnership with foreign countries.

There are mentioned in the book that a stable normative foundation of functioning and improvement of the whole cus-

toms system rests upon the economic documents, such as «The Customs Code», «The laws on Customs Tariffs», etc.

Thus, these documents were becoming the factors that determined the character and level of development of an internal economy in the great scope - from the prevention of its collapse to a creation of conditions for renewing the national economy, raising, stabilization, all-around development.

The book contains an extensive factual, statistic and documentary materials and can become an interesting manual for all those who are interested in the questions, connected with creation, formation and development of the customs system in our country.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И СТАНОВЛЕНИЕ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Книга посвящена истории и опыту деятельности таможенной системы Азербайджана, созданной в начале 90-х годов, получившей соответствующий статус и возможность полнокровной и самостоятельной деятельности благодаря выдающейся организаторской и идейно-политической роли Президента Гейдара Алиева.

В широком смысле слова таможенная структура стала прежде всего символом независимого Азербайджана, она вошла в структуру этого суверенного государства как олицетворение его экономической безопасности, как свидетельство неприкосновенности и незыблемой ценности его границ.

Гейдар Алиев - создатель и вдохновитель независимого Азербайджанского государства. Именно он обеспечил нашей Родине возможность не отстать от динамичного хода всеобщей истории, не развалиться на части и не раствориться навсегда в хаосе событий. Если говорить конкретно о таможенной системе, то руководитель нашей страны создал не просто отдельную структуру, а философию и практику независимости.

Его дела - это укрепление безопасности страны, широкое военно-политическое сотрудничество с целью создания надежной системы взаимных гарантий мира, неограниченного притока иностранных инвестиций в промышленность, сельское хозяйство, инфраструктуру республики. В контексте экономических интересов он выступает последовательным проводником идеи сближения народов на основе формирования крупных межгосударственных промышленно-торговых комплексов, создания новых трансконтинентальных нефтепроводов и, в целом, нового порядка на границе.

И, конечно, заложенная около восьми лет назад таможенная система независимого Азербайджана является одним из важнейших атрибутов государственного суверенитета. В системе охраны границ таможня играет решающую роль. Она служит укреплению экономических и финансовых устоев Азербайджана, обеспечению его политической стабильности. Она выполняет задачу защиты национальных интересов в совокупности с интернациональными и служит укреплению экономической базы страны, повышению ее роли на мировой арене.

Обо всем этом говорится в книге - первом издании подобного рода в нашей республике. В ней последовательно рассматриваются вопросы, связанные с ролью Президента Гейдара Алиева в возрождении национальной государственности нашей страны.

В разделе, посвященном истории вопроса, читатель узнает немало нового о развитии таможенного дела в Азербайджане, прежде всего в контексте его взаимоотношений с Россией.

Далее в книге содержится анализ концепции экономической независимости и ее структуры сквозь призму азербайджанских интересов и вызовов нового времени. Здесь рассматриваются философские аспекты экономической безопасности и управленческих проблем, даются оценки государственной деятельности и перспектив в этом направлении, анализируются различные формы и методы сформированной стратегии в этой области.

В работе последовательно рассматриваются элементы, способствующие формированию азербайджанской таможенной системы и превращения ее в действующий механизм интеграции нашей страны в мировую экономику.

Очень важным представляется и то обстоятельство, что благодаря политике взаимосвязанного сотрудничества наша страна заняла достойное место во многих ведущих международных организациях - ООН, Всемирной таможенной организации, Организации экономического сотрудничества, Исламского центра торговли и развития - наладила плодотворное сотрудничество с международными финансовыми институтами.

Здесь же следует сказать и о новом инвестиционном прорыве в Азербайджан после заключения «Контракта века», имеющего огромное значение для всего мира. В книге обосновывается тем самым мысль о том, что наша страна стала открытой для широкой предпринимательской деятельности. Тема интеграции начала приобретать все большую актуальность и, в соответствии с этим, все более возрастала роль таможенных служб в укреплении политической и экономической взаимозависимости государств.

Нарастало понимание властью и общественностью того факта, что новые условия требовали унифицирования работы таможенных и родственных с ними пограничных служб.

Философия развития заключается в том, что деятельность таможенной организации напрямую связана с темпами интеграции Азербайджана в мировую экономику, расширению партнерских связей со странами ближнего и дальнего зарубежья. Панорама этого партнерства показывает расширение возможностей инвестирования зарубежного капитала в экономику нашей страны.

В книге рассматриваются вопросы, связанные с формами и методами работы таможенных организаций республики по повышению ее эффективности и приближения к уровню современных стандартов. С этой целью последовательно рассматривается деятельность Таможенного комитета по двум критериям, принятым в мировой практике: эффективной реализации фискальных функций и адекватного исполнения правоохранительных задач.

После нескольких лет функционирования такой сложной структуры, каковой является таможня, был получен эмпирический материал для анализа с целью обнаружения сочетания позитивных черт, присущих как прошлой практике, так и новым отношениям, складывающимся на экономическом пространстве СНГ и вообще всего евразийского континента.

Поэтому очень важным является своевременное создание новых элементов контроля, соответствующих возникающим глобальным, региональным и национальным проблемам для придания системе таможенной охраны мобиль-

ности, оснащение ее новой техникой и вооружение сотрудников новыми методами.

Это, как отмечается в книге, должно было сочетаться с соответствующей законодательно-нормативной базой, способствующей защите экономических интересов Азербайджана, разработке новых положений, касающихся таможенно-тарифных вопросов, таможенного дела в целом, модернизации экспортно-импортных операций. Иначе говоря, речь шла о создании благоприятного климата для конструктивного партнерства с зарубежными странами.

Стабильная нормативная база функционирования и совершенствования всего таможенного дела и законотворчества в этой сфере, отмечается в книге, опирается на крупные экономические акты, такие, как «Таможенный кодекс», «Законы о таможенных тарифах» и т.д.

Эти документы становились, таким образом, факторами, которые определили степень, характер и уровень развития отечественной экономики в широком диапазоне - от предотвращения ее развала до создания условий для оживления национальной экономики, подъема, стабилизации, всестороннего развития.

Книга содержит обширный фактический, статистический и документальный материал и может стать интересным пособием для всех, кого интересуют вопросы, связанные с созданием, формированием и развитием таможенной системы в нашей стране.

GAJHAГЛAP

1. Әлиев Һ.Ә. Мүстәғиллижимиз өбәдидир. I-VIII чилдәр, «Азәрнәшр», Бақы, 1995-1998.
2. Әлиев Һ.Ә. Аллаһын бу халға бәхш етдији сәрвәтдән ағыллы истифадә етмәли. «Азәрбајчан» гәзети, 10 август, 1993.
3. Әлиев Һ.Ә. Гафгаз вә Мәркәзи Асијанын перспективләри: «Ипәк јолу вә ја Бөјүк ојун» мөвзусунда сессияда Азәрбајчан Республикасынын Президенти һөјдәр Әлијевин нитги. «Азәрбајчан» гәзети, 2 феврал, 2000.
4. Әлиев Һ.Ә. Истанбул зирвә көрүшүндә Азәрбајчан Республикасынын Президенти һөјдәр Әлијевин нитги. «Азәрбајчан» гәзети, 18 нојабр, 1999.
5. Әлиев Һ.Ә. 1999-чу ил үчүн Дөвләт бүдчәсинин музакирәсинә һәср олунмуш республика топлантысында Азәрбајчан Президенти һөјдәр Әлијевин јекун нитги. «Азәрбајчан» гәзети, 19 декабр, 1998.
6. Әлиев И.Һ. Азәрбајчан өз нефт еһтијатларыны угурла истисмар едир. «Дирчәлиш— XXI әср» журналы, ијун, №16, 1999.
7. Азәрбајчан Республикасы Статистика Комитәси харици тичарәт стратегијасы. Бақы, 1997-1998.
8. Азәрбајчанын статистик көстәричиләри – 1997-чи ил. Бақы, «Сәда», 1997.
9. Азәрбајчан Энциклопедијасы. Бақы, 1987.
10. Аббасбәјли А. Азәрбајчан мүасир дөврдә. Бақы, 1998.
11. Азәрбајчан тарихи. Бақы, «Елим», 1979.
12. «Бөјүк Ипәк јолу вә Азәрбајчан» топлусу. «Азәрбајчан Университети»-нин нәшријаты. Бақы, 1998.
13. Бөјүк Ипәк јолу бејналхалг конфрансын материаллары. Бақы, сентјабр, 1998.
14. Вәлизадә И. ТРАСЕКА — глобал просесләрин конкрет перспективләри. «Дирчәлиш— XXI әср» журналы, апрел, № 14, 1999.
15. Гафгазын вә Мәркәзи Асијанын перспективләри мөвзусунда Давос форумунун материаллары. Давос (Исвечрә), феврал, 2000.
16. Дунја Банкынын статистик топлусу. Вашингтон, 1993-94-95.
17. Ипәк јолу үзрә Нара форумунун материаллары. Нара (Јапония), јанвар, 1997.
18. «Ипәк јолу» журналы, № 3, 1998.
19. Ихрач Истеһсал Зоналары. БМТ-нин Инкишаф Програмы. Азәрбајчан Дөвләт Гуручулуғу вә Бејналхалг Мүнасибәтләр Институту, Бақы, 1996.
20. Мустафајев Р.Ф. Азәрбајчан дөвләтчилији: өзүмзү вә дунјаны дәркәтмә јолунда. Бақы, «Азәрнәшр», 1995.
21. Мустафајев Р.Ф. Инкишафын Азәрбајчан јолу. «Дирчәлиш— XXI әср» журналынын китабханасы. Бақы, 1993.
22. «Малијјә» статистик мөчмүә. Бақы, 1999.
23. «ТРАСЕКА» лајиһәси үзрә Бруссел Бөјаннамәсинин материаллары. Бруссел, мај, 1993.
24. һөјдәрәв К.Ф. Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт көмрүк сijasәти: бу күн вә перспективдә. «Дирчәлиш— XXI әср» журналы, №1, 1998.
25. һөјдәрәв К.Ф. Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Көмрүк Комитәсинин јарадылмасынын 8-чи илдөнүмү илә бағлы тәнтәнәли јығынчагдакы нитги. «Көмрүк хәбәрләри» гәзети, 4-10 феврал, 2000.
26. һөјдәрәв К.Ф. Көмрүк хидмәтинин рәһбәрлији јени әсрин чағырышына һазырдыр. «Азәрбајчан» гәзети, 29 јанвар, 2000.
27. һөјдәрәв К.Ф. МДБ өлкәләринин Көмрүк Хидмәти Рәһбәрләри Шурасынын 20-чи топлантысында Азәрбајчан

- Республикасы Довләт Көмрүк Комитәсинин сәдри Камаләддин Һөдәрәровун нитги. «Көмрүк хәбәрләри» гәзәти. 23 сентјабр. 1998.
28. «Шәрг» Информасија Акентлијинин булетени. Сентјабр. 1998.

29. Абалкин Л. Размышления о стратегии и тактике экономической реформы. Журн. «Вопросы экономики», М., № 2, 1993.
30. Библер Н.Н. В новой архитектуре международной безопасности. Журн. «Международная жизнь», М., № 2, 1992.
31. Берле Роберт Э. Строительство Западно-Восточного коридора через Кавказ и Центральную Азию. Журн. «Возрождение — XXI век», № 8-9, 1998.
32. Бзежинский З. Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI века. США-ЭПИ, № 4, 1994.
33. Большая Советская Энциклопедия. Третье издание. 1975.
34. Браунбек Сэм. Следуя стратегии Шелкового пути. Информационное агентство США.
35. Гейдаров К.Ф. На пути к институциональной модели успеха. Журн. «Возрождение — XXI век», апрель 1999.
36. Корректировка экономических реформ и разработка новой концепции бюджетной политики. Журн. «Вопросы экономики», М., №1, 1997.
37. Макконел Брю. «Экономикс». М., 1992 .
38. Морнингстар Р. О дипломатических усилиях в связи с энергетической политикой в Каспийском бассейне. Бюллетень ЮСИА (США), 9 марта 1999г.
39. Насибов Г. Евразия: Великий Шелковый путь - геоэкономическое пространство XXI столетия. Баку, 1988.

40. Основы таможенного дела. М., «Экономика», 1998.
41. Шелковый путь без Public Relation и очернительства. Информационный бюллетень аналитического центра АИГ-СМО, январь 1999 г.
42. Шукуров И. Встреча на Великом Шелковом пути. Журн. «Возрождение — XXI век», № 3-4, 1998.

43. Azerbaijan Human Development, 1995.
44. Cities unbound: the intersity network in the asia-pacific region. UNESCO. Discussion Paper Series - No.23
45. East-west energy efficiency. United Nations. New York, 1992.
46. Intermediate cities and world urbanisation. UNESCO. 1999.
47. Statistical Handbook 1994. States of the Former USSR. The World Bank.
48. Sumgait - the city of tomorrow. Investment Guide. UNIDO. UNDP. 1997.

МҮНДЭРИЧАТ

МИЛЛИ ДӨВЛЭТЧИЛИК ВЭ АЗЭРБАЙЖАН ПРЕЗИДЕНТИ
НЕДДЭР ЭЛИЕВ АМИЛИ (С.МУСЛУМОВ) 4

I фэсил
АЗЭРБАЙЖАН КӨМРҮК ХИДМЭТИНИН ТАРИХИНДЭН 16

II фэсил
ИГТИСАДИ МҮСТЭГЙЛЛИНИН КОНСЕПСИЯСЫ:
АЗЭРБАЙЖАНЫН МАРАГЛАРЫ ВЭ ЈЕНИ ДӨВРҮН ТЭЛЭБЛЭРИ 36

III фэсил
АЗЭРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ КӨМРҮК СИСТЕМИ
ИНКИШАФЫНЫН ГАНУНВЕРИЧИЛИК ЭСАСЛАРЫ 67

IV фэсил
АЗЭРБАЙЖАН КӨМРҮЖҮ ДУНЈА ИГТИСАДИЛАТЫНА ӨЛКӨНИН
ИНТЕГРАСИЯСЫНЫН ЭСАС ТЭСИР ВАСИТЭЛЭРИНДЭН БИРИДИР 94

V фэсил
РЕСПУБЛИКА КӨМРҮК ТЭШКИЛАТЛАРЫНЫН ИШ ҮСУЛЛАРЫ ВЭ
ФОРМАЛАРЫНЫН МҮАСИР СТАНДАРТЛАРА ЈАХЫНЛАШМАСЫ 131

VI фэсил
РЕСПУБЛИКА КӨМРҮК ТЭШКИЛАТЫ СТАТИСТИКА КҮЗКҮСҮНДӨ ... 160

VII фэсил
ТРАСЕКА ВЭ ЭН ЈЕНИ КЕОСИЈАСЭТИН ПЕРСПЕКТИВЛЭРИ 190

ЈЕНИ ЭСР. (Јекун авати) 235

HEYDAR ALIYEV AND ESTABLISHMENT OF THE
CUSTOMS SYSTEM IN AZERBAIJAN. Summary 238

ГЕЙДАР АЛИЕВ И СТАНОВЛЕНИЕ
ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ. Резюме 243

ГАЈНАГЛАР 248

Kəmaləddin Fəttah oğlu Heydərov
«Heydər Əliyev və Azərbaycanca gəmrük sisteminin təkamülü»
(İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə)

- Elmi məsləhətçilər:** *Ajdın Əliyev, komrük xidməti polkovniki*
Səlim Müslümov, komrük xidməti polkovniki
Təjjar İbrahimov, komrük xidməti polkovniki
Rövşən Mустафayeva, siyasi elmlər doktoru
İbrahim Səmədov, tarix elmləri namizədi
İbrahim Şükurov, filologiya elmləri namizədi
- Redaktor:** *Mürsəl Çavao*
- Rə'isi:** *Tanrıverdi Paşayev, Azərbaycan EA İqtisad*
İnstitutunun şöbə müdiri
- Ekspert:** *İlgar Vəlizadə, Azərbaycan Dövlət Gürcülüyü*
və Bejnəlxalq Mənasibətlər Institutunun
elmi əməkdaşı
- Nəşriyyatın**
direktoru: *Asif Rüstəmi*
- Texniki redaktor:** *Musa Muxayev*
- Kompüter tərtibatı:** *Niçat Allahverdiyev*
Elişən Hacıyev
- Korrektor:** *Züləxa Əliyeva*
- Mətni yığanlar:** *Esмира Hümətova*
Kəmalə Abbасova
Lali Muxuchadə

Дизайнға берілген 01.08.2000. Чана имзаланмыш 28.09.2000.
Бөлімі 16 ч.в. Форматы 60x84^{1/16}. Тиражы 3000.
Чилд N 4. Сифаршы N 521. Гирмәти мугавилә илә.

«Озан» нәшријаты.
Бакы, Б.Чавид пр. 31.

«CBS Polygraphic production» мәтбәәси.
Бакы, А.Шәрифзадә күч. 3.

49 (2)

h 39